

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

MEHMED SAİD HATİBOĞLU VE HADİS TENKİTÇİLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Rabia Sena ÇAKIR

ANKARA, 2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

MEHMED SAİD HATİBOĞLU VE HADİS TENKİTÇİLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Rabia Sena ÇAKIR

Danışman:

Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

ANKARA, 2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

Rabia Sena ÇAKIR

MEHMED SAİD HATİBOĞLU VE HADİS TENKİTÇİLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

Tez Jürisi Üyeleri

Adı Soyadı:

İmza:

1- Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

.....

2- Prof. Dr. Bünyamin Erul

.....

3- Prof. Dr. Ahmet Yıldırım

.....

Tez Savunması Tarihi: 24.09.2021

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar danışmanlığında hazırladığım “Mehmed S. Hatiboğlu ve Hadis Tenkitçiliği” adlı yüksek lisans tezimideki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

13.01.2022

Rabia Sena ÇAKIR

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	v
ÖNSÖZ	1
GİRİŞ	3
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	3
2. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLANI.....	4
3. MEHMED S. HATİBOĞLU'NUN FİKRİ HAYATINA ETKİ EDEN DÖNEMİN SİYASİ ARKA PLANI.....	5
3.1 Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Döneminde Siyasal ve Toplumsal Yapı....	6
3.2 Mehmed S. Hatiboğlu'nun Hayat Kronolojisi.....	14
BİRİNCİ BÖLÜM MEHMED S. HATİBOĞLU'NUN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ	15
1.1. MEHMED S. HATİBOĞLU ve HAYATI.....	15
1.1.1 Meryem Edibe Hanım (1900-1964).....	20
1.1.2 Mehmed Refet Efendi (Hatib Hoca) 1879-1945.....	20
1.1.3 Ahmed Hatiboğlu (1933-2015).....	25
1.1.4 Aile İlişkileri.....	27
1.1.5 İlim Yolculuğu.....	28
1.1.6 İlme Olan Merakı.....	29
1.1.7 Akademik Hayata Giriş.....	32
1.1.8 1980 Darbesi.....	34
1.1.9 Vazife Dönemi.....	35
1.1.10 Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeli Dönemi ve Muhalefet Şerhleri.....	36
1.1.11 Dergicilik Faaliyetleri.....	37

1.2 MEHMED SAİD HATİBOĞLU VE İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	38
1.2.1 Hocaları ve Meslektaşları.....	38
1.3 MEHMED SAİD HATİBOĞLU'NUN KİŞİLİĞİ.....	57
1.3.1 İlmî Disiplini.....	57
1.3.2 Kitap Okuma Sevgisi.....	59
1.3.3 Peygamber Sevgisi.....	60
1.3.4 Akademik Üslubu.....	61
1.3.5 Hobileri.....	61
1.3.6 Ahlâkî Yönü.....	63
1.3.7 Değerlendirme.....	64
İKİNCİ BÖLÜM MEHMED SAİD HATİBOĞLU'NUN TENKİDİ ZİHNİYETİ VE HADİS TENKİTÇİLİĞİ.....	65
2.1 Hadis İlminde Tenkid.....	65
2.1.1 Tenkid.....	65
2.1.2 Hadis İlminde Tenkid.....	67
2.1.3 Sened Tenkidi.....	69
2.1.4 Metin Tenkidi.....	69
2.2 METİN TENKİDİ ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	70
2.2.1 Son Dönemlerde Türkiye Dışında Gerçekleştirilen Metin Tenkidi Çalışmaları ve Metin Tenkidi Anlayışı.....	72
2.2.2 Oryantalistlerin Metin Tenkidine Yaklaşımları.....	76
2.2.3 Türkiye'de Metin Tenkidi Çalışmaları.....	78
2.2.4 Mehmed S. Hatiboğlu'nun Türkiye'de Hadis İlminde Metin Tenkidi Çalışmalarına Etkisi.....	80
2.3 MEHMED S. HATİBOĞLU VE HADİS TENKİDİ.....	86
2.3.1 Tenkid ve Amacı.....	88

2.3.2 İslamî Tenkid Zihniyetinin İlk Dönemleri	90
2.3.3 Hz. Peygamber Sonrası Sahâbe’de Tenkidi Zihniyet.....	92
2.3.4 Hadis Tenkidinin Gerekliliği	95
2.3.5 Hadis İstismarının Başlangıcı.....	97
2.3.6 Hadis İstismarına Gösterilen Tepkiler ve Metin Tenkidinin Doğuşu	98
2.3.7 Erken Dönemlerde İsnad Tenkidinin Gelişimi.....	103
2.3.8 Erken Dönem Münekkitlerinin Tenkid Usûlü.....	104
2.3.9 Sahâbenin Adaleti.....	105
2.3.10 Hadislerin Bağlayıcılığı.....	107
2.3.11 Kur’an Dışı Vahiy	108
2.3.12 İlimlerin Birliği.....	110
2.4 MEHMED S. HATİBOĞLU’NUN HADİS TENKİDİ KRİTERLERİ	111
2.4.1 Kur’an-ı Kerim’e Arz.....	112
2.4.2 Sünnet’e Arz.....	116
2.4.3 Biriken Sağduyu	121
2.4.4 Tarihî Vakıya Arz	123
2.4.5 Akla Arz	124
2.4.6 Eski Din ve Kültürler.....	126
2.4.7 Bilimsel Bilgi.....	128
2.4.8 Küllî Kaideler	130
2.4.9 Râvî Tasarrufu	132
2.4.10 Gaybî Haberler	133
2.4.11 Tarihsel Tenkid Metodu	141
2.5 ORYANTALİZM VE MEHMED SAİD HATİBOĞLU	149
2.5.1 Mehmed S. Hatiboğlu ve Oryantalizm.....	149
2.5.2 Mehmed S. Hatiboğlu ’nun Goldziher’e Bakışı.....	154

2.5.3 Hadis Çalışmalarında Yöntem/ Goldziher'in Mehmed S. Hatiboğlu Üzerindeki Etkisi	158
2.5.4 Mehmed S. Hatiboğlu'nun Goldziher'in Hadis Konusundaki Görüşlerini Değerlendirmesi.....	173
2.5.5 Değerlendirme	177
2.6 Mehmed S. Hatiboğlu'na Yöneltilen Bazı Eleştiriler.....	178
2.7 Mehmed S. Hatiboğlu'nun İddialarının Kamuoyundaki Bazı Yansımaları	183
SONUÇ	185
EKLER MEHMED S. HATİBOĞLU HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELER..	
.....	190
Abdulfettah Ebû Gudde	190
Prof. Dr. Mehmet Görmez.....	191
Prof. Dr. İlhami Güler	191
Prof. Dr. Kamil Çakın	193
Prof. Dr. Ali Dere	193
Veli Aknar	193
BİBLİYOGRAFYA	196
ÖZET	204
ABSTRACT	206

KISALTMALAR

AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.g.e	: adı geçen eser
a.g.m	: adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
c.	: cilt no
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
ts.	: Tarihsiz
tah.	: Tahkik

ÖNSÖZ

Hadis ilminde metin tenkidi var mıdır? Metin tenkidinde izlenecek yöntem nasıl olmalıdır? Bu tez temelde bu sorulara Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu'nun verdiği cevaplara odaklanmaktadır.

Kuşkusuz Türkiye'de metin tenkidi ile ilgili pek çok eser kaleme alınmış, tezler hazırlanmış ve birçok fikir beyân edilmiştir. Ancak bu çalışmalar birden ortaya çıkmış değildir. Bunlara zemin hazırlayan bir ortamın varlığı muhakkaktır. Bu çalışmalar bir ilmî geleneğin devamı niteliğindedir. İlmî geleneğin ne kadar önemli olduğu düşünüldüğünde bu çalışmaların dayanak noktalarının tespit edilerek derinlikli bir şekilde incelenmesi gerektiği izahtan varestedir. Şüphesiz Türkiye'de hadiste metin tenkidini ilgililerin gündemine sokan ilim insanı Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu olmuştur. Hatiboğlu'nun metin tenkidi konusuna ilişkin yorum ve değerlendirmelerinin derinlikli incelemesi, geçmişte ve çağdaş dönemde hadis ilmindeki zihniyet evrilmesinin takip edilebilmesi açısından önemlidir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları izah edilmiştir. Birinci bölümde Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu'nun yaşadığı dönemin zihniyet oluşumuna etkisi üzerinde durulmuştur. Bununla beraber bu bölümde, Hatiboğlu'nun hayatına ve ailesine dair genel bilgiler verilerek yaşamındaki dönüm noktalarına temas edilmiştir. Ayrıca Hatiboğlu'nun ilmî kişiliği, hoca-talebe ilişkileri gibi konular ele alınmıştır. İkinci bölümde ise metin tenkidine dair genel kavramlar verilerek Hatiboğlu'na göre İslam toplumlarında metin tenkidinin kullanım seyri ve hadise ilmine dair bazı görüşleri incelenmiştir. Ayrıca Hatiboğlu'nun metin tenkidi kriterleri tespit edilerek hadis metodolojisi üzerinde durulmuş ve Goldziher'in kullandığı yöntem ile yakınlığı analiz edilmiştir.

Tezimizde yapılan değerlendirmeler ve ulaşılan sonuçlar Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu'yla yapılan birebir görüşmeler ile alana dair okumalarımız sonucunda hasıl olmuştur ve elbette eleştiriye açıktır.

Değerli önerileriyle tez sürecine katkıda bulunan Sayın Prof. Dr. Bünyamin Erul'a, tez yazım esnasında kıymetli vaktini ayırma ltfunda bulunarak desteklerini esirgemeyen Sayın Ayşenur Mutlu'ya, çalışmamızın her aşamasında bana yol gösteren, tez konusunun belirlenmesinden son aşamaya kadar kıymetli fikir ve zamanını esirgemeyen, desteğini her daim yanımda hissettiğim danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet Emin zafşar'a hassaten şükranlarımı arz ederim.

Çalışmam süresince gösterdikleri hoşgörü ve destekten dolayı aileme ve tez yazım esnasında yeni bakış açıları kazanmamı sağlayan değerli dostlarıma içtenlikle teşekkür ederim.

Kendisiyle alışma bahtiyarlığına eriştiğim Sayın Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu'na tezimizin yazım sürecinde gösterdiği her türlü emek için müteşekkirim. Onun ilmî vukfiyetinin yanı sıra göstermiş olduğu hoşgörü ve nezaketin en büyük motivasyon kaynağım olduğunu ifade etmek isterim.

Rabia Sena akır

Ankara, 2021

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Bu araştırmada, Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu'nun hayatı, hadis ilminde kullandığı metin tenkidi yöntemi, Türkiye'deki etkileri ve Hatiboğlu'nun genel olarak İslam dünyasındaki, özel olarak da Türkiye'deki tenkid zihniyetinin gelişim sürecini ve mevcut durumu hakkındaki tutumu incelenecektir.

Hadis alanında Türkiye'nin yetiştirdiği ikinci ilahiyat profesörü olan Mehmed S. Hatiboğlu yaptığı akademik çalışmalar ve alana katkılarıyla oldukça önemli bir isimdir. Bilhassa hadiste metin tenkidi ile ilgili yaptığı çalışmalarla öne çıkan Hatiboğlu'nun zihniyeti, çalışmaları ve tenkitçiliği ilim dünyası tarafından tam olarak anlaşılabilmiş ve araştırılmış değildir.

Bununla beraber son iki yüz yılda Batı'da meydana gelen Aydınlanma düşüncesi ile birlikte İslami ilimlere özellikle hadis ilmine yöneltelen eleştiriler hadiste metin tenkidi konusunun ele alınmasını zaruri kılmıştır. Çağdaş dönem hadis çalışmalarının bu gelişmelere bigâne kalması düşünülememektir. Bu doğrultuda, Hatiboğlu'nun 60 yılı aşan ilim hayatında bu gelişmelere karşı sergilediği tutum, davranışlar ve ilmî izahatları oldukça önem arz etmektedir.

Çalışmamızda İslam düşüncesinde tenkid zihniyeti neden önemlidir? İslam düşüncesinde tenkidi zihniyet ne zaman ortaya çıkmıştır? Hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespit etme noktasında nasıl bir yöntem izlenilmesi gerekir? Klasik hadis usûlü yeterli midir? Hadis ilminde metin tenkidi var mıdır? Hadis ilminde neden tenkide ihtiyaç vardır? Metin tenkidinde izlenecek yöntem nasıl olmalıdır? Mehmed S. Hatiboğlu'nun metin tenkidi kriterleri nelerdir? gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmada modern dönemde hadislerin tespit edilmesi ve anlaşılıp yorumlanması konusunda eksikliği hissedilen tenkidî zihniyetin ve metin tenkidinin

önemine vurgu yapmak ve Hatiboğlu'nun metin tenkidinde kullandığı metodolojiyi sistemli bir şekilde sunmak amaçlanmaktadır.

Hatiboğlu'na göre günümüz İslam dünyasında yaşanan ilmi, siyasî birçok sorunun ana kaynağı İslam ülkelerinin tenkid zihniyetine sahip olmayışıdır. Mehmed S. Hatiboğlu'nun bu alanda yaptığı çalışmaların ilim dünyasına takdim edilmesiyle birlikte alandaki eksikliğe büyük oranda dikkat çekilecek ve onun, hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespit etmek için kullanmış oldu hadis metodolojisi geliştirilme imkânı bulacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLANI

Öncelikle çalışmamızın ana konusu olan Mehmed S. Hatiboğlu'nun ilmî çalışmalarının bu tezle sınırlandırılmayacak kadar geniş olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Zira Hatiboğlu, başta hadis olmak üzere fıkıh, tasavvuf, akaid, tarih ve güncel tarih olmak üzere pek çok alanda araştırmalar yapan çok yönlü bir ilim insanıdır. Bu bağlamda, bu tezde onun tenkidi zihniyetinin hadis ilmine yansımaları sonucu vukû bulan metin tenkidine dair görüşleri ve tenkid metodolojisine ağırlık verilecektir.

Giriş ve iki bölümden oluşan bu çalışmanın giriş bölümünde araştırmamızın konusu ve amacı izah edilmiş, metodu ve kaynakları açıklanmıştır. Bununla birlikte Hatiboğlu'nun zihniyetini ve çalışmalarını daha iyi anlayabilmek adına Cumhuriyet'in ilk döneminde siyasetin dini hayata etkileri konusuna değinilmiştir. Birinci bölümde, Mehmed S. Hatiboğlu'nun hayatına etki eden önemli dönüm noktaları izah edilmiş, ilmî kişiliği hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. İkinci bölümde ise Hatiboğlu'nun metin tenkitçiliği üzerinde durulmuş, metin tenkidinin konularına dair temel görüşleri verilmiş, metin tenkidi metodolojisi incelenmiş ve I. Goldziher ile metodoloji mukayesesi yapılmıştır.

Tezin birinci bölümünde Mehmed S. Hatiboğlu ile yapılan birebir görüşmelerden ve Hatiboğlu'nun öğrencileriyle yapılan görüşmelerden elde edilen

kayıtlardan yararlanılmıştır. Bununla beraber M. Tayyib Okiç ve Talât Koçyiğit'in hadis tenkidi metodolojileri incelenirken öncelikle konuyla ilgili eserleri dikkate alınmıştır. Bununla beraber Okiç ve Koçyiğit hakkında yapılan tez, röportaj, ansiklopedi maddesi gibi ikincil kaynaklarda ulaştığımız sonuçları etkileyici nitelikte olmuştur.

İkinci bölümde ise konumuz bağlamında öncelikle Mehmed S. Hatiboğlu'nun kitapları ve makaleleri dikkate alınmıştır. Bununla birlikte Türkiye'de metin tenkitçiliği hakkında yorumda bulunabilmek adına örneklik teşkil edebilecek önemli eserler yol gösterici olmuştur. Goldziher'in hadise yaklaşımının ele alındığı bölümde Mehmed S. Hatiboğlu ve Cihad Tunç tarafından Türkçe'ye *İslam Kültürü Araştırmaları* adıyla kazandırılan *Muhammedanische Studien* adlı eserinin çevirisi ve çeşitli makaleler esas alınmıştır

Tezin tamamında genel olarak konuyla ilgili daha önce yapılan çalışma kayıtlarından, derlenmiş bilgi kaynaklarından (makale,biyografi, kitap, kişisel anı vb.) ve daha geniş bilgi elde edebilmek adına görüşme tekniğinden yararlanılmıştır.

3. MEHMED S. HATİBOĞLU'NUN FİKRİ HAYATINA ETKİ EDEN DÖNEMİN SİYASİ ARKA PLANI

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemi, o şartlara maruz kalan şahsiyetlerin üzerinde oluşturduğu etki ve sonrasında yaşanacak gelişmeler açısından büyük etkiler bırakan bir dönemdir. Bu bağlamda söz konusu yılların, çocukluk ve gelişme çağlarını bu dönemin şartları içerisinde tamamlayan Mehmed S. Hatiboğlu'nun düşüncelerini, fikirlerini ve eserlerini daha iyi takip edip analiz edebilmek adına ele alınması gerekmektedir. Zira Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminde gerçekleşen dinî politikalar hakkında genel bir değerlendirme yapmadan Hatiboğlu'nun ilmî çalışmalarını anlamak ve yorumlamak mümkün olmayacaktır.

3.1 Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Döneminde Siyasal ve Toplumsal Yapı

Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya savaşı sonrası çökmesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti, tarih sahnesinde kendisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde eğitim alanında dramatik değişiklikler yaşandığı tarihî bir gerçekliktir. 3 Mart 1924 yılında çıkarılan 420 sayılı Tevhid-i Tedrisat kanunu ile eğitimde birlik amaçlanmış, farklı alanlarda eğitim veren kurumlar birleştirilmiş ve Dârülfünûn, 1924 tarihinde beş fakülteden oluşmak suretiyle açılmıştır.¹ Darülfünûn açık kaldığı süre boyunca Tefsir ve Tefsir Tarihi, Hadis ve Hadis Tarihi, Fıkıh ve Fıkıh Tarihi gibi temel dini dersler eğitimi vermiştir. Bunun yanısıra İçtimaiyât, Ahlak, Dîn-i İslam Tarihi, Arap Edebiyatı, Felsefe-i Din, Kelâm Tarihi, İslam Feylesofları, Tasavvuf Tarihi, Felsefe Tarihi de okutulan derler arasında yer almıştır.² 1924 yılında İlahiyat Fakültesini de içinde bulunduracak tarzda yeniden şekillenen Darülfünun, 31.05.1933 tarihinde çıkarılan bir kanunla kapatılmış ve yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur.³ Dârülfünûn İlahiyat Fakültelerinin kapatıldığı bu tarihten 21 Kasım 1949'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi eğitim öğretim faaliyetlerine başlayana dek Türkiye Cumhuriyeti İlahiyatsız yıllarını (1933-1949) yaşamış ve dinî eğitim alanında sonraki dönemlerde etkisi devam edecek ciddi boşluklar yaşanmıştır. Cumhuriyet döneminin başlangıcından itibaren kısa bir serüven geçiren yüksek öğretimde din eğitiminin neden böyle bir süreç geçirdiği ve bu sürecin sonuçları hakkında tartışmak konumuz açısından faydalı olacaktır.

Ülkenin ekonomi, siyaset, toplum gibi alanlarda Batı'nın etkisine girdiği bir dönemde açılan Darülfünunlar, bu etkinin yüksek öğretimde kendisini gösterdiği alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde araştırma yöntemlerinde Batı'nın

¹ Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (t.y.), 255-268.

² Hidayet Aydar, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006), s. 27.

³ Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", s. 259.

benimsediği metodik mantık esas alınmıştır.Bu yöntemin esaslarını oluşturan ‘tenkid’ ve ‘tarih’ kavramları ise yeni dönem hadisçiliğinin temellerini atmıştır.⁴

Bununla birlikte henüz fikri oluşumunu tamamlayamamış Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinde 1928 yılında yasadan çıkarılan “Devletin dini İşlam’dır” ibaresinin bir sonucu olarak dinin makbul karşılanmaması ve bu alanlarda görölen en küçük emarenin inceleme ve cezaya uğraması tarihi bir vakiadır. Yeni Türkiye’nin öncelikli hedefi yönünü Batı’ya çevirmektir, bu bağlamda laiklik devletin önemli bir esası olarak kabul ediliyordu. Bununla birlikte nispeten ileri bir tarih sayılabilecek 1937’de anayasaya giren bu ilkenin zihinsel zemininin kurucu kadro tarafından daha öncesinde hazırlandığını söylemek mümkündür.

Dönemin zihniyetini yansıtmaması açısından oldukça önem taşıyan bu ifadelere göre din, ilerlemenin önündeki engellerden bir tanesiydi ve kademeli olarak insanın hayatından çıkması, sadece inanç ve ibadet boyutunda kalması gerektiği düşünölüyordu. Bu doğrultuda Tevhidi Tedrisat kanunu ile kapatılan medreseler yerine, dinî eğitim ve öğretimin devlet kontrolü ve idaresinde gerçekteşeceği kurumlar ikâme edilmeye çalışılıyordu. Din bir tehdit olarak algılanıyor, vatandaşların bu yöndeki eğilimleri sınırlandırılıyordu. Din diline dahi müdahale edilen bir ortamda bireylerin, özgür bir düşünce ortamına sahip olduğu söylemek oldukça güç görünmektedir.

Dârülfünun eleştirilerini 29 Mayıs 1931 tarihli Vakit Gazetesine dillendiren Halil Ertem (Edhem) ise kısaca şunları ifade etmiştir:

“Dârülfünun inkılâplara karşı ilgisizdir ve bünyesinde bazı lüzumsuz müesseseleri barındırmaktadır. İnkılâp kültürü yapmak için herkes çalışırken Dârülfünûnun konferans salonunu boş tutup, halka Türk inkılâbından bahsetmez. Bugünün ihtiyaçlarına cevap vermeyen İlahiyat Faköltesi kapatılarak ödeneği müspet

⁴ Mehmet Emin Özaşar, “‘Hadisin Neliği’ Sorunu ve Akademik Hadisçilik”, *İşlâmiyât* 1 (2000), s. 44.

ilimlere hizmet eden kurumlara verilmelidir. İlahiyat Fakültesi daima din propagandası yapar. Dinin sosyal bir müessese olarak tedkiki, ilahiyatta değil, ictimaiyyat (sosyoloji) kürsülerinde yapılır. Esasen İlahiyat Fakültesi varlığını inkılâbın bir devresindeki müsaadeye borçludur. Bu fakülte modern bir Dârulfünûn'un bünyesinde yer almaktan çok uzaktır ve Dârulfünûn'un çatısı altında yaşamak için bir sebep yoktur. Binaenaleyh söz konusu fakülte kapatılarak tasarrufa gidilmelidir.”⁵

Kritik bir dönemden geçen, geri kalmışlığının ve yaşanılanlarının sorumlusunu arayan genç Türkiye, tüm bunların sorumlusunun din olduğu kanaatindeydi. Yaşadığı kriz döneminden kurtularak refaha kavuşmanın dini kontrol altına alarak gerçekleşebileceğini düşünmekteydi. Bu doğrultuda 31 Mayıs 1933'te Dârulfünûn kapatılmış yerine İstanbul Üniversitesi'nin kurulması kararlaştırılmıştı.⁶

İlahiyat fakültesine benzer bir durum yirmi dokuz merkezde açılan İmam-Hatip mekteplerinde de görülmektedir. Nitekim 1929-1930 eğitim-öğretim yılında bu kurumlar, öğrenci azlığı gerekçe gösterilerek kapatılmıştır. Öğrenci azlığı durumu gerçek olmakla birlikte bunu bir sebep değil sonuç olarak algılamak daha doğru olacaktır. Zira mezun olan kimseler için istihdam alanın sağlanmadığı ve insanların din eğitimi alma konusunda bu fakülteye rağbet etmemeye teşvik edildikleri aşıkardır.⁷

17 Nisan 1940'ta kurulan Köy Enstitüleri'nin ise köylere öğretmen yetiştirmek ve tarımda verimliliği artırmak gibi hedefleri vardı. Zira ancak bu sayede köyde doğup büyüyen köylü çocukları Cumhuriyet ideolojisine uygun biçimde yetiştirilebilirdi.⁸ Aynı

⁵ Mehmet Özdemir, “İlahiyatsız Yıllar (1933-1949)”, *Türkiye'nin İlahiyat Birikimi Ankara İlahiyatın 70 Yılı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019), s. 39.

⁶ <https://www.istanbul.edu.tr/tr/content/universitemiz/tarihce>, Erişim Tarihi: 01.09.2021.

⁷ Özdemir, “İlahiyatsız Yıllar (1933-1949)”, s. 38.

⁸ Zeynep Özcan, *Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2014), s. 58.

zamanda bu enstitülerin müfredatında din dersleri yer almıyordu.⁹ Bu bağlamda köy enstitüleri irtica ve taassuba karşı yürütülen mücadelenin mekânı olarak algılanmış ve öğrencileri pozitif aklın öğretilerine göre yetiştirmek hedeflenmişti. İsmail Hakkı Tonguç Köy Enstitüleri Dergisi'nde yayınladığı bir makalesinde bu durumu ifade etmiştir:

“Ümid edelim ki, yarının dünyası imanını göklerden gelecek görünmez kuvvetlerle ve fizik ötesi fikirlerle beslemesin. Eğer onun kuvvetli ve mesut bir temeli olsun istiyorsak biz insanlar yeni dünyaya şamil, ihtirassız, yalansız, insani, rasyonel ve reel taze bir din vermeliyiz. Köy Enstitüleri'nde yetiştirilen çocuklar, skolastiğe köle olmaktan kurtarılmaya çalışılmıştır.”¹⁰

Yine Tonguç'un ifadesiyle bu enstitülerin yetiştirdiği köyün öğretmeni, devrimin bütün dinamizmasını yükleniyor, sarıklı köy hocasının yerini almaya çalışıyordu.¹¹

Kapatılan Dârulfünûn ve İmam-Hatiplerden sonra köy enstitülerinin açılması, Cumhuriyet ideolojisinin eğitim vasıtasıyla nasıl bir toplum inşa etmeye çalıştığının önemli göstergelerindendir. Büyük oranda Batı pozitivisminin tesiri altında kalan bu zihniyet için din, geri kalmışlığın nedeni olarak algılanmıştır ve pozitivismin onun yerini alması gerektiği düşünülüp eğitim öğretim politikalarına bu şekilde yön verilmiştir.

2 Haziran 1941 tarihinde ezan, kamet, tekbir ve salavatları Türkçe tercümeleriyle okumayıp Arapça aslıyla okuyan kimseler için Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesi gereği ceza öngörüldü. Bu tarihte çıkarılan 4055 sayılı kanunla, görev

⁹ Turgay Gündüz, “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi (1923-1998)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 7/7 (1998), s. 548.

¹⁰ Ali Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 42 (2008), s. 181.

¹¹ Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, s. 181.

dahilinde olsun yahut olmasın Arapça ezan okuyan tekbir getiren ve salavat zikreden kimselerin 3 ay hapisle cezalandırılması kabul edildi.¹²

Devletin inkılaplarına uyum sağlamadığı ve ilerlemeyi engellediği gerekçesiyle kapatılan bu kurumların müfredatına bakıldığında mevcut yenilikler için sorun teşkil edebilecek bir dersle karşılaşılmamaktadır. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti'nde dinin belli bir ölçüde ve devlet kontrolüyle yürütülmek istendiğinin ve halkın, dinini dilediği şekilde yaşamasının arzu edilmediğinin göstergelerinden bir tanesidir.

Yukarıda söz konusu edilen sınırlamalar eğitim alanında sınırlı kalmamış, dinî yayınlar da bu engellere maruz kalan kısımlardan birisi olmuştur. Bu olağanüstü dönemde *Takrîr-i Sükûn* kapatılmış ve ilerleyen dönemlerde de dinî yayınlar konusunda resmî düzeyde bazı çıkışların dışında önemli girişimler gerçekleştirilememiştir.¹³

Dönemin yönetimi herhangi dinî söylemin zuhur edeceği bir alan bulunmamasında ısrarcı görünmekteydi. Bu ideolojik hareketleri, yayın vasıtasıyla dahi olsa kimseye söz hakkı bırakmıyor, düşünce ve ifade özgürlüğünü toplumun elinden büyük ölçüde alıyordu, toplum bir nevi sindirilmeye çalışılıyordu. Böyle bir ortamda Diyanet İşleri Başkanlığı bulursa bile bu kurumun herhangi bir eğitim öğretim kurumu inşa etme olanağı bulunmamaktaydı. Zira bu Başkanlık kanunî statü olarak devlete bağlıydı ve onun politikalarından başka bir politika izlemesi imkân dahilinde dahildi. Bu bağlamda dönemin Diyanet İşleri Başkanları'ndan Ahmet Hamdi Akseki'nin 1950 yılında hazırladığı rapor, o tarihte Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çaresizliğine örnek olarak gösterilebilmektedir.¹⁴

¹² Gündüz, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi (1923-1998)", s. 548.

¹³ Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları* (İstanbul: Küre Yayınları, 2005), s. 62.

¹⁴ Özdemir, "İlahiyatsız Yıllar (1933-1949)", s. 41.

Mevcut durumun toplumda da bir karşılığı olmuştur. Bu enstitülerin dine karşı mesafeli duruşlarıyla çoğunluğun tepkisini çekmesine rağmen devlet tarafından ağır yaptırımlar uygulandığı için halk sindirilmiş ve bir nevi sessiz kalmaya zorlanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında benimsenen bu ideoloji gereği din ve dinî söylem baskılanmış, vatandaşların gerek dinî eğitim alma gerekse de dini eğitim verme gibi hakları sınırlandırılmış, bazı zamanlar cebren bu hakları yok edilmiştir. Bu durumun inançlarına bağlı şekilde yaşayan Müslümanlar üzerinde ciddi etkiler bırakmış olması muhtemeldir. 1950'lere kadar kendisini yoğun bir şekilde hissettiren bu baskı Mehmed S. Hatiboğlu'nun babası Mehmed Refet Efendi gibi birçok kimseyi etkilemiş, faaliyetlerini sınırlandırmış ama aynı zamanda zihinsel tekamüle ulaşmak için tetikleyici bir sebep olmuştur. Zira yaratıcı düşüncelerin zor zamanlarda ortaya çıktığı da bilinen bir gerçekliktir. Bu anlamda Hatiboğlu'nu da şartların ortaya çıkardığını söylemek gerekmektedir. Çünkü böyle zor bir dönemin içerisinde dünyaya gelen, çocukluk dönemini bu şartlar içerisinde geçiren Hatiboğlu bu gelişmelerden doğrudan ve dolaylı olarak etkilenmiştir. Yeni Türkiye'de din ile ilginin koparılıp Batı pozitvizmini örnek almaya insanları mecbur bırakan zihniyet, Mehmed S. Hatiboğlu'nun babası Mehmed Refed Efendi'nin faaliyetlerini sınırlandırmış ve halka hizmet verip dini anlatmaya imkân bulacağı pek çok ortamdan onu geri bırakmıştır. Onun, dinî anlatma konusunda yaşadığı engeller ve sıkıntılar, bu problemler karşısındaki duruşu, kendi yaşadığı sıkıntıları oğullarının yaşamasından çekindiği için onları bu alana yönlendirmekten imtina etmesi gibi durumlar Hatiboğlu'nun mevcut zihniyetinin oluşumuna ve gelişimine tesir eden kritik dönüm noktalarıdır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin hadisçiliğinde ise dönemin ihtiyacına binâen genel olarak tercüme ve derleme çalışmaları yapılmış, akademik çalışmalara ağırlık verilememiştir. Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu da bu dönemde yazma eserlerin tenkidli basımlarının oldukça önemli olduğuna dikkat çekmiş ve bu bağlamda beş nüshaya

dayanarak tahkik ettiği el-Hatîbu'l-Bağdâdî'nin *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* adlı eserinin giriş bölümünde şunları ifade etmiştir:

*“Husûsiyle İslam medeniyetini yakinen anlamanın temel şartlarından birisi mevcut kıymetli yazma eserlerin ilmî neşirlerine sahip olunmasıdır. Sağlam malzeme olmadan sağlam bina yapılamayacağı içindir ki, İslam kitâbiyyâtının nâdir eserlerini ortaya çıkarmayı bugünün başta gelen ilmî hizmetlerinden sayıyoruz.”*¹⁵

Hatiboğlu'na göre Cumhuriyet'in ilk dönem hadisçiliğinde akademik çalışmaların devamı için ilk ihtiyaçlardan biri İslam literatürüne dair eserlerin ulaşılabilir olmasıydı. Bu kaynaklara ulaşmak, İslam medeniyetini ve kültürel tarihi bilip anlamak noktasında önem arz etmekteydi. Bu nedenle ilerleyen dönemlerde daha derinlikli düşünsel çalışmaların kaleme alınabilmesi için ilk dönemde tercüme, tahkik ve derleme çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Aynı zamanda Hatiboğlu, kaynak eserlerden günümüze yazma şeklinde ulaşanların neşredilmesi gerektiğini ancak bu durumun İslam dünyasından ziyade gayr-i Müslim kimseler tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Ona göre gayri Müslimler böyle bir vazifeyi yerine getirip bu kaynaklardan istifade ettikleri için özellikle son iki yüzyılda Müslümanların ilerisine geçmişlerdir. Bu sayede günümüz Türkiye'sinde ilahiyat hocalarının dahi haberdar olmadığı eserlere ulaşip bunlardan faydalanarak bilgi üretebilmektedirler. İlmî açıdan bu eserlerin yayına hazırlanmasının gerekliliği izahtan varestedir.¹⁶

Bunun yanı sıra birçok ilim insanının kaynak sıkıntısı yaşadığı erken dönemlerde Hatiboğlu, çalışmalarını temellendirebilmek ve daha güvenilir kaynaklara ulaşabilmek adına gerek kütüphanelerde yoğun mesai harcayıp ihtiyacı olan kitapları

¹⁵ el-Hatîbu'l Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972), s. 41.

¹⁶ Ignaz Goldziher, “Okuyucumuza”, çev. Mehmed S. Hatiboğlu - Cihad Tunç, *İslam Kültürü Araştırmaları* (Ankara: OTTO, 2019), 1/s. 11.

istinsah etmiş gerek yurt dışından ihtiyacı olan kitapları getirterek kaynak sıkıntısını en aza indirmeye çalışmıştır.

İlim yolunda ilerlemenin son derece sıkıntılı olduğu bir dönemde Hatiboğlu, çalışmalarını sadece kitap tercüme edip tahkik eserler neşretmeye değil aynı zamanda düşünsel akademik çalışmalara yöneltip çoğu ilim adamının dikkatini çekmeyen konular üzerinde düşünce, fikir ve değer üretiminde bulunmuştur. 1962 yılında tamamladığı *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*¹⁷ isimli doktora tezi bu durumun en önemli örneklerindedir.

Türkiye’de akademik hadisçiliğin¹⁸ öncüsü olarak tanımlanabilecek Hatiboğlu, bu alanın konularını genişletmiş, daha önce benzerine nadir rastlanılmış olan, ele alınmayan konulara temas etmiş ve bu konuların birçok akademisyenin gündemine girmesine sebep olmuştur. Hatiboğlu ekseninde Türkiye’de hadis ilminin nasıl şekillendiği konusuna ileride değinilecektir.

¹⁷ Mehmed S. Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu* (Ankara: OTTO, 2016).

¹⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla ‘Akademik hadisçilik’ kavramını ilk kullanan ve literatüre kazandıran Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar’dır. O, bu kavramı üniversitede görev yapan günümüz hadisçisinin hem kurumsal zeminine, hem de araştırma yöntemine göndermede bulunduğu için tercih etmiştir. Bkz. Özafşar, “‘Hadisin Neliği’ Sorunu ve Akademik Hadisçilik”, s. 43.

3.2 Mehmed S. Hatiboğlu'nun Hayat Kronoloğisi

Doğum- 25 Eylöl 1933

Lise (İzmir)- 1949

Lise (Antalya)- 1951

Lise Mezuniyet- 1953

İlahiyat Mezuniyet- 1958

AÜİF Asistanlık Görevi- 1958

Doktor (İslamî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu)- 1962

Burslu olarak Fransa'ya Gitmesi- 1965

Evliliği- 1967

Doçent (Siyasî-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebeti)- 1967

Profesörlük (Hilafetin Kureyşliliği)- 1978

Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeliği 1992-1998

Emeklilik-

2000

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMED S. HATİBOĞLU'NUN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. MEHMED S. HATİBOĞLU ve HAYATI

Hadis alanında Türkiye'nin yetiştirdiği ikinci ilahiyat profesörü olan Mehmed S. Hatiboğlu, Burdur'da ikiz kardeşinden yarım saat sonra, "Hatib Hoca" nâmiyle maruf din bilginlerinden Burdurlu Hacı Mehmed Refet Efendi (1879-1945) ile Meryem Edibe Hanım'ın (1900-1964) oğlu olarak 25 Eylül 1933'te dünyaya gelmiştir. Ailesi soyadı kanunu çıktığı zaman ilk olarak "Öğütçü" soyadını kullanmış sonrasında bu soyadı Hatiboğlu'na çevrilmiştir.

Hatiboğlu 1953 yılında lise eğitimini tamamlayıp 1958'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirmiş ve 1958'in sonunda Prof. Tayyib Okıç'ın hadis asistanlığına tayin edilmiştir. 1962 yılında *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadîs Tenkidinin Doğuşu* isimli tezini tamamlayarak ilahiyat doktoru; 1967'de *Hz. Peygamber'in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar Siyasî-İctimai Hâdiselerle Hadis Münasebetleri* isimli teziyle doçent; 1978'de ise *Hilafetin Kureyşliliği* isimli teziyle profesör olmuştur. 2000 yılında görev yaptığı Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden emekliye ayrılmış olmakla beraber halen çalışmalarına devam etmektedir. Hatiboğlu'nun eserlerinden birkaçı şu şekildedir.

Telif eserler:

- 1- Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy (Gaybî Hadisler Meselesi), Ankara, 2016, 180 sayfa;
- 2- Hadis Tedkikleri, Ankara, 2016, 190 sayfa;
- 3- İslam'ın Aktüel Değeri 1, Ankara, 2017, 175 sayfa;
- 4- İslam'ın Aktüel Değeri 2, Ankara, 2017, 174 sayfa;
- 5- Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti, Ankara, 2017, 157 sayfa;

- 6- Hilafetin Kureyşliliği, Ankara, 2017, 167 sayfa;
- 7- İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu, Ankara, 2016, 156 sayfa;
- 8- Siyasî İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri, Ankara, 2016, 159 sayfa.

Çeviriler:

- 1- *Hadis Kültürü Araştırmaları-Goldziher (2. Cilt)*, Ankara,2019, 557 sayfa.

Tahkik:

- 1- *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*-Hatîb Bağdadî.

Makaleler:

- 1- Hz. Aişe'nin Hadis Tenkidciliği, (AÜİFD, 19 (1973), s. 59-74;
- 2- Saltanat Karşısında Hadis, 50. Yıl, Ankara 1973, s. 213-219;
- 3- İslam Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Malikî Hanefî Kıyası, AÜİFD, 21 (1976) s. 185-197;
- 4- İslam'da Kadın Eğitiminin Doğuşu, Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri 23-25 Nisan 1981, Ankara 1981, s. 90-94;
- 5- Sünni İslam Âlimlerinin Gözüyle İbn Sînâ (370-428/980-1037, İbn Sina (İbn Sina Kongresi tebliğleri 14-15 Mart 1984), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1984) s. 193-201;
- 6- Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine, Uluslararası Birinci İslam Araştırmalar Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir 1985, s. 81-94. Ayrıca İslami Araştırmalar, 6 (1992), sayı 2, s. 105-113;
- 7- Hz. Peygamber'i Yanlış Yorumlama Tezahürleri, İslami Araştırmalar, 1 (1986), sayı 2, s. 5-11;
- 8- İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine, İslâmî Araştırmalar, 1 (1986), sayı 1, s. 7-25;

- 9- Fakihlerimizin Irk Anlayışı Üzerine, İslami Araştırmalar, 2 (1988), sayı 2, s. 5-16;
- 10- İslam'ın Kadına Bakışı İslâmî Araştırmalar, 5 (1991), sayı 4, s. 231-235;
- 11- Hoşgörü Açısından Müslümanlar ve Ehl-i Kitab, 10-12 Haziran 1995'te Antalya'da toplanan *Uluslararası Hoşgörü Kongresi*'ne DİB Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi sıfatıyla sunduğu tebliğdir. s. 137-142;
- 12- Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri, İslâmî Araştırmalar, 10 (1997), sayı 1, s. 1-15;
- 13- 75. Cumhuriyet Yılı Dolayısıyla Cumhuriyet'in Arifesinde Müslümanların Beklentileri, İslâmiyât, 1 (1998), sayı 3, s. 7-18;
- 14- Din-Şeriat Farkı Üzerine, İslâmiyât, 1 (1998), sayı 4, s. 9-13;
- 15- Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti, İslamiyat, 1 (1998), sayı 2, s. 7-10;
- 16- Redd-i Şems Rivâyeti ve Bir Zihniyetin Tahlili, İslamiyat, 2 (1999), sayı 1, s. 7-14;
- 17- İlk Sufilerin Hadîs/Sünnet Anlayışları Üzerine, İslamiyât, 2 (1999), sayı 3, s. 7-14;
- 18- İslam'ın Demokrasiye Açtığı Kapı, İslâmiyât, 2 (1999), sayı 2, s. 7-14;
- 19- Osmanlı Anayasasına İslami Destek Gayreti, İslâmiyât, 2 (1999), sayı 4, s.7-12
- 20- Kadına Dinin Verdiğini Fazla Bulanlar, İslâmiyât, 3 (2000), sayı 2, s. 7-13;
- 21- Dünya-Ahiret, İslâmiyât, 3 (2000), sayı 1, s. 7-10;
- 22- Diyalogun Neresindeyiz, İslâmiyât, 3 (2000), sayı 4, s. 9-12; İstismar, İslamiyat, 3 (2000), sayı 3, s. 7-9;
- 23- Düzeltmeye Talib Bozuculuk, İslamiyat, 4 (2001), sayı 4, s. 7-14;
- 24- Diyanet Meselemiz, İslamiyat, 4 (2001), sayı 1, s. 7-10;

- 25- İslam'ın Dünyevileşmesi mi Dünyevi Hayatımızın İslamileşmesi mi, İslâmiyât, 4 (2001), sayı 3, s. 7-11;
- 26- Tesettürden Türbana, İslâmiyât, 4 (2001), sayı 2, s. 7-10.
- 27- Gayr-i Resmi İlk Dinlerarası Diyalog, İslâmiyât, 6 (2003), sayı 2, s. 7-11;
- 28- İslam'da İlmin Dini, 6 (2003), sayı 4, sayfa 7-10;
- 29- Âlim, Siyaset ve Ahlak, İslamiyat, 6 (2003), sayı 1, s. 7-14;
- 30- Hz. Peygamber'e Nesebî Yakınlığın Değeri, İslâmiyât, 6 (2003), sayı 3, s. 9-12;
- 31- Kur'an'ı Kerim'de Mahalli Hükümler Meselesi, İslâmiyât, 7 (2004), sayı 1, s. 7-12;
- 32- Gayr-i Müslime İslami Davranış, İslâmiyât, 7 (2004), sayı 2, s. 7-8;
- 33- Endülüs'e Borcumuz, İslâmiyât, 7 (2004), sayı 2, s. 7-10;
- 34- Avrupalılaşıma Maceramız, İslâmiyât, 7 (2004), sayı 4, s. 9-16;
- 35- Ehl-i Sünnetten Ehl-i Kitaba, İslâmiyât, 8 (2005), sayı 3, s. 7-12;
- 36- İslam ve Değişim, İslamiyat, 8 (2005), sayı 1, s. 7-10;
- 37- Ümmetten Anladığımız, İslamiyat, 8 (2005), sayı 2, s. 7-10;
- 38- Mealcilerden Beklediğimiz, İslamiyat, 8 (2005), sayı 4, s. 7-10;
- 39- Seleften Beklenen, İslamiyat, 10 (2007), sayı 1, s. 11-20;
- 40- İrtica Nerede 31 Mart Hareketi, İslamiyat, 10 (2007), sayı 2, s. 9-23;
- 41- Gelenekte Ölçü, İslamiyat, 10 (2007), sayı 3, s. 9-13;

Kendisiyle yapılan bazı söyleşiler:

- 1- Yaşar Kaplan'ın Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu ile 'Sünnet' Kelimesi Etrafında Yaptığı Söyleşi, Aylık Dergi, 1985, "Ehl-i Sünnet Özel Sayısı", s.27-38;
- 2- "Kültürel Mirasımız" Üzerine Mehmed S. Hatiboğlu ile söyleşi; Peygamberimizin Evrensel Mesajı, *İslâmiyât-Kitâbiyât Bülten*, Ocak-Mart

2002, sayı 2. Söyleşi Sayın İlhami Güler ve Sayın Ali Dere tarafından yapılmıştır.

Dergi Editörlüğü:

- 1- İslâmi Araştırmalar Dergisi ve İslâmiyât.
- 2- Yayına Hazırladığı Eserler:
- 3- İslamiyette Kadın Öğretimi, Prof. Dr. Muhammed Tayyib Okiç, Atlas Yayınevi, 2021.

Yakında Çıkacaklar:

- 1- Mektubat-ı Hatiboğlu; Devâlibî, İslam'da Devlet ve İktidar; Le Comte Henry de Castries, İslam; Henri Masse, İslam; Gerlof Van Vloten, Araştırmalar; Burdurlu Hatib Hoca, Ana Kaynaklara Göre İslam Dini.

Hazırlığı Devam Edenler:

- 1- Otobiyografi, Kitap Hatıraları, Satır Arası Notlar, İkinci Sayfa Yazıları, Biyografiler, Hadis Tarihi, İslam ve Siyaset, Din Hizmetleri Tarihi, Akademik Raporlar, Hatib-i Bağdâdî, İktidâ'ul -İlmi'l-Amel.

Uluslararası Sempozyumlar:

- 1- Uluslararası Muhammed Hamîdullah Sempozyumu, İstanbul, 16-17 Aralık 2006.
- 2- Sünnetin İslam Düşüncesindeki Yeri, 1982, Cezayir: Sempozyuma Muhammed Hamîdullah, Yusuf Kardavi, Muhammed Gazzâli, Abdulfettah Ebu Gudde, Mustafa el Azami gibi isimler de katılmıştır. (Sempozyuma Hatiboğlu katılmadı, tebliğini Prof. Dr. Hayri Kırbasoğlu sundu.)

Katıldığı Bazı Sempozyumlar:

- 1- III. Hadis Ana Bilim Dalları İhtisas Toplantısı, Adana, 25-27 Ekim 2014.
- 2- Sünnetin Aktüel Değeri Sempozyumu, Gaziantep, 4 Aralık 2018

- 3- Prof. Dr. Muhammed Tayyib Okiç Sempozyumu, Saraybosna, 2010
- 4- Türkiye’de İlahiyat Tecrübesi: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği, Bilecik, 2015

Hakkında Yapılan Sempozyum/Toplantı:

- 1- “Bilge Bir Hayat: Mehmed S. Hatiboğlu”, Kagem, Ankara, 2017.

Mehmed S. Hatiboğlu bugün, 60 yılı aşan ilim hayatında İslâmî ilimlerin her alanında yaptığı çalışmalarla ilim dünyasına hizmet etmeye devam etmektedir. Hatiboğlu’nun hadisçiliği ve tenkid anlayışına geçmeden önce, zihniyetinin oluşumuna etki eden âmilleri ve öğrenim sürecini daha iyi tanımak uygun olacaktır.

1.1.1 Meryem Edibe Hanım (1900-1964)

Mehmed S. Hatiboğlu’nun annesi olan Meryem Edibe Hanım, Mehmed Refet Efendi’nin ikinci hanımı olup 4 erkek çocuğa sahiptir. Birinci çocuklarının ismi Hasan, ikinci çocuklarının ismi Hüseyin’dir. Ahmed ve Mehmed S. Hatiboğlu ise ikiz kardeşlerdir.

Meryem Edibe Hanım güzel sanatlarla, müzikle uğraşmayı seven bir hanımefendidir. Ancak Mehmed S. Hatiboğlu, annesinin ev içerisinde ud çaldığına çok fazla tanıklık edememiştir. İkiz kardeşi Ahmet Hatiboğlu bir gün teyzesinde bir ud bulup annesinden bunu kendisine öğretmesini istemiş, bunun üzerine de Meryem Edibe Hanım sadece kısa bir türkü çalmıştır. Said Hatiboğlu’nun musiki alanında annesinden öğrendi nadir bilgilerden bir tanesi budur.

1.1.2 Mehmed Refet Efendi (Hatib Hoca) 1879-1945

Mehmed S. Hatiboğlu’nun babası, dönemin müftüsü olan ve Hatib Hoca lakabıyla tanınan Mehmet Refet Efendi, Burdur’un kıymetli alimlerindedir. Kitaplarla oldukça ilgili bir kimse olan Mehmed Refet Efendi, kendi döneminde bulunmayan

birçok kitabı dünyanın dört bir yanından temin etmiş ve çocuklarına zengin bir kitap mirası bırakmıştır.

Mehmed Refet Efendi, şehrin ileri gelen adamlarının hepsinin hürmetkârı olduğu bir zattır ve vaktinin çoğunu onlarla geçirmiştir. Said Hatiboğlu babasıyla nadiren akşamları yemek vakti bir arada olma imkânı bulmuştur. Hem birlikte vakit geçirme olanağının az olması hem de Mehmed Refet Efendi'nin devrinin idaresinden çektiği sıkıntıları çocuklarına intikal ettirmek istememesi sebebiyle Mehmed S. Hatiboğlu, babasından ders alma imkânına erişememiştir. Ancak Mehmed Refet Efendi, bu sıkıntılara rağmen yaşamı boyunca din hizmetlerinde görev almaya devam etmiş ve bir süre müftülük görevini yerine getirmiştir.

Bununla beraber din hizmetlerinin kurumsallaşmasıyla birlikte fetva hizmetini, müftü olarak isimlendirilen din görevlilerinin yerine getirdiği ve İslam dininde, dini soruların cevaplandırılmasının (fetva) önemli bir yer tuttuğu da malumdur. Hatib Hoca gibi müftüler, yerine getirdikleri görevlerden dolayı toplum nezdinde itibar sahibi önemli kişiler olmuşlardır.

4 sene müftü olarak görev yapan Mehmed Refet Efendi'nin görev aldığı dönemin şartlarının daha iyi anlaşılması için, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde müftü seçimlerinde nasıl bir yol izlendiğine kısaca değinmek uygun olacaktır:

Müftülerin seçim ve atanma biçimlerinde, Osmanlı'nın son yılları ile Cumhuriyet döneminin ilk 25-30 yılları arasında benzerlik gözlenmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerin 1965 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin 633 sayılı kanunun yürürlüğe girmesiyle belirginleştiği gözlemlenmektedir. Mehmed Refet Efendi'nin yaşadığı dönemde ise bir beldede müftülük görevi boşaldığında, buraya mahalli ulemadan olan medresede ders vermekle görevli ve ilmi yeterliliği olan kişi müftü olarak seçilirdi. Bu seçim o bölgenin ders okutan medrese müderrisleri, büyük camilerin imam ve hatipleri, mahallin idare

meclisi ve belediye meclisi üyelerinden temsilcilerin gizli oyları ile yapılırdı. Bu seçim sonucunda en fazla oy alan adayın ismi meşihat makamına bildirilirdi. Eğer kadro mevcutsa ve elde tayinini isteyen namzet varsa meşihat makamı, iznini vermek suretiyle müftü tayin edebilirdi. Bazı durumlarda mahalli seçimlere itiraz olursa meşihat makamı bunu değerlendirir ve merkezden bizzat müftü tayin edilirdi.”¹⁹

Mehmed Refet Efendi de medreseyi bitirip icazet aldıktan sonra, zamanın Burdur müftüsü olan hocası Halil Efendi’ye (ö. 1928) vekâlet ederek sonrasında yapılan seçimi kazanıp 1928’de vefat eden hocası yerine müftü olmuştur. Fakat 1932 tarihine gelince tayini, dönemin Halk Partisi genel sekreteri tarafından Şebinkarahisar’a çıkartılmıştır. Mehmed Refet Efendi bu görevi kabul etmemiş ve istifa ederek Burdur’da kalmıştır. Ancak hizmetinin devamı için hatiplik görevini yerine getirmeye devam etmiştir. Bu görevini uzun yıllar Burdur’da “Eskiyeni” adında bir camide yerine getirmiştir. Görevini yerine getirdiği sırada Diyanet tarafından, Ahmet Hamdi Akseki’nin *Hutbelerim* kitabı kendisine gönderilmiş ve her Cuma vereceği hutbenin bu kitaptan olması gerektiği söylenmiş, bu hutbeleri vermeye mecbur bırakılmıştır. Mehmet Refet Efendi ise bu kitaba bağlı kalmak istememiştir. Bu durum Hatib Hoca’nın, dönemin sistemine göre hareket etmeden doğru bildiklerini aktardığının en önemli göstergelerindendir.

Bununla birlikte klasik medrese eğitiminde Anadolu’da Hanefi mezhebinin hâkim olduğu bilinmektedir. Hatib Hoca da Hanefi mezhebi üzerine ihtisas yapmıştır. Onun başka alanlar hakkında yaptığı okumalar, Mehmed Refet Efendi müftülüğten ayrıldıktan sonra Burdur’a gelen Rizeli Tahir Efendi isminde bir âlim vesile ile başlamıştır. O, Mehmet Refet Efendi’ye artık bu kitapları bırakması gerektiğini, kültürünü başka sahalarda da genişletmesi gerektiğini söylemiştir. Mesela İbn Hazm’ı

¹⁹ Mehmet Bulut, “Osmanlı’dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri”, *Dini Araştırmalar* 15/41 (2012), 80-98.

(ö. 456), İbn Teymiyye'yi (ö. 728), İbn Kayyim el-Cevziyye'yi (ö. 751), Şevkânî'yi (ö. 1250) okuyup ufkunu genişletebileceğini ifade etmiştir. Hatib Hoca, bu âlimane tavsiyeden sonra söylenen kitapları Burdur'a getirtmiştir. Bu zengin kütüphane, sonrasında oğlu Mehmed S. Hatiboğlu'na miras kalmış ve ona kaynaklık etmiştir. Aynı zamanda bu kitaplara sahip çıkma isteği ve arzusunun oğlu Mehmed S. Hatiboğlu'nun ilim aşkını ve isteğini kamçıladığı da ifade edilmelidir.

Hanefi fıkıh kitaplarının yanı sıra muhtelif İslam düşünceleri hakkında da okumalar yapmaya başlaması, Hatib Hoca'nın düşünce dünyasına zenginlikler kazandırmıştır. O, söz konusu kitaplardan hareketle mezhep taassubundan kaynaklanan bazı katı hükümleri yumuşatmaya çalışmıştır. Örneğin Hatib Hoca, havanın soğuk olmasından dolayı abdest almakta zorlanan cemaat için çoraba mesh verilebileceği hükmünü vermiştir. Maslahatı dikkate alarak verdiği bu hüküm sonucunda namaza gelenlerin sayısında ciddi oranda artış gözlemlenmiştir.²⁰

Başka bir örnek ise teravih namazlarıyla ilgilidir. Günümüzde başta Türkiye olmak üzere pek çok İslam ülkesinde teravih namazı cemaatle 20 rekât olarak kılınmaktadır. Hatib Hoca, ilgili kaynakları inceleyerek 20 rekât teravih namazı olduğuna dair bir delil bulamamıştır. Bununla beraber o, Buhârî ve Müslim'de yer alan ve Hz. Âişe'den nakledilen "Rasulullah sair günlerde 8 rekâttan fazla namaz kılmamıştır"²¹ rivâyetlerini delil getirmiştir. Hatib Hoca, bu bunu cemaate anlatmış ve cemaat de bu hükme ikna olmuştur. Ancak mezhep taassubundan kurtulamayıp Hatib Hoca'ya şiddetle karşı çıkan kimseler Diyanet'e Hatib Hoca hakkında şikâyet mektupları yazmışlardır. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ord. Prof. Şerafettin Yaltkaya da Hatib Hoca'yı suçlamıştır.²²

²⁰ Mehmed Said Hatiboğlu, "Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu ile Görüşme".

²¹ Buhârî, Teheccüd, 16.

²² Hatiboğlu, "Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu ile Görüşme".

Cumhuriyetin erken dönemlerinde, dini alanda yaşanan sıkıntılara ve baskılara Hatib Hoca'nın hayatından pek çok delil getirmek mümkündür. O, Şebinkarahisar'a gitmeyi reddettikten sonra o bölgeye birkaç müftü tayin edilmiş ancak onların vefat etmesi sonucu Burdurlular ısrarla Hatib Hoca'yı namzet göstermişlerdir. Ancak Hatib Hoca müftülük seçimini kazanmış olmasına rağmen müftülüğe tayin edilmemiştir. Bu duruma gücenen Burdurlular, dönemin Diyanet İşleri Başkanı Akseki'nin makamına giderek şikâyetlerini bildirmişlerdir. Bu tepkilerin üzerine Akseki "Ben Hatib Hoca'yı sizden daha iyi tanırım. Onun ilmini faziletini sizden daha iyi bilirim. Fakat bize ilim lazım değil, sükûnet lazım" itirafını yapmak zorunda kalmıştır.²³ Cumhuriyetin erken dönemlerinde din algısının nasıl olduğuna dair güzel bir misal olan bu duruma göre geçiş döneminin düşünce dünyası, henüz Hatib Hoca'nın düşünce dünyasına nüfuz edebilecek, onu anlayabilecek yeterliliğe sahip değildi. Hatib Hoca, döneminde huzuru sükûneti bozan bir insan olarak tanımlanıyordu. Mevcut yönetim onu, doğru bildiklerini söylemekten engelleyebilmiş değildi. Hatta bu baskılar, Hatib Hoca'nın ilmî iştiağını daha da artırmaktaydı. Ancak bu baskı altında Hatib Hoca kadar açık sözlü olamayan, devrin din karşıtı söylemlerine tepki gösteremeyen kimselerde bulunmaktaydı. Zira tepki gösterirlerse canlarından olmaları, sürgün edilmeleri ihtimal dâhilindeydi.

Bu bağlamda Akseki, Osmanlı'dan Cumhuriyete geçişte kritik bir rol oynamıştır. Akseki'nin din karşıtı söylemlerin yoğun olduğu bu dönemde, siyasî merkezle uzlaşmayı seçtiğini söylemek mümkündür. O, 12.12.1950 tarihinde Diyanet İşleri Başkanı sıfatıyla "Din tedrisatı ve dini müesseseler hakkında bir rapor" başlığını taşıyan, üst makamlara sunduğu raporla siyaset ve din arasındaki ilişkiyi nasıl gördüğünü ifade etmiştir:

"Vaktiyle Garpte vukûa gelen din ve ilim münazaaları bizde mevcut olmadığı için gerek Meşrutiyet ve gerek Cumhuriyet inkılâpları dine ait ne varsa hepsini kaldırıp

²³ Hatiboğlu, "Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu ile Görüşme".

atmakla neticelenmemiş, bilakis evvelâ medreselerde ve dinî müesseselerde asrî bir ıslahat yapılması lüzumu ileri sürülmüş ve bu yolda kanunlar tedvin edilerek Meşrutiyet'e kadar büsbütün bakımsız bir halde kalmış olan din müesseselerindeki sakim usûller kaldırılıp onların yerine yeni ve ilmî metotlar konulmuş ve böylece asrî ve müspet bir şekle sokulmuştu.”²⁴

Akseki'nin mevcut sisteme karşı çıkmayarak, bazen huzur ve sükûnetin devamı doğrultusunda bir tavır takındığı görülmektedir. Ancak Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesiyle namaz kılınması konusunda olduğu gibi bazı durumlarda sergilediği davranışlarla da ilmî ve dinî cesaretini ortaya koyduğu malumdur.²⁵ Nitekim Akseki 1950-51 yıllarında yaptığı bir bütçe konuşmasının ardından kendisine yöneltilen ağır hakaretlere dayanamayıp kalp krizi geçirerek vefat etmiştir.

Bu bağlamda Hatib Hoca'nın içinde yaşadığı geçiş döneminde İslam adına konuşmanın oldukça zor olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir sistem içerisinde Hatib Hoca, doğru bildiğini tavizsiz şekilde ifade edebilen, sistemin dayatmalarına karşı çıkabilen bir duruşa sahipti.

Mehmed S. Hatiboğlu'nun çocukluğu, bütün bu olaylara şahit olarak geçmiştir. Onun ilmî, fikrî gelişimine ve olaylar karşısındaki duruşuna etki eden en ciddi âmiller bu şartlar altında oluşmuştur. Dönemin, dini düşüncüyü baskı altına alma politikası ve babasının bu durum karşısındaki tavizsiz tavrı Hatiboğlu'nda, ilerleyen dönemde kendini yoğun biçimde hissettiren tenkidi zihniyetin oluşumunu tetiklemiştir.

1.1.3 Ahmed Hatiboğlu (1933-2015)

İkiz kardeşi Ahmed Hatiboğlu ilk ve orta öğrenimini Burdur, İzmir ve Antalya'da tamamlamış, sonrasında ses sanatçılığını sınavını kazanarak Ankara

²⁴ Metni için bkz. *İslam Dergisi*, c. III, s. 34, s.295-300, Temmuz, 1960.

²⁵ Süleyman Hayri Bolay, Ahmet Hamdi Akseki, Diyanet İslam Ansiklopedisi, II, s.294.

Radyosu kadrosuna katılmıştır. 1955'te Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne başlamış ve 1961'de fakülteden mezun olmuştur. Sınavlardan geçerek tanbur sanatçısı, ses yönetmeni ve kudüm sanatçısı olmuş, takip eden senelerde “Türk Musikisi Müdürlüğü” görevini yerine getirmiştir. Tasavvuf ve klasik koro şefliği görevlerinin yanı sıra hocalık, denetleme, araştırma ve inceleme, repertuar gibi çeşitli sanat kurulu uzman üyeliklerinde ve Selçuk Üniversitesi Devlet Konservatuvarında yaklaşık dört sene görev yapmıştır.²⁶

Ahmed Hatiboğlu gerek dînî gerekse din dışı onlarca Türk Mûsikîsi eserine icrâ edilebilirlik vasfı kazandırarak repertuarımıza katmıştır. Bu eserlerden çoğunu sesi, sazı yahut da koro şefliği sıfatlarıyla verdiği konserleriyle yurt içinde ve yurt dışında tanıtma imkânı bulmuştur. Hatiboğlu'nun sanat hayatının en mühim eserlerinden olan Dînî Mûsikî yayımlarını 1978'de kurmuş olup bu kuruluş, kurulduğu tarihten bu yana aralıksız “Ankara Radyosu Türk Tasavvuf Mûsikîsi Korosu” adıyla varlığını devam ettirmiştir.²⁷

Hatiboğlu'nun annesi Meryem Edibe Hanım'ın da musikiye meraklı bir kimse olduğu bilinmektedir. Uda merakı olmakla birlikte, Mehmed S. Hatiboğlu'nun ısrarları üzerine bir beste çalması haricinde evlendikten sonra çeşitli sebeplerle bu yeteneğini kullanmaktan geri durmuştur. Fakat kendisindeki bu musiki sevgisi ve yeteneği hem Ahmed hem Said Hatiboğlu'na tevarüs etmiştir. Ahmed Hatiboğlu Türkiye'nin yetiştirdiği en önemli müzisyenlerden birisi olmuş ve mûsikî sahasında ülkemizi ve eserlerimizi tanıtma çok büyük bir rol üstlenmiştir.

Musiki yeteneğini annesinden alan Ahmed Hatiboğlu'nun, annesinin sesinin güzel olmasından dolayı, okuduğu Kur'an'dan etkilenerek onu gözleri yaşlı bir şekilde

²⁶ Mustafa Erzen, *Tarihsel Süreçte Yeseviyye Tarikatının Türk Mûsikîsine Etkileri ve Ahmed Hatiboğlu'nun Mâhûr Form (Yeseviyye) Adlı Eserinin Analizi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 72.

²⁷ Ahmed Hatiboğlu, *Ahmed Hatiboğlu Külliyyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), s. 32.

dinlediği bilinmektedir.²⁸ Mehmed S. Hatiboğlu ve ikiz kardeşi Ahmed Hatiboğlu Kur'an-ı Kerim okumayı Hâfiz Ömer Efendi'den öğrenmiştir.

Ahmet Hatiboğlu 2015 yılında Ankara'da vefat etmiş ve Cebeci Asri mezarlığına defnedilmiştir.

1.1.4 Aile İlişkileri

Mehmed S. Hatiboğlu, Paris'ten döndükten sonra 1967 yılında Fatma Baldudak'la evlenmiştir. Fatma Baldudak Hasan Baldudak'ın kızıdır. Hasan Baldudak ise 27 Mayıs darbesinde yargılanan Demokrat Parti vekillerindendir. Kendisi sanata meraklı dini hassasiyetleri olan hayırsever bir insandır. Kızını İlahiyat Fakültesine gönderir ve orada eğitim almasını sağlar. Hatiboğlu Paris'te iken Fatma Baldudak ile nişanları yapılmış, yurda döndüğünde ise Ankara'da evlenmişlerdir. 50 yılı aşan birlikteliklerinden iki kız çocukları dünyaya gelmiştir.

Hatiboğlu, İslami düşünce geleneğinin sorunlarını tespit edip bu sorunların çözümüyle ilgili titiz incelemeler yaparken onu destekleyen, çalışmalarının ilerlemesini kolaylaştıran bir aileye sahipti. 50 yılı aşan evliliklerinde çok iyi birer yol arkadaşı olmayı başaran Said ve Fatma Hatiboğlu çifti aile içi ilişkilerinde birbirlerine her zaman destek olmuş, birbirlerine kolaylık sağlamışlardır. Fatma Hanım, Said Hatiboğlu'nu her konuda destekler, çalışmalarını kolaylaştırır, bazen Hatiboğlu'nun haberi olmadan ona uygun ortam hazırlamaya, amacına ortak olmaya çalışmıştır. Hatiboğlu'nun 1974'te gittiği ikinci Paris döneminde de yanlarına ilk kızları Gülbu'yu da alarak eşini yalnız bırakmamıştır.

Eşi Fatma Hanım'ın anlattığına göre Mehmed S. Hatiboğlu, mütevazı, çalışkan, okumayı çokseven, gezmeyi düşünmeden günlerce çalışma masasının başında

²⁸ Fatih Koca, *Ahmet Hatiboğlu'nun Hayatı, Eserleri ve Müsiki Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), s. 2.

çalışmalarına devam eden bir ilim insanıdır. Kitaplarına çocukları gibi bakmış, onları her zaman sevgiyle eline almıştır. Mehmet S. Hatiboğlu'na göre zaman çok önemlidir ve boşa geçirilmemelidir. Zira yapılacak işler çoktur ve bir insan ömrünün bütün bu işlere yetmesi oldukça zordur. Onun için o masasının başından ayrıldığı zamanları, zaman kaybı olarak görmekte ve bir an önce çalışmalarına geri dönmek için sabırsızlanmaktadır.

Fatma Hanım, Hatiboğlu'nun çok nahif, zarafet sahibi, insanları incitmekten çekinen bir insan olduğu ifade ederken şu cümleleri kullanır: “Bazen Said Hoca çalışmalarına konsantre olmuş, bedenen burada olsa dahi zihnen asırlar öncesinde gezinirken ben, hemen cevap almak için sorular sorarım. O zamanlarda bile hep anlayışla, saygıyla karşılık vermiş ve evliliğimizin hiçbir döneminde bana kötü bir sözü olmamıştır.” Öyle ki Hatiboğlu, bir konu hakkında çalışırken yüzeysel bir okuma yapmamış adeta okuduğu kitapla bütünleşerek dış dünya ile bağlantısını çalışma süresi boyunca koparmıştır. İlmî bir çalışmadan ancak bu şekilde en yüksek verim alınabileceğini düşünmüştür.

Bunun yanı sıra Said Hatiboğlu ise eşine olan sevgi ve saygısını şu sözlerle dile getirir: “Kitaplarla meşgul olan bir insanın evini ihmal etmemesi mümkün değildir. Ancak Fatma Hanım gibi anlayışlı ve yumuşak kalpli bir eşiniz olursa bunların üstesinden gelmeniz kolaylaşıyor. Eşimi ve çocuklarımı nimet olarak görüyorum.”²⁹

1.1.5 İlim Yolculuğu

Mehmed Refet Efendi, kendi dönemindeki âlimlere nazaran farklı bakış açılarına sahip olması ve bunları ifade etmekten çekinmemesi nedeniye eleştiri oklarının hedefi olmuştur. Mehmed S. Hatiboğlu'nun eğitim hayatı da babasının çektiği siyasî toplumsal sıkıntılar göz önüne alınarak planlanmıştır.

²⁹ Zeliha Akın, “Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu Belgeseli”, *Diyanet TV*.

Mehmed S. Hatiboğlu'nun sanat okuluna kaydı ilkokulu bitirdikten sonra abisi tarafından yaptırıldı. 23 Ekim 1945'te Hatib Hoca vefat etmiş ve onun vefatından kısa süre sonra ailesi, Mehmed S. Hatiboğlu'nun geleceği hakkında düşünmeye başlamıştı. Hatiboğlu'nun ailesi Mehmed Refet Efendi'den kalan kitapların sahihsiz kalmasını istememiş, çocuklarının da bu kitaplarla alakadar olmasını arzu etmişlerdi. Bunun akabinde ilk olarak Said Hatiboğlu'nu Ezher'e göndermek istemiş ve bunun için Mehmet Akif Ersoy'un damadı, müellif, gazeteci ve Burdurlu mütercim Ömer Rıza Doğrul'a mektup yazmışlardı. Mehmed S. Hatiboğlu o mektuba gelen cevabı kırk yıl sonra bulup okuma imkânına erişmişti. Orada kısaca şöyle yazar: "Mehmed'i şimdi göndermeyin. Orta ve liseyi okusun, gerisini ben tekeffül ediyorum. Ezher'in şeyhi Mustafa Abdurrâzık en yakın arkadaşım. Bu zat Mehmet'in buraya girmesinde size yardımcı olacak." Bu cevaptan sonra Mehmed S. Hatiboğlu sanat okulunu terk etmiştir.

Liseye geçeceği dönemde, o zamanlar Burdur'da lise olmadığı için abisi ile 1949-1950 yıllarında İzmir'e gitmiş ve İzmir Atatürk Lisesi'ne kaydı yaptırılmıştır. İkinci sınıfa devam ederken Mehmed S. Hatiboğlu'nun küçük abisi Hüseyin'in tayini Antalya'ya çıkınca, Antalya'nın Burdur'a daha yakın olması dolayısıyla Hatiboğlu, İzmir'i bırakıp Antalya'da lise öğrenimine devam etmiş ve buradan mezun olmuştur.

Babasının etkisini, Mehmed S. Hatiboğlu üzerinde görmek mümkündür. Hatib Hoca, Mehmed S. Hatiboğlu'nun hayatını şekillendiren ilk figürdür. Babasının kitaplarına, ilmine sahip çıkarak bunları zenginleştirme, geliştirme, daha ileriye götürme gayreti ve bunlar sayesinde insanı, varlığı, dünyayı anlama ve anlamlandırma isteği ilim yolculuğun başlamasına vesile olan temel etkenler arasındadır.

1.1.6 İlme Olan Merakı

Mehmed S. Hatiboğlu'nun ilme olan merakı çok erken yaşlarda kendisini göstermiştir. Kitaplara olan merakı ise babası Hatib Hoca'dan ona miras kalmıştır. İzmir Atatürk Lisesi'ne devam ettiği 1949-1950'li yıllarda her teneffüs, fırsat buldukça

kütüphaneye gidip araştırmalarına devam etmiştir. Bir gün seri halindeki tarih kitaplarını incelerken bu kitaplarda Hz. Peygamber’den nasıl bahsedildiğini merak etmiş ve araştırmaya başlamıştır. Karşılaştığı sonuç Hatiboğlu’nu çok şaşırtmış ve bu durumu Hz. Peygamber’e hürmetsizlik olarak telakki etmiştir. Söz konusu ders kitabında “*Muhammed 40 yaşına geldiğinde kendi bulduğu ve doğru olduğuna inandiğı bir dine vatandaşlarını davet etmeye başladı.*” ifadesi geçmektedir. Hatiboğlu’nun ifade ettiğine göre, bir insan İslam dinini, Kur’an’ı, Hz. Peygamber’in icadı sayarsa imanımıza göre kâfir olması gerekir. Bunlar devletin yayınladığı bir tarih kitabında yer almıştır. Hatiboğlu’nun yaşadığı dönemde Müslümanlar böyle bir havayı teneffüs etmek zorunda kalmışlardır. İslam diniyle ilgili yanlış bilgiler öğrencilere öğretilmiş olup bu yazılanlara dönemin Diyaneti dahi itiraz edememiştir. Hatiboğlu ise babasından kendisine tevarüs eden tenkidi zihniyet sayesinde okuduğu metinlerdeki yanlışlıkları fark ederek ilmi çerçevede cevap vermeyi, hatalı bilgileri düzeltmeyi kendisine bir ideal edinmiştir.³⁰

Hatiboğlu’nun ilme merakının erken yaşlarda ortaya çıkmasına örnek olarak lise son sınıfta yaşadığı bir olayı zikretmek uygun olacaktır. Hatiboğlu, oruçla ilgili bilgilerini tazelemek için dönemin İstanbul Müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen’in “*Büyük İslam İlmihali*” kitabını okumaya başlar. ‘Orucu ne bozar?’ meselesini okurken okuduğu şeyler karşısında çok şaşırır, bir anlam veremez. Zira oruçlu bir kimsenin unutarak bir şey yiyip içmesi durumunda orucunun bozulmayacağını söyleyen Bilmen, iki madde altında uyurken bir şeyler yiyen kimsenin orucunun bozulacağını dile getirmiştir.³¹ İslamiyet’in akıl ve mantık dini olduğuna inanan Hatiboğlu, bu fetvayı akla uygun bulmamıştır. Nasıl olsa ileride İlahiyat fakültesine gideceğini düşünerek bu meseleyi orada araştırmaya karar vermiştir. Tam eyrek asır sonra “*İslam Mükellefiyet Anlayışı ve*

³⁰ Hatiboğlu, “Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu ile Görüşme”.

³¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, ed. Mehmet Talu (İstanbul: Kitaş, 2003).

Buna Aykırı Bir Malikî Hanefî Kıyası”³²adlı makalesini, uykuda orucun bozulması ve uyuyanın fikhî mükellefiyeti konusuna ayırmıştır. Söz konusu makale, Hatiboğlu’nun İmam-ı Azam Ebu Hanife, Ebu Yusuf gibi büyük allamelere aykırı hüküm vermeleri sebebiyle alışlagelmedik bir durum olmasından dolayı, yazıldığı dönemde Diyanet tarafından yayınlanmamıştır. Bunun üzerine makale, 1976 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD) tarafından yayınlanmıştır.

Kur’an ve sünnetin prensiplerini, kendilerine bazı hadisler ulaşmamış olması sebebiyle ilk asırlarda anlamayan âlimlerimiz olduğu gibi, hadis rivâyetleri kendilerine ulaştıktan sonra bile mezhep imamlarının görüşlerine aykırı hareket etmemek maksadıyla bu gerçekleri görmezden gelen âlimlerimizin varlığı da bir gerçektir. Mantıken de geçerliliği olmayan hükümler zihinlerin karışmasına sebebiyet verebilir ve günümüzde telafisi oldukça zor olacak manevi zararlara yol açabilir. Bundan dolayı Hatiboğlu, makalede zikrettiği örnekte görüldüğü gibi gerek mezhep imamları gerekse onların haleflerinin hükümlerini kat’î görmemiş, ilmi, mantıki tenkid ve tedkikten geçirmeyi tercih ederek hakikati ortaya koymaya çabalamıştır. Henüz 1950 yılında lise son sınıfa giderken okuduğu bir kitapta bulduğu mantık hatası Hatiboğlu’nun zihnini uzun yıllar boyunca rahat bırakmamıştır. Bu sorunu görmezden gelmek yerine mevzuyu derinlemesine incelemeyi tercih ederek bununla ilgili bir makale kaleme almıştır. Konuya ilgi duyduğu erken yaşlarından, makalenin yayınlandığı tarihe kadar aradan geçen yirmi altı yıl Hatiboğlu’nun merakından hiçbir şey gidermemiş aksine konuyu derinlemesine inceleyip, daha önce birçok kimsenin yazmaya cesaret edemediği bir eseri ortaya çıkarmıştır.

Babasının kitaplarına sahip çıkma düşüncesiyle 1949 yılında açılan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne öğrenci olarak kaydını yaptıran Mehmed S.

³²Mehmed S. Hatiboğlu , “İslam Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Malikî-Hanefî Kıyası”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, (1976), 185-196.

Hatiboğlu, Hz. Peygamber'e karşı duyduğu özel sevgi ve hayranlık dolayısıyla hadis alanına yönelip bu alanda uzmanlaşmıştır. Çünkü Hatiboğlu'na göre Hz. Peygamber, yaşayan bir Kur'an'dır. Bununla beraber İslam'ı yaşamak Hz. Peygamber'e ait olan en doğru bilgileri elde etmek ve bunları doğru bir şekilde anlamlandırmak ile mümkün olacaktır.

1.1.7 Akademik Hayata Giriş

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde tefsir ve hadis kürsüsünü kuran M. Tayyib Okiç, Mehmed S. Hatiboğlu'nun ilmî ve düşüncel gelişimi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Hatiboğlu henüz üniversitenin ilk yıllarında iken Tayyib Okiç'in verdiği dersler, üçüncü ve dördüncü sınıflara yönelik olmasına rağmen büyük bir ilmî zevk ve merak ile Okiç'in derslerini takip etmekteydi. Hatiboğlu'nun ifadesine göre Okiç'in usûlü şöyle idi: O, hadisleri, sahih ve apokrif (mevzu) hadisler şeklinde ikiye ayırır ve her bir gruptan hadisleri tahtaya yazdırırdı. Hadisler üzerinden yorum yapar, dersi anlatırdı. Ancak hadisleri öğrenciye yazdırmak isterdi. Bir defasında Okiç'in bu talebi öğrenciler tarafından karşılanmayınca, Hatiboğlu tahtaya çıkarak hadisi tam ve eksiksiz biçimde yazmış ve hocasının onayını almıştı. Okiç, kıymet ve değer bilen bir insandı, bu derslerin vesilesi ile Hatiboğlu'nda bulunan yeteneğin farkına varmıştı. Üniversitenin ilerleyen zamanlarında Hatiboğlu ve Okiç arasındaki hoca-talebe ilişkisi devam etti. Hem Hatiboğlu'nun Okiç'e hem Okiç'in Hatiboğlu'na karşılıklı çok fazla yardımı dokundu. Hatiboğlu, Okiç'e yazılarını daktiloya geçirme, eski yazılarına yeniye çekme gibi konularda yardımcı oluyordu.

Hatiboğlu, fakültenin son senesindeyken, onun ilmî ve ahlâkî gayretine çok defa şahitlik eden Okiç, Hatiboğlu'nun Türkiye'de ve İslâm dünyasında hem hadis hem de diğer İslamî ilimler alanındaki boşluğu dolduracağına kanaat getirerek kendisini Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi "Tefsir-Hadis Kürsüsü"ne asistan olarak almak istemiş ve o bu teklifi sunmuştu. Hatiboğlu bu teklif kabul etti ama fakültede bir tane boş olan

kadro vardı, o kadroda da Hatiboğlu'nun, ağabeyim diye hitap ettiği, Türkiye'nin ilk hadis asistanı olan Talât Koçyiğit görev almaya başladı. İkinci asistanlık görevini Hatiboğlu'nun alabilmesi için boş bir kadro gerekmekteydi. Onun için Okiç, dinler tarihi hocalığı yapan Annemaria Schimmel'e ricada bulunup kadrosunu istedi. Hatiboğlu'nu çok seven Schimmel bu teklifi kabul etmiş ve bu vesile ile Hatiboğlu, Türkiye'nin ikinci asistanı olarak 1958 yılında göreve başladı. Hatiboğlu, bu kürsüde asistan olarak görev almasaydı İmam-hatip mekteplerinde öğretmen olarak çalışacağı ve geleceğinin bu yönde şekilleneceği kanaatindeydi.

Mehmed S. Hatiboğlu'nun 1965'te Fransız burslusu olarak Fransa'ya gitmiş ve Sorbonne Üniversitesi'nde iki sene eğitim almış olması, ilmî çalışmalarına etki eden dönüm noktalarındandır. Fransa'da yaklaşık iki sene kalan Hatiboğlu'nun bu ilmî yolculuğu, sonraki dönemlerde yapacak olduğu çalışmalarına etkisi bakımından önemlidir. Bu bağlamda o, Fransa'da Muhammed Hamidullah (1908-2002), Henri Laoust gibi âlimlerle tanışma ve yakınlık kurma imkânı yakalamıştır. Hatiboğlu, babasından aldığı ilk eğitimini, Türkiye'den ve Batı'dan aldığı eğitimleri mezcetmiştir. Böylece hem İslam geleneğine hem de vakıf olmuş hem de Batı düşüncesinden haberdar olmuştur. Onun hadis tenkidinde izlediği yöntem ise farklı ilim muhitlerinde aldığı eğitimlerle şekillenmiştir. Öncesinde vakıf olduğu geleneksel hadis tenkid metodlarının yanı sıra Batının kullandığı tarihsel tenkid metodunu da büyük ölçüde Fransa'da kavramıştır. İslamî zihniyeti ile bu metodu harmanlayarak hadis ilminde daha önce kullanımına ender rastlanan kendine özgü bir metodoloji geliştirmiştir.

Fransa'daki eğitimi süreci, Hatiboğlu için aynı zamanda önemli değerlerin farkına vardığı bir dönem olmuştur. Burs konusunda Türkiye'de çektiği sıkıntıları Fransa'da yaşamamış, burada tanıştığı İslam sosyolojisi üzerine mütehassıs Henri Laoust, bu konuda Hatiboğlu'na kolaylık sağlamış, onu zorlamamıştır.

Aynı zamanda Fransa’da aldığı eğitim, Hatiboğlu’nun ilmî disiplinini geliştirdiği bir süreç olmuştur. Bu bağlamda Hatiboğlu Paris’te tüm vaktini ilim öğrenmeye adanmıştır. Bulduğu yerin avantajlarından faydalanarak Paris’in bütün sokaklarını gezmiş ve İslam’la ilgili hiçbir kitabı gözden kaçırmak istememiştir. Öyle ki mevcut kütüphanesinde bulunan kitapların büyük bir kısmı Paris’ten temin edilmiştir.

1.1.8 1980 Darbesi

Hatiboğlu’nun ilmî duruşunun ve tenkidi zihniyetinin kendisini gösterdiği bir diğer alan ise sosyal olaylardır. Bu bağlamda, Ankara İlahiyat 1976 başörtüsü hadiselerine verdiği tepki örnek gösterilebilir. Bu olaya karşı oluşan tavır, iki grup altında toplanabilir. Bunlardan bir kısmı başörtüsü özgürlüğünü savunurken diğer grup ise başörtüsünün özgürlüğü konusunda sessiz kalmakta ve çeşitli gerekçeler göstererek, yasaklanması gerektiği kanaatini taşımaktaydılar. Hatiboğlu, inandığı değerlerden dolayı başörtüsünün serbest kalması ve kişilerin özgürlüğünün kısıtlanmaması gerektiğini savunmaktaydı. Başörtüsünün serbest olmasına karşı çıkan bir grup insan ise basında aleyhte iddialarda bulunmakta ve hukuki anlamda itibar kaybına yol açacak provokasyonlar gerçekleştirmekteydiler. Bu girişimlerin sonucunda ise bir komisyon kurulmuş ve Ankara ilahiyat tahkikattan geçirilmiştir. Bunun neticesinde ise İlahiyat fakültesinin itibarını kaybettiği ve başka fakülteye bağlanması gerektiği yönünde karara varılmıştır. Hatiboğlu ve beraberindeki grup bu karara tepki göstererek protesto mektupları yayınlamışlardır. Zamanla bu tepkiler karşılık bulmuş ve bu sayede İlahiyat fakültesinin başka fakülteye bağlanması kararı iptal edilmiştir.

Hatiboğlu’nun sahip olduğu tenkidi zihniyet, sadece hadis alanında değil hayatın her noktasında kendisini göstermiştir. Öyle ki bu zihniyetin, onda bir meleke haline geldiğini söylemek mümkündür.

1.1.9 Vazife Dönemi

İlmî çalışmalarını sekteye uğratabileceği endişesi ve sadece ilme odaklanma gayreti nedeniyle idari görevlerden mümkün olduğunca uzak durmaya çalışan Hatiboğlu yurt içi ve yurt dışı görevlerinde bulunmuştur:

- 1- 1958 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde asistan olarak göreve başlamış, 2000 yılında ise aynı fakülteden emekliye ayrılmıştır.
- 2- 19.04.1992-17.04.1998 yılları arasında DİB Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeliği görevini yerine getirmiştir.
- 3- 2008/2009 kış döneminde Almanya'nın Frankfurt şehrindeki Johann Wolfgang Goethe Üniversitesinde misafir profesörlük yapmış, hadis usûlü öğretmiştir.

Hatiboğlu kendisine yöneltilen Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dekanlığı, senatörlük gibi birçok idari teklifi, ilmî çalışmalarını sekteye uğratabileceği gerekçesiyle reddetmiş, idarî işlerden uzak durmaya karar vermiş ve öğrencilerine de aynı tavsiyede bulunmuştur. Çünkü ona göre zaman çok kıymetli, değerli ve geri döndürülemezdir. İnsan ömrü oldukça kısadır ve bu kısa zaman içerisinde yapılacak işler, okunacak kitaplar oldukça fazladır. Kriz içerisinde olan İslam medeniyetinin en büyük sorunlarından birisi geleneği doğru yorumlayamamaktır ve günümüzde alimlere düşen en büyük görevlerden bir tanesi budur. İslam geleneğini doğru bir yöntemle anlamak ve yorumlamak ise fedakârlık, odaklanma, adanma gerektiren bir iştir. Hatiboğlu kendisini, bu geleneği doğru bir yöntemle anlayıp yorumlamaya ve geleceğe ışık tutmaya adanmış, tüm çabalarını ve dikkatini bu alana yoğunlaştırmayı hedeflemiştir. Kendisini bu hedefinden alıkoyacak her şeyle arasına mesafe koymuş ve oradan uzaklaşmıştır. Alanda ehil olması gerekçesiyle kendisine verilmek istenen görevleri ısrarla reddetmiştir. Bunun en güzel örneklerinden bir tanesi, Paris'te tanıştığı ve samimiyet kurduğu Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın kendisini hususi

olarak arayıp senatörlük teklif etmesidir. Hatiboğlu bu teklifi kabul ederek kitaplarından uzak kalmak istememiş, Erbakan'ın "Kitaplarını al gel, mecliste çalışsın" teklifini de reddetmiş ve bir saatlik telefon görüşmesinin arkasından Erbakan, Hatiboğlu'nun teklifi geri çevirmesini kabul etmek zorunda kalmıştır.³³

Hatiboğlu'nun Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde görev yaptığı sırada gerçekleştirdiği ilmî çalışmalara ileride değinilecek olup, onun zihniyetini daha yakından tanıyabilmek ve anlayabilmek adına Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliği sırasında gerçekleştirdiği çalışmaların oldukça önemli olduğunu belirtmek gerekmektedir.

1.1.10 Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeli Dönemi ve Muhalefet Şerhleri

İlmî çalışmalarını aksatacağı düşüncesiyle siyasî görevlerden uzak durmayı tercih eden Mehmed S. Hatiboğlu, kısmî bir görev olması sebebiyle 1992-1998 yılları arasında Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeliğini üstlenmiştir. Prof. Dr. İbrahim Çalışkan ile Din İşleri Yüksek Kurulu'nun akademik çalışma biriminin oluşması düşüncesi içerisinde oldukları ve dönemin Diyanet İşleri Başkanının bunu kabul ettiği bilinmektedir. Aynı zamanda ilmî araştırma biriminin oluşması için Çalışkan ile Kâhire'ye bizzat yolculuk yapmışlar ve oradan kitap temin etmeye çalışmışlardır. Bununla beraber kurumsal bazı aksamalardan dolayı Hatiboğlu'nun bu düşüncesi gerçekleşmemiştir.³⁴

Hatiboğlu'nun müzakere edilen konulara ve alınan kararlara ilmî birikimi, zihniyeti ve saygınlığıyla katkı sunduğu öngörülebilmektedir. Hatiboğlu'nun sahip olduğu tenkidi zihniyet Din İşleri Yüksek Kurulu görevi sırasında da kendisini göstermiş ve kurulda alınan bazı kararlara itiraz etmesine sebebiyet vermiştir.

³³ Hatiboğlu, "Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu ile Görüşme".

³⁴ Ali Dere, "Mehmed S. Hatiboğlu ve İlmî Kişiliği".

23.01.1995 tarihinde kendisinin de aralarında bulunduğu 4 kurul üyesiyle “Hilalin ru’yeti” konusuyla ilgili alınan karara, usûl bakımından isabetli bir karar olmadığı gerekçesiyle itiraz etmiş, konu hakkında derinlikli inceleme, müzakere ve değerlendirmelerden sonra tekrar karar alması gerektiğine yönelik muhalefet yazısı yayımlanmıştır.³⁵ Bu vesileyle Hatiboğlu’nun tenkidi zihniyetinin sadece akademide değil, halkın dini yaşantısına yönelik alınan kurul kararlarında da etkili olduğu görülmektedir.

Bununla beraber Hatiboğlu’nun tüm çabalarına ve önerilerine rağmen kurumda meydana gelen aksaklıklardan dolayı kurumsal nitelikli bir değişime katkı sağladığını söylemek mümkün olmayacaktır.

1.1.11 Dergicilik Faaliyetleri

Günümüzde Türkiye’deki İslami düşüncenin entelektüel boyutunun gelişiminin bir kısmı dergicilik faaliyetlerine bağlıdır. Bu bağlamda *İslâmiyat ve İslami Araştırmalar* dergilerinin fikir ve alan farklılıklarını bünyesinde barındırarak disiplinler bir yaklaşım sergilediğini söylemek mümkündür. Aynı zamanda söz konusu bu dergiler yayımlandığı dönemde rahatça dile getirilemeyen bazı konuların cesaretle nasıl ele alınacağına bir örneği olmuştur. Bu yönleriyle *İslâmiyat ve İslami Araştırmalar dergilerinin* bazı akademisyenlerin ve akademik çevrelerin gündemine oturduğunu öngörmek mümkündür. Bununla beraber süreli yayın olmaları dolayısıyla bu dergilerin etkilerinin bugün hala devam ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Zira bu tarz dergilerin etkileri uzak gelecekte ziyade yakın tarihi etkilemektedir. Kendi dönemleri için din ve ilahiyat alanında gelişen akademik düşüncenin farklı perspektiflerden nasıl ele alınacağına dair bir yol harikası niteliğinde olan bu dergilerin günümüzden ziyade

³⁵ Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı, “1995 Yılı Ramazan Bayramı”, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı.

kendi yakın tarihlerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. *İslâmiyat* ve *İslami Araştırmalar* dergilerinin İlahiyat alanında dönüm noktası olduğunu ifade etmek iddialıdır. Bununla birlikte bu dergilerin ele aldıkları konuların kendi dönemleri için cesaret ve özgüven gerektirdiğini söylemek mümkündür. Bu dergiler farklı alanlardan hocaların bir arada olması sayesinde ilahiyat alanına çok yönlü bakış açısını getirmiş ve akademide eleştirel zihniyetin önünü açmıştır.

1.2 MEHMED SAİD HATİBOĞLU VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.2.1 Hocaları ve Meslektaşları

İlk ilmî ve ahlakî eğitimini babasından alan Mehmed S. Hatiboğlu, İlahiyat Fakültesine girdikten sonra da birçok hocadan ders alma imkânı yakalamıştır. Ancak bunların arasından fikir ve düşünce dünyasını şekillendiren en önemli isim Bosnalı Muhammed Tayyib Okiç olmuştur. Hatiboğlu'nun ilerleyen yıllarda çalışmalarına problem edineceği konuların birçoğu, talebelik ve asistanlık yılları esnasında Okiç'in Hatiboğlu'na açtığı geniş ufkun bir parçasıdır. Hatiboğlu'na ilmî ve akademik alanlarda katkısı yadsınamaz derecede olan Okiç, aynı zamanda ahlakî alanda da Hatiboğlu'nu etkilemiş, beşerî ilişkiler, ilmî ahlak gibi konularda kendisine rehberlik etmiştir. Bu bağlamda Mehmed S. Hatiboğlu'nun ilmî çalışmalarını anlamak ve yorumlayabilmek adına Muhammed Tayyib Okiç'in hayatı ve çalışmalarına temas etmenin önemli olduğu kanaatindeyiz.

1.2.1.1 Muhammed Tayyib Okiç (1902-1977)

Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinin kurumsal anlamda şekillenmesinde önemli katkıları bulunan Muhammed Tayyib Okiç, Mehmed S. Hatiboğlu'nun fikir ve düşünce dünyasının oluşumunda ve gelişiminde babası Hatib Hoca ile birlikte en etkili isimdir.

Okiç, 1 Aralık 1902'de Bosna'nın Tuzla sancağı Gračanitsa kasabasında doğdu. Babası İstanbul medreselerinde eğitim görmüş Bosna-Hersek reîsululemâ muavini Yayçalı Mehmet Tevfik Efendi, annesi Hasibe Hanım'dır. Sekiz yaşına kadar Gračanitsa'da kalan Okiç, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna Hersek'i işgali ile başlayan on yıllık direnişin sonunda Müslümanlar, din ve vakıf işlerinde özerklik kazanınca Kaptan Medresesi müderrisi ve müdürü olan babası, Meşihat-i İslâmiyye üyeliği ve reîsululema muavinliği göreviyle Saraybosna'ya tayin edildi. Okiç, ilk eğitimine Saraybosna'da başladı, ilerleyen zamanlarda çağdaş bir ilâhiyat fakültesi olan Okruzna Medresa'dan (1920) ve İslâm Hukuku ve İlâhiyat Mektebi'nden (1925) mezun oldu. Zagreb Üniversitesi Latin Dili ve Edebiyatı bölümünün sınavlarına girip başarıyla geçtikten sonra bu bölümden de diploma aldı (1926). Sonrasında aynı üniversitenin Hukuk Fakültesi'nde öğrenimine başladı ve öğrenimi Belgrad Hukuk Fakültesi'nde tamamladı (1930). Kısa bir süre Saraybosna Erkek Lisesi'nde, daha sonra iki yıl Şer'i Lise'de öğretmenlik görevini yerine getirdi. 1927'den itibaren dört yıl süreyle Paris'te öğrenimini devam ettirerek Sorbonne Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden lisans (1929), Şark Dilleri Okulu'ndan Arap, Türk (1928) ve Fars dili ve edebiyatı (1930) diplomaları aldı; Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde *Hasan Kâfi de Bosnie, sa vie et ses oeuvres, avec la traduction de son ouvrage Nizâmu'l-Ulemâ* adlı doktora tezini tamamladı (1931). Ancak öğrencisi olan Hatiboğlu'nun ifade ettiğine göre bu sırada babasının birden sağlık sorunlarının ortaya çıkmasından dolayı Saraybosna'ya gitmek mecburiyetinde kaldı ve tezini yayımlayamadığı için doktor unvanını kullanamadı. Okiç'in Paris'te tezinin içinde bulunduğu binanın 2. Dünya Savaşı sebebiyle zarar görmesi nedeniyle teze bir daha ulaşılamadı. Okiç, Tunus Zeytune Üniversitesi'nde Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde ihtisas yaptı. Belgrad Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yeterlilik sınavlarını başarıyla vererek önce oryantalizm sonra Yugoslav tarihi, Sırp-Hırvat dili ve edebiyatı tarihi alanlarının

profesörlüğü ünvanını almaya hak kazandı ve aynı üniversitede öğretim görevlisi olarak görev yaptı. Saraybosna'dan Muhammed Emin Dizdar, Abdullah Aynî Buşatlıç, Paris'ten Mauriçe Gaudefroy-Demombynes, William Marçais, Tunus'tan Tâhir b. Âşûr, Muaviye et-Temîmî hocalarından bazılarıdır. Talat Koçyiğit, İsmail Cerrahoğlu, Mehmed S. Hatiboğlu, Süleyman Ateş, Abdülkadir Şener ve M. Esad Coşan kendisinden en çok etkilenen öğrencilerindendir.³⁶

Okiç, hukuk ve edebiyat alanındaki uzmanlığının yanı sıra İmam Buhârî'nin "Sahih"ini terceme eden William Marçais'den (1872-1956), Louis Massignon'den (1883-1962) (Tasavvuf, İslam Sosyolojisi), Henry Masse'den (1886-1969) ve Mauriçe Gaudefroy'dan (1862-1957) (Arap Dili Lehçeleri, Hadis) İslâmi ilimler olarak bilinen tefsir, hadis dersleri almış ve sonrasında bu alanda da hocalık yapmıştır.³⁷ 10 Nisan 1945 tarihinde Almanya'dan Türkiye'ye geçerek 5 yıl boyunca İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde araştırmalar yaptıktan sonra 6 Mart 1950'de Ankara Üniversite İlahiyat Fakültesi'nde sözleşmeli profesör olarak göreve başladı. Ankara Üniversitesi Senatosu kendisine hadiste profesörlük unvanı verdi. Fakültede Temel İslam Bilimleri başkanlığına getirilen Okiç, hadis ve tefsir bölümlerini kurdu. Görevine 1968-1969 yılına kadar devam etti.³⁸

Okiç, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ndeki görevi sözleşmeye aykırı olarak fethedildiği zaman 1971-1973 yılları arasında zor zamanlar geçirdi. Bazı yasaklardan dolayı Türkiye'ye geldikten sonra memleketine geri dönme şansı bir daha

³⁶ Bkz. Behlul Kanaqı, *M.Tayyib Okiç ve Hadis İlmindeki Yeri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

³⁷ Kanaqı, *M.Tayyib Okiç ve Hadis İlmindeki Yeri*, s. 49.

³⁸ Bkz. http://www.divinity.ankara.edu.tr/?page_id=209; 04.03.2021.

hiç olmadı. 9 Mart 1977 yılında Ankara’da geçirdiği bir soğuk algınlığı sebebiyle hastalığının ilerlemesi sonucu vefat etti.³⁹

Eğitimin farklı fakültenen gelen hocalarla devam etmeyeceğini fark edenler, Saraybosna’lı âlim Muhammed Tayyib Okiç’i İlahiyat alanında dersler vermek üzere Türkiye’ye davet etmiştir. Okiç’in gelmesi hem Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi için hem ülkedeki İslâmi eğitim tarihi için bir dönüm noktası olmuştur.

Fakültenin ilk yıllarında “Hadis ve Tefsir Kürsüsü” başkanlığını yürüten Okiç, 17 Mayıs 1961 tarihinde “Hadis Kürsüsü” şekline dönüştürülen hadis alanının başına getirilmiştir. Bu alanla ilgili ilk çalışmalar Hadis Kürsüsü’nün kurusu olan Prof. M. Tayyib Okiç tarafından yapılmıştır.⁴⁰

Cumhuriyet döneminde Türkiye’de hadis alanında ilk akademik çalışmaları yapan Okiç’in çalışmalarının hadis tarihi ve usûlü etrafında şekillendiğini görmekteyiz. Bu anlamda o *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler ve Tefsir ve Hadis Notları* adını taşıyan bazı eserler neşretmiştir. *Tefsir ve Hadis Notları* adlı eserinde Hadis usûlüne dair bazı konuları ele almıştır. Hadislerin toplanması ve kaydedilmesi, hadis kritiğine dair el-mu’telif ve’l muhtelif, el-muttefik ve’l-müfterik, el-müştebih, el-mübhemat kavramları, hadislerin sıhhat, râvi, senetteki ittisal ve inkıtaa göre taksim ve tasnifi konuları, apokrif (mevzu) hadisler, rivâyetu’l hadis ve hadiste dualar konularını ele almış ve incelemiştir. *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler* isimli kitabında ise sünnet ve hadis, hadisin ehemmiyeti, metin ve isnad, ilahi (kutsi), mevkuf, maktu hadisler, hadisin i’rabı meselesi, hadislerin vurûd sebepleri, çok sayıda hadis rivâyet eden sahabiler, ehlu bedr, muhacir, ensar, tâbiûn, talebu’l ilm için yapılan seyahatler

³⁹ Bkz. İbrahim Hatiboğlu, “Muhammed Tayyib Okiç”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007).

⁴⁰ Bkz. http://www.divinity.ankara.edu.tr/?page_id=211; 14.03.2021.

(rihle), muhtelifu'1 hadis, hadiste nesh, tıbbıa dair hadisler, terğib ve terhib hadisleri gibi hadis ilmine temel teşkil eden bazı konuları ele almıştır.

Buradan yola çıkarak diyebiliriz ki Hadis Kürsüsü'nün kurucusu olan Okiç, Türkiye'de İlahiyat eğitiminin çok yeni olmasından dolayı hadis alanının en temel konu ve kavramlarını merkeze alıp incelemiş, problematik konulara fazla temas etmemiştir. Türkiye'de Cumhuriyet dönemiyle birlikte ilmî hayatın sekteye uğraması, İslâm dini hakkında yapılan akademik çalışmaların neredeyse yok seviyesinde olması Okiç'in bu konulara ağırlık vermesini zaruri kılmıştır. Hatiboğlu'nun ifade ettiğine göre Okiç'in hocalık yaptığı dönemde İlahiyata gelen öğrencilerin çoğunluğu temel dini bilgiler almaktan mahrum kalmış kimselerdi. O dönemde bu gerçek göz önüne alınarak ilahiyat fakültelerinde öncelikli olarak öğrencilere temel dini bilgilerin verilmesi hedeflenmekteydi.

Okiç, fakülteadaki görevine 1969 yılına kadar devam etmiştir. Okiç'in hadis alanında yaptığı bu çalışmalar, öğrencilerinin yolunu açmış, yeni fikir ve değerlerin üretimi için yol gösterici nitelikte olmuştur. Talât Koçyiğit ve Mehmed S. Hatiboğlu, onun hadis alanında yetiştirdiği iki önemli talebesi ve asistanıdır. Bu iki ilim insanı hadis alanında Türkiye'de yapılacak olan akademik çalışmalara öncülük etmiştir.

Koçyiğit ve Hatiboğlu'nun fikirleri ve yaptıkları çalışmalarla iki farklı yaklaşımın temsilcisi olduğunu söylemek mümkündür. Tayyib Okiç'in hadis alanında ilk asistanı olan Talât Koçyiğit, daha çok hadis tarihi, usûlü ve ıstılahları gibi konulara yoğunlaşmış ve ilmî açıdan muhafazakâr denilebilecek bir bakış açısına sahip olmuştur. Hatiboğlu ise hakikate, güvenilir bilgiye ulaşmak için hadis kaynaklarını sorgulayıcı bir ilmî zihniyetin oluşumuna sebebiyet vermiştir.

Okiç'in, Hatiboğlu'nun hadisçiliğini nasıl şekillendirdiğini ve Hatiboğlu üzerindeki etkilerini görebilmek adına tenkid anlayışına temas etmek uygun olacaktır.

1.2.1.2 M. Tayyib Okiç ve Tenkid Yöntemi

Tayyib Okiç'in çalışmaları sadece hadis alanıyla sınırlı olmayıp birçok alanda eser vermiş olmasına rağmen, esas ilgi alanının hadis olduğunu söylemek mümkündür. Onun telif eserleri, takdim yazdığı eserleri, tercümeleri, diğer müelliflerin eserlerine katkıları göz önüne alındığında oldukça velûd bir âlim olduğu göze çarpmaktadır. Burada Okiç'in sadece hadis alanıyla ilgili kaleme aldığı bazı eserlerine değinmekle yetineceğiz:

“Hz. Muhammed Hakkında Yeni ve Mühim Bir Eser”:⁴¹ Tayyib Okiç kaleme aldığı bu kısa yazıda Muhammed Hamidullah'a ait olan *Le Prophet de l'Islam* kitabının tanıtımını yapmayı amaçlamıştır.⁴¹

“Şemsu'l-Eimme lakabıyla nitelendirilen es-Serahsî'nin *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir* adlı eserinin Türkçe tercümesi”⁴² Okiç bu yazısını İmam Serahsî'nin ölümünün 900. Yılında düzenlenen anma töreninde sunmuştur.

“İslamiyet'te Kadın Öğretimi”⁴³ Bu eserde, İslam dininin kadına verdiği değer, kadının anneliğinin önemi, kadının ilim hakkı gibi konulardan bahsedilmektedir.

“Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri”⁴⁴ Bu eser Okiç'in verdiği ders notlarını ihtiva etmektedir.

“Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler”⁴⁵ Eser Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde yüksek öğretim fakültelerinde okutulan ilk hadis ders kitabı olma

⁴¹ Tayyib Okiç, “Hz. Muhammed Hakkında Yeni ve Mühim Bir Eser”, *İslam-aylık dinî, ilmî, siyasî mecmua*, c. IV, yıl 6, sayı 7, Ankara, 1961, s. 220-221.

⁴² Tayyib Okiç, “İslam Hukukunda Muhakeme Usûlüne Dair Bir Eser”, *AÜİFD*, c. XII, Ankara, 1964, s. 12.

⁴³ Tayyib Okiç, *İslamiyet'te Kadın Öğretimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1978.

⁴⁴ Tayyib Okiç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, ed. Hayati Yılmaz, Nun Yayınları, İstanbul, 1995.

⁴⁵ Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, Alas Kitap, Ankara, 2017.

niteliğini taşımakla birlikte aynı zamanda Türkiye’de hadis alanın yapılan ilk akademik çalışmalardan biridir.

Okiç’in hadis ilmiyle ilgili yaptığı çalışmalara bakıldığı zaman onun daha çok geleneksel bakış açısına sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Tayyib Okiç’in tenkide yaklaşımında iki ana konudan bahsetmek mümkündür:

- 1- Genel Tenkidi
- 2- Hadis Tenkidi.

Öncelikli olarak Okiç, bir konuyu problem edindiğinde onu incelerken konuya ait kavramları incelemiş, onlar üzerinde durmuştur. Sonrasında konunun tarihçesini vererek temel oluşturmaya çalışmıştır. Okiç’in çalışmalarında dikkat çeken en önemli aşamalardan birisi de problem olarak ele aldığı konuya tek bir pencereden değil farklı açılardan bakıyor olmasıdır. Okiç, çalışmalarında ele aldığı konu ile ilgili farklı yorumlara da verir. İhtiyaç duyduğu taktirde konu ile ilgili tenkitlerini de ifade eder. Okiç’in genel tenkid yöntemlerinden bir diğeri ise Okiç’in Başbakanlık arşivinde 5 yıl çalışmasının bir sonucu olarak görülebilecek en eski bilgilere ulaşma gayretidir. Bu sayede Okiç, konuyu en temelinden ele almaya çalışmıştır. Okiç, bir kişiye veya düşünceye itiraz edeceği zaman muhatabının yöntemini kullanarak ona cevap vermeyi uygun görmüştür. Özellikle itirazları İslâm’a olan Oryantalistlere cevabı bizzat kendisi vermek yerine onlar gibi bir başka Oryantalist’in cevabıyla yanıt vermeyi kendisine adet edinmiştir. Bunun nedenin kendisinin objektif olma ve taraf tutmayarak daha ikna edici olma gayreti olduğu söylenebilmektedir.⁴⁶

Okiç’in önce kavramları daha sonra tarihi arka planı ele alması, sonrasında ulaşabildiği en eski belgelere ulaşmaya çalışması ve muhatabın yöntemini kullanarak ona cevap verme çabası onun özelden başlayarak genel ulaşmayı ve parçaları

⁴⁶ Kanaqı, *M.Tayyib Okiç ve Hadis İlmindeki Yeri*.

birleştirek resmin bütününe ulaşmayı hedeflemektedir. Onun en eski kaynaklara inme çabası gelenekle bağını koruduğunun bir işareti olarak görülebilir.

Hadis tenkidi konusundaki yaklaşımına geçecek olursak o, hadiste tenkidi yaklaşıma oldukça önem vermiş ve bu alanın hadisleri korumak için zarûrî olduğunu ifade etmiştir çünkü hadisler hem ibâdâta hem muâmelata taalluk etmektedirler:

*“Hadislerin gerek itikadata gerekse muamelata taalluk etmelerinden dolayı bunların, yalnız sahihlerini seçebilmek maksadı ile ince tenkid usûllerine başvurmak İslâmiyet’in genel menfaatleri hesabına son derece lüzumlu görülmüştür.”*⁴⁷

Okiç’in kaleme aldığı eserlere bakıldığında hadis usûlünde kullanılan *hadis tenkidi* kavramı yerine *hadis kritiği* kavramını kullandığını görmekteyiz.⁴⁸

Okiç, hadis kritiği kavramının bu ilimdeki karşılığının *cerh* ve *ta’dil* olduğunu söyler ve hadisin *sened* ve *metin* olarak iki kısma ayrıldığını belirtir. Hadisin sened kısmı rivâyeti aktaran şahısların bulunduğu bölümdür. İkinci bölüm olan *metin* ise hadisin esas kısmıdır.⁴⁹

Okiç’in sened tenkidi hakkındaki açıklamalarına göre, hadis ilminde senede ağırlık verilmiştir. Zira eğer rivâyeti sonraki nesillere ulaştıran râviler, sikâ kişilerden oluşuyor ve kesintisiz bir biçimde kopuk olmadan aktarılıyorsa mervî olan hadisin de sahih olduğu kabul edilir. Okiç, râvinin sika olarak nitelendirilmesinin dört şartı olduğunu söyler. Buna göre:

- 1- El-Aklü’l-Kâmil. Râvinin olgun bir akla sahip olması.
- 2- Râvinin Müslüman olması.
- 3- Râvînin zabt sıfatına sahip olması.
- 4- Râvînin adalet sıfatına sahip olması.

⁴⁷ Muhammed Tayyib Okiç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, ed. Hayati Yılmaz (İstanbul: Nun, 1995), s. 201.

⁴⁸ Ali Karakaş, “Hadis Tenkidi ve Tayyib Okiç”, *Comparative Religious Studies* 14/4 (2019), s. 650.

⁴⁹ Muhammed Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler* (Ankara: Alas, 2017), s. 187.

Okiç, bundan sonra ise râvinin *adalet ve zabta*ısından tenkide tâbi tutulacağını söyler.⁵⁰

Ayrıca Okiç, eserlerinde sened tenkidine geniş yer ayırmıştır. Râvinin adaletini denetlemek için ortaya konulan ve reddedilmesine neden olan sebepleri incelemiştir. *Kizbu'r-Râvi*, *ittihâmu'r-râvi*, *fiskû'r-râvi*, *cehâletu'r-râvi*, *bidatu'r-râvi* bu nedenlerden bazılarıdır. Râvi'nin zabt açısından kritiğini yapmanın bazı esas noktalarından bahsetmiştir. *Fartu'l-gafle*, *kesretu'l-galat*, *muhâlefetü's sikât*, *vehm*, *sûü'l-hıfz* gibi bazı odakları, Okiç'in râvileri *zabt* açısından değerlendirirken ana kriterleri olmuştur.⁵¹

Okiç'in verdiği bu bilgilere dayanarak onun, hadisin iki ana kısmı olarak sened ve metni görmüş olmasına rağmen bir rivâyeti, sahihini sakiminden ayırmak için tenkide/kritiğe tabi tutmak gerektiğinde metinden ziyâde senede ağırlık verdiğini söylemek mümkün görünmektedir. Ona göre rivâyetin sahih olabilmesi için sika olmanın şartlarını taşıyan râvilerin, inkita' olmadan aktardıkları rivâyet sahih kabul edilir.

Bununla birlikte Okiç'in, tamamen senede ağırlık verdiğini ve metni ihmal ettiğini söylemek doğru değildir. Onun metin tenkidi ile ilgili tutumu, *mevzu/apokrif* hadisler hakkındaki yorumlarından anlaşılabilir. Okiç, eserlerinde metin tenkidi kavramını kullanmadan bu konuya temas etmiştir. Onun bu konularla ilgili değerlendirmelerinden metin tenkidine yaklaşımı hakkında bilgiler elde edilebilir. Ona göre bir metnin, tenkid edilirken güvenilir ve tartışmasız delillere dayanması gerekmektedir. Okiç, mevzu hadislerin tespitini yaparken onları Kur'an'a arz eder, eğer onunla çelişiyorsa mevzu olduğu kanaatine varır. Çünkü İslam'da subûtu ve delaleti kat'i delil, sadece Kur'an'dır. Dolayısıyla Okiç'in metin tenkidi düşüncesi Kur'an

⁵⁰ Okiç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, s. 201.

⁵¹ Okiç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, s. 190-191.

merkezli temellenmektedir. Ancak Okiç, sadece Kur'an'a arz yöntemiyle yapılan metin tenkidini kullanmamış, gerek gördüğünde akli ve tarihi bilgileri de dayanak noktası olarak kabul etmiştir.⁵²

Sonuç olarak Tayyib Okiç, hadisleri dinin ikinci kaynağı olarak kabul etmekte ve hadisleri ibadeta ve muamelata taallukundan dolayı oldukça ehemmiyetli görmektedir. Hadise yöneltilen kasıtlı yahut kasıtsız hatalar doğrudan dine zarar verebilmektedir. Zaman içerisinde gerek siyasî gerek sosyal sebeplerle insanlar kendi sözlerini hadis formatına büründürerek kendi ideolojilerini yayma eğiliminde olmuşlar ve düşüncelerini dînî bir kisveye büründürmüşlerdir. Bunun sonucu olarak Okiç, hadis ilminde tenkidî bakış açısına önem verir. Çünkü hadislerin içerisinde bulunan mevzu rivâyetler ancak tenkidî bakış açısıyla tespit edilip ortadan kaldırılabilir. O, cerh ve ta'dil ilmiyle, râvîlerin adalet ve zapt sıfatlarını dikkate alıp sika olup olmadıklarını değerlendirerek rivâyetin doğruluğunu kontrol etmiştir. Metin tenkidi konusundaki görüşlerini sened tenkidinde olduğu gibi açık bir şekilde ifade etmemekle birlikte, mevzu hadisler ile ilgili görüşlerinden onun metin tenkidinde hangi kriterleri benimsediği anlaşılmaktadır. Okiç, rivâyetin kendisine arz edileceği ölçütün delalet-i kat'i olması gerektiğini düşünmektedir. Buna göre İslam'da delaleti kat'i olan Kur'an'ı merkeze almak gerekmektedir. Zira Allah Rasûlü'nün, Allah'ın kitabına aykırı bir söz söylemesi olanaksızdır. Bununla birlikte Okiç'in eserlerinde rivâyetleri, aklî melekeye ve tarihi gerçeklere arz ettiği de görülmektedir.

⁵² Kanaqı, *M.Tayyib Okiç ve Hadis İlmindeki Yeri*, s. 207; Karakaş, *Hadis Tenkidi ve Tayyib Okiç*, s. 656.

1.2.1.3 M. Tayyib Okiç'in Mehmed S. Hatiboğlu'nun Hadis Tenkitçiliğine Etkileri

Daha önce de ifade edildiği gibi M. Tayyib Okiç, Mehmed S. Hatiboğlu'nun ilmî gelişimine en çok etki eden isimlerdendir. Kuşkusuz bu etkilenme birebir olmayacaktır. Hatiboğlu, Okiç'ten aldığı eğitim ve öncesinde sahip olduğu sorgulayıcı zihniyet yapısı ile bu bilgileri harmanlayarak kendisini oluşturmuştur. Ancak onun hadislere yaklaşımı ve kendisine problem edindiği konuların büyük ölçüde Okiç'in kendisine bıraktığı ilmî miras ile şekillendiği ifade etmek mümkündür. Okiç'in, Hatiboğlu üzerindeki etkileri bazı temel yaklaşımlar üzerinden ele alınacaktır.

Okiç'in rivayetleri tahlil ederken ulaşabildiği en eski bilgiye giderek konuyu temelden ele almaya çalıştığını belirtmiştik. İkinci bölümde değerlendirilecek olmakla birlikte Hatiboğlu da hadisleri tenkid ederken “tarihi vakıaya arz” ve “tarihsel tenkid metodunu” kullanmasıyla ulaşabildiği en eski bilgiye giderek olay ve olgunun yaşandığı dönemin analiz edilmesini amaçlamaktadır.

Hatiboğlu'nun Okiç'ten etkilendiği bir diğer nokta ise muhatabın yöntemini kullanarak cevap vermesidir. Hatiboğlu, Batıda yapılan İslam'la ilgili çalışmalara ve bu çalışmalar sonucu ortaya atılan sorunlara cevap verilebilmesi için en azından onların çalışmalarından haberdar olmak gerektiği düşünür.⁵³ Çalışmalardan haberdar olmak çözüme yönelik atılan ilk adımdır. Sonraki aşamalarda meselenin tahlil ve tenkidi gereklidir. Bunun için Oryantalistlerin ve özellikle I. Goldziher'in kullandığı tarihsel tenkid metodolojisini kullanmıştır. Aslında Hatiboğlu, eserlerinde bu kriteri kullandığını açıkça belirtmemektedir. Ancak ilerleyen bölümde detaylı bir şekilde ele alınacağı üzere o, Oryantalistlerin hadislere uyguladığı bu kriteri İslami zihniyet ve bakış açısı ile

⁵³ Goldziher, “Okuyucumuza”, 1/s. 11-30.

harmanlayarak ele almış ve I. Goldziher'in bu yöntemi kullanırken ulaştığı yanlış sonuçları bu sayede düzeltmiştir.⁵⁴

Hatiboğlu'nun hadis tenkidinin gerekliliğine dair yaklaşımı da Okiç'in bu konudaki tavrı ile benzerlik göstermektedir. Buna göre Okiç, hadislerin dine taalluk etmelerinden dolayı dikkatli bir şekilde incelenmesi gerektiğini düşünürken Hatiboğlu, Hz. Peygamber'in vahyin tatbikatçısı olduğunu ve O'na isnad edilecek yanlış bir rivayetin en başta İslam'a zarar vereceğini, bundan dolayı rivayetlerin tenkid edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ancak hadis tenkidinin nasıl uygulanması gerektiği konusunda Hatiboğlu'nun her zaman Okiç ile aynı görüşleri paylaştığını söylemek zor görünmektedir. Önceki başlıkta ele alındığı üzere Okiç'in hadis kritiği olarak ifade ettiği hadis tenkidi faaliyetinin karşılığı ona göre cerh ve ta'dildir. O, hadislerin doğru olmasını büyük ölçüde isnada bağladığı görmekte olup ona göre, eğer râvîler sikâ ise ve rivayet muttasıl şekilde aktarılıyorsa hadis sahihtir. Buna karşılık Hatiboğlu'na göre râvîler hatadan uzak değildir. Aktardıkları rivayetlerde kasıtlı veya kasıtsız hata yapma ihtimalleri söz konusudur. Bu açıdan râvîlerin sikâ olması hadisin mutlak sahihliğini gerektirmemektedir. Ona göre rivayet, temelde İslamî zihniyet ile uyumluluk göstermek durumundadır. Buna aykırı olan bir rivayet, râvîleri sika ve isnadı muttasıl dahi olsa sahih kabul edilememektedir.⁵⁵ Fakat yine de Okiç'in metni ihmal ettiği söylenemez. Metnin tenkid edilirken tartışmasız delillere dayanması gerektiği düşünülen Okiç bu doğrultuda hadislerin Kur'an-ı Kerim'e, akl-ı selime ve tarihe arz edilebileceği düşüncesinde olup bu noktada Hatiboğlu ile benzer görüşlere sahiplerdir.

⁵⁴ Mehmed Said Hatiboğlu, "Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 6 (1992), s. 108-109.

⁵⁵ Mehmed Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Muslim'e Yönelik Eleştirileri", *Hadis Tedkikleri* (Ankara: OTTO, 2016), s. 89; Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 118.

Yöntemlerindeki bazı farklılıklara rağmen Hatiboğlu'nun hadis ilmindeki tenkidi zihniyetinin izleri büyük ölçüde Okiç'e dayanmaktadır. Hatiboğlu, Okiç'in tenkid faaliyetine dair genel bakış açısına hâkim olarak bu faaliyeti bir adım öteye taşımıştır. Bu bağlamda Okiç'in Hatiboğlu'nun hadis metodolojisine öncülük teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

1.2.1.4 Talat Koçyiğit

Mehmed S. Hatiboğlu gerek Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde gerek Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliği görevi esnasında birçok kıymetli ilim insanıyla birlikte çalışma imkânı bulmuştur. Bahsi geçen önemli akademisyenler arasından aynı ana bilim dalında çalışmaları ve yakın temas içerisinde olmalarından dolayı konumuz açısından önem arz eden Talat Koçyiğit ve çalışmaları hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Böylelikle Türkiye'de hadis alanında iki farklı ekolün oluşumu daha net bir şekilde görülebilecektir.

Talât Koçyiğit, 3 Ağustos 1927'de Uşak'ta dünyaya gelmiş olup ilk dini bilgiler eğitimini babası ve dedesinden almıştır. 1949 yılında ilk olarak Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesine kaydını yaptırmış fakat aynı yıl Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi açılınca burada eğitimine devam etme kararı almıştır.⁵⁶ Cumhuriyet dönemi yüksek din öğretiminin ilk mezunlarından olan Koçyiğit, M. Tayyib Okiç'in "büyük çocuklarım" olarak nitelendirdiği üç öğrencisinden biridir.

Koçyiğit, 1953 yılında aynı fakültede asistanlık görevine başlamış, doktorasını 1957 yılında *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tesbiti* adlı teziyle, Okiç'in danışmanlığında tamamlamıştır. Koçyiğit 2011 yılında geçirdiği bir kalp rahatsızlığı sonucu vefat ederek Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁵⁷

⁵⁶ Bünyamin Erul, "Talât Koçyiğit", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara, 2019), EK-2/s. 73.

⁵⁷ Erul, "Talât Koçyiğit", EK-2/s. 73.

Koçyiğit'in çalışmaları hadis usûlü, tarihi ve istilahları alanlarına yoğunlaşmıştır. *Hadis Tarihi* kitabında 'Hz. Peygamber ve Ashâbı Devrinde Hadis' başlığının altında hadisin menşei, önemi ve tekâmülü, hadislerin yazılması, hadisin ilk kaynağı, sahâbe devrinde hadislerin yazılması, hadiste vaz' hareketleri konularını, 'Hadis İlminin Teşekkülü ve Bunu Hazırlayan Sebepler' başlığının altında ise toplum hayatına genel bakış, hadis vaz'ında gelişmeler ve sebepleri, cerh ve ta'dil hareketinin doğuşu, hadisin teşrii değeri üzerinde münakaşalar, hadislerin tedvin ve tasnifi konularını ve son başlık olarak Tasnifin Altın Çağı: Kutub-i Sitte Devri konularını incelemiştir.⁵⁸

Talât Koçyiğit'in 1983 yılında Tercüman Gazetesi tarafından yayınlanan *Hadis-i Şerif Külliyyatı* isimli başka bir eseri bulunmaktadır.⁵⁹ Bu eser ilim, iman, amel gibi çeşitli konular hakkında Kütüb-i Sitte'de bulunan hadislerin Arapça metin, Türkçe tercüme ve açıklamaları şeklinde olup aynı zamanda konuyla ilgili bazı ayetlere yer verilerek kaleme alınmıştır. Eserin muhtevâsı ve üslubu itibariyle halka hitap etmeyi amaçladığı söylenebilmektedir.

Koçyiğit *Hadis Usûlü* isimli eserinde sünnet ve hadis, hadis râvîleri, hadislerin alınması, hadislerin taksimi, mevzu hadisler, hadis ilminin diğer bazı meseleleri, ilelu'l-hadis, râvîler tarihi, râvîlerin isim künye ve lakapları gibi bazı konulara temas etmiştir.⁶⁰ Koçyiğit'in eserin önsözünde belirttiği üzere kitabın yazıldığı tarihte İlahiyat Fakülteleri'nde, Yüksek İslam Enstitüleri'nde ve İmam-Hatib Okulları'nda okutulmak üzere hadis usûlü konularını işleyen te'lif yahut tercüme bir eser bulunmamaktadır. Bu ihtiyaç Koçyiğit'i bu eseri kaleme almaya iten sebeplerden olmuştur.⁶¹

⁵⁸ Bkz. Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997).

⁵⁹ Bkz. Talât Koçyiğit, *Hadis-i Şerif Külliyyatı* (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1983).

⁶⁰ Bkz. Talât Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: İlmî Yayınlar, ts.).

⁶¹ Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 6-7.

Eserde Koçyiğit'in klasik hadis kitaplarına başvurduğu ve kitabın birçok yerinde onlardan alıntı yaptığı göze çarpmaktadır. Koçyiğit, bu eserinde kendi yorumlarını sınırlı tutmuş, düşüncelerini kadim ulemânın görüşleriyle aktarmayı tercih etmiştir.

Eserde dikkat çeken bir diğer nokta ise Koçyiğit'in hadis ıstılahları arasında *sened* kavramını zikretmesine rağmen hadisin temel kısımlarından olan *metin* kavramına yer vermemiş olmamasıdır.

Koçyiğit'e göre cerh ve ta'dil, hadis ilminin en önemli konularından biridir. Çünkü hadislerin sakimini sahihinden ayırmak râvilerin hallerinin bilinmesiyle tespit edilebilir.⁶²

Koçyiğit'in ilmî ve fikrî çalışmaları yaşadığı dönemin şartlarına göre şekillenmiştir. Toplum dinî eğitimin yasaklı olduğu bir dönemden çıkmış ve kendi çabalarının dışında dinî anlamda eğitim alma imkânı bulamamıştı. Bunun bir sonucu olarak ilerleyen yıllarda yüksek öğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin dahi büyük çoğunluğunun dinî nosyonu oldukça zayıftı ve temel ilahiyat bilgilerine ihtiyaçları vardı. Koçyiğit alandaki bu eksikliğin farkına vararak hadis alanının en temel konuları olan tarih ve usûl konularına ağırlık vermiş ve bu boşluğu doldurmaya çalışmıştır. Ancak kendi döneminde bir benzerinin olmaması sebebiyle oldukça değerli olan bu eserlerin hadis alanının bütün konularını teşkil ettiğini söylemek mümkün değildir. Koçyiğit hadisin iki bölümünden sadece birisi olan *senede* ağırlık vermiş ve *metin* konusuna aynı ağırlığı vermemiştir. Bunun yanı sıra o, hadislerin makbûl ve merdûdunun ayırt edilmesi konusunda cerh ta'dil ilmiyle mümkün olacağını söyler. Râvilerin değerlendirilmesi, onların hallerinin bilinmesine gibi durumlara ek olarak metin değerlendirmesine aynı ağırlığı vermediği görülmektedir. Metin ile ilgili müstakil bir bölüm açmamakla birlikte mevzu hadislerin bilinmesinde yardım eden hususlar arasında hadis uyduranların itirafı ve râvide bulunacak olan bazı işaretlere ek

⁶² Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 47-48.

olarak hadislerde mevcut olan kârinelerin de yardımcı olabileceğini ifade etmiştir. Ona göre hadislerdeki karinelere maksat hadisin mana ve lafzındaki gevşeklik ve zayıflıktır. Mana yönünden zayıflığın, hadisin akla muhalif, kitaba, sünnete ve icmâ'a aykırı bir şekilde rivâyet edilmesi olduğunu söyler ve şunu ekler:

“Abdurrahman İbn Zeyd’in, Nûh (a.s)’in gemisinin, Ka’be’yi yedi defa tavaf ettiği sonra makamda iki rekât namaz kıldığı yolunda naklettiği haber aklın ve mantığın kabul edebileceği bir haber değildir.”

Koçyiğit rivâyette geçen bu ifadeleri akla ve mantığa uymadığından dolayı mevzu olarak nitelemiş, sonrasında da Kitap, sünnet ve icmâ'a aykırı olduğunu ifade ettiği “Allah atı yaratmış, sonra onu koşturmuş; at terlemiş, daha sonra da ondan kendisini halk etmiştir” rivâyetini örnek vermiştir. Koçyiğit’in hadis tenkitçiliğine dair dikkat çeken diğer bir nokta ise, mezkûr rivâyetin mana yönünden mevzu olduğunu ifade etmesine rağmen, rivâyetin râvilerinden olan Muhammed İbn Şucâ’yı ve Ebu’l Muhezzim’i cerhe tabi tutup, Muhammed İbn Şucâ’nın dinden sapmış bir kimse olduğunu, Ebu’l Muhezzim’in ise bir dirhem karşılığında elli hadis vazedebilecek bir kimse olduğunu ekleyerek isnad tenkidinden bağımsız olarak metin tenkidi yapmamasıdır.⁶³

Koçyiğit metin tenkidi kavramını açıkça kullanmasa bile mevzu hadisleri tespit noktasında Kur’an’a, hadise, icma’a ve akla uygunluk gibi bazı ölçütler koymuştur. Kanaatimizce Koçyiğit, rivâyetin sahihini sakiminden ayırma noktasında isnad tenkidini daha güvenilir bir metot olarak görmektedir. Bununla beraber o, metin tenkidi yapsa dahi rivâyeti isnad açısından tenkid ederek elde ettiği sonucun güvenilirliğini artırmak istemektedir.

⁶³ Koçyiğit, *Hadis Usûlü (‘İlmu Mustalahi’l Hadis)*, s. 140-141.

Bu anlamda Koçyiğit'in hadis alanında muhafazakâr denilebilecek bir çizgide olduğu görülmektedir. Nitekim öğrencilerinden Bünyamin Erul'un naklettiğine göre o kendisinden sonra gelecek ilim talebelerine şu şekilde tavsiyede bulunmuştur:

“Ben, şu konularla ilgilenin diyemem. Bu, kişinin kendi tercihidir. Ben her şeyden önce ehl-i sünnet inancından sapmamanızı tavsiye etmek isterim. Bazıları Hz. Peygamber'in hadislerinin sanki çoğu yalanmış gibi bir hava içerisinde, hadisleri de sünnetleri de reddediyor. “Elimizde Kur'an var, Kur'an bizim kaynağımızdır, bundan başka kaynak yoktur.” diyor. Bence bu tür bir yola kesinlikle sapmayın. Hz. Peygamber'in hadislerini, çok değerli âlimler tespit etmişlerdir. Bugün çeşitli teknik imkânlarla daha çok bilgiye ulaşılabilir. Temel hadis kaynakları, hadis cüzleri, şehir tarihleri, ricâl kaynakları vs. pek çoğu bizlere bir tuş kadar yakın.” Bazı konular yeniden gözden geçirilemez mi? şeklindeki bir soruya da “Evet, bugün bazı kaynaklar var; ancak, onlar Buhâri'den daha mı evlâ? Seneler önce İslam âlemi Buhâri'nin, Müslim'in, Kütüb-i Sitte'nin en sahih kitaplar olduğunu kabul etmiştir. Şimdi ben, hadislerle ilgili olmayan birinin “Bu hadis zayıftır” sözüne dayanarak mı o kitabın hadislerini terk edeyim. Hadis konusunda çok daha titiz ve dikkatli olmak lazımdır. Ben bundan taviz vermek istemiyorum”⁶⁴

Koçyiğit'in sahip olduğu muhafazakâr zihniyetin, hadislerin itibarının zedelenmesi endişesinden kaynaklandığı görülmektedir. Bu kaygı Koçyiğit'i, Buhâri, Müslim gibi *Kütüb-i Sitte* âlimlerinin nakillerinin dışına çıkmamaya sürüklemiştir. Ona göre bu âlimler yapılması gerekeni yapmışlardır, günümüzde hadis tedkikleri alanında yapılacak çalışmalar onların çalışmalarından daha güvenilir olmayacaktır.

Koçyiğit, hadis ve sünnetin itibarını korumak bu şekilde bir metot benimsemiştir. Benzer şekilde Hatiboğlu'nda söz konusu hadis ve sünneti koruma

⁶⁴ Bünyamin Erul, “Hadis İlimine Vakfedilmiş Bir Ömür, Prof. Dr. Talât Koçyiğit”, *Diyanet Aylık Dergi* 245 (2011), 62-64.

kaygısı kendisi göstermiştir. Ancak Hatiboğlu'nun ileride değerlendirilecek olan bu endişe karşısında kullandığı metot, Koçyiğit'ten daha farklıdır.

1.2.1.5 Talât Koçyiğit ve Mehmed S. Hatiboğlu'nun Hadisçiliği

M. Tayyib Okiç'in "oğullarım" olarak nitelendirdiği, Türkiye'nin ilk iki hadis doktorlarından olan Prof. Dr. Talât Koçyiğit ve Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu ülkedeki hadis çalışmalarının şekillenmesinde önemli rol oynamış ilim insanlarıdır. Araştırmalarıyla Türkiye'de hadis alanında iki farklı ekol oluşturduğunu söylemek mümkün olan bu âlimlerin hadise ve hadis tenkidine yaklaşımları genel olarak mukayese edilecektir.

Koçyiğit'e göre hadis tenkidi faaliyeti, genel itibariyle cerh ve ta'dil ilmiyle mümkün olabilmektedir ve bu yönüyle oldukça önemlidir. Daha önce bahsedildiği üzere Hatiboğlu ise râvîlerin yanılma ihtimallerinin bulunduğunu ve bu yöntemin her zaman işlevsel olmadığını kabul ederek hadislerin sıhhatini tespit etme noktasında isnattan çok metne ağırlık vermiştir. Hatiboğlu, kullandığı tenkid kriterleri çeşitli olmakla beraber genel itibariyle rivayetlerde, metnin muhtevasının İslamî zihniyete mutabık olması şartını aramaktadır.

Koçyiğit ve Hatiboğlu'nun hadis ilmine yaklaşımı konusunda aralarında gözlemlenen en önemli farklılık kadim ulemânın ve çalışmalarının tenkid edilmesi hususundadır. Yukarıda izah edildiği üzere Koçyiğit, hadislerin itibarının zedelenmeye çalışıldığı düşüncesiyle çağdaş dönemde aktif olarak hadis tenkid faaliyetinin varlığına temkinli yaklaşmıştır. Ona göre, Hz. Peygamber'e isnad edilen sözlerin makbulünü merdûdundan ayrılması gerekmektedir. Ancak bu faaliyet halihazırda geçmiş ulemâ tarafından gerçekleştirilmiştir. Günümüzde yapılacak tenkidî araştırmalar geçmiş âlimlerin çalışmalarından daha kıymetli olmayacaktır. Koçyiğit'in eserlerinde dikkat çeken diğer bir husus ise geçmiş ulemâya dair nakilleri aynen vermesi ve kendi görüşlerini sınırlı tutmasıdır.

Hatiboğlu'na göre ise Allah'ın Kitabından başka kusursuz kitap, Allah'ın Peygamber'inden başka kusursuz insan yoktur.⁶⁵ Bunun haricinde her kitap ve kişi hata yapabilir, yanılabilir niteliktedir. İslam dünyasında yapılan ilmî çalışmaların değerlendirilmesi ve ilmî ölçülere vurulması gerekmektedir. Aksi halde yeni sorunlar doğurması bakımından faydadan çok zararının olması muhtemeldir. Bununla beraber Hatiboğlu, Koçyiğit'in görüşünün aksine her ilim insanın, peşin hükümlerden uzak kalarak, kaynakları doğru anlaması ve doğru sonuçlar çıkarması gerektiğini düşünmektedir.⁶⁶

Hatiboğlu, Koçyiğit'in bir röportajında "*Bazı konular yeniden gözden geçirilemez mi? şeklindeki bir soruya da "Evet, bugün bazı kaynaklar var; ancak, onlar Buhârî'den daha mı evlâ? Seneler önce İslam âlemi Buhârî'nin, Müslim'in, Kütüb-i Sitte'nin en sahih kitaplar olduğunu kabul etmiştir. Şimdi ben, hadislerle ilgili olmayan birinin "Bu hadis zayıftır" sözüne dayanarak mı o kitabın hadislerini terk edeyim"*⁶⁷ şeklindeki ifadelerine katılmamaktadır. O, Buhârî ve Muslim'in Sahîh'lerinin her türlü noksanlıktan uzak olduğunu düşünmemekte, yapılan ilmî tedkikler neticesinde bu eserlerde bulunan tüm bilginin doğruluğu üzerinde ümmetin icmânının bulunmadığı belirtmektedir.⁶⁸

M. Tayyib Okiç'in asistanlığını yapmış bu iki hadis âliminin hadisleri değerlendirme ve yorumlama noktasında birbirlerinden çok farklı iki yöntem izlediği görülmektedir. Koçyiğit'in *Kurâniyyûn* hareketlerine karşı hadislerin itibarını bu şekilde muhafazakâr bir yaklaşımla korumaya çalıştığını söylemek mümkündür. Hatiboğlu ise Hz. Peygamber'in ve hadislerin itibarının ona isnad edilecek her türlü yanlış sözden arındırılarak korunabileceğini düşünmektedir. Sahih olmayan bir rivayeti Hz.

⁶⁵ Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Muslim'e Yönelik Eleştirileri", s. 85.

⁶⁶ Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Muslim'e Yönelik Eleştirileri", s. 86.

⁶⁷ Erul, "Hadis İlimine Vakfedilmiş Bir Ömür, Prof. Dr. Talât Koçyiğit".

⁶⁸ Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Muslim'e Yönelik Eleştirileri", s. 86-87.

Peygamber'e isnad etmek O'na yapılabilecek en büyük kötülüklerdendir. Bu bağlamda iki âlim hadis alanında, “muhafazakâr” ve “tenkidî yaklaşım” olmak üzere iki farklı ekolün öncülüğünü yapmışlardır. Söz konusu yaklaşımların hadis ilmine kattığı düşünsel zenginlik konusunda ise şüphe yoktur.

1.2.1.6 Diğer Hocaları ve Meslektaşları

Hatiboğlu'nun hayatında en çok etki eden hocaları babası Burdurlu Hatib Hoca ve M. Tayyib Okiç olmakla beraber Fuad Sezgin ve Muhammed Hamîdullah ile aralarında ilmî meslektaşlık üzerinde kurulan bir bağ vardır. Hatiboğlu, Hamidullah'a saygı ve sevgi besleyip samimi bir meslektaşı olarak görmekteydi. Fuad Sezgin'e ağabey olarak hitap eden Hatiboğlu, onunla bir araya geldiğinde gündelik mevzulardan ziyade İslam düşüncesinden, ilmî konulardan bahsetmeyi tercih etmekteydiler. Bunun yanı sıra Hatiboğlu, Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeliği görevini yerine getirirken kendisiyle aynı dönem görev yapan Prof. Dr. İbrahim Çalışkan ile aralarında yakın bir bağ oluşmuştur. Ayrıca Farsçaya özel ilgisi bulunan Hatiboğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasında emeği geçen ve öğretim kadrosunda fahrî olarak Arapça ve Farsça hocalığı yapan Mehmet Necati Lugal'dan⁶⁹ (1881-9964) dersler almıştır ve kendisinden saygıyla bahsetmektedir.⁷⁰

1.3 MEHMED SAİD HATİBOĞLU'NUN KİŞİLİĞİ

1.3.1 İlmî Disiplini

Hatiboğlu, doktora tezinde kullandığı kaynakların sınırlı sayıda olmasının gerekçesini, hocası M. Tayyib Okiç'in sadece tamamı okunan kitapların kaynakçaya alınmasına müsaade etmesine bağlamaktadır. Kendisi bu tavsiye uymuş ve

⁶⁹ Mihin Lugal, “Mehmet Necati Lugal”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara, 2003), 27/s. 218.

⁷⁰ Dere, “Mehmed S. Hatiboğlu ve İlmî Kişiliği”.

tamamını okumadığı kitapları tezlerine kaynak olarak almamıştır.⁷¹ Zira ona göre bir kitabı baştan sona okumadıkça o kitabın hakkını verebilmek mümkün değildir. Bu ilmî alışkanlığı sayesinde Hatiboğlu, kitabına aldığı her bilginin hesabını verebilir ve bütün dipnotlarının faturasını çıkarabilir durumdadır. Bu alışkanlığı sebebiyle, bir kaynağa başvurduğu zaman sadece ilgili konu hakkındaki bilgiyi almakla yetinmemiş, kitabın ihtiva ettiği tüm konulara hâkim olmuş ve yüzlerce hakkında bilgi edinmiştir. Bu durum Hatiboğlu'nun zihnini ciddi anlamda zenginleştirmiş, aynı zaman da konulara sınırlı pencereden değil, birçok açıdan bakmasına yardımcı olmuştur.

Hatiboğlu'na göre insan, yaşama gayesini belirli bir sahaya odakladığında, onun için zaman mefhumu ortadan kalkmaktadır. İlerleyen yaşına rağmen ilimle iştilig edip, yoğun mesai harcamasının gerekçesini buna dayandırmaktadır.

Hatiboğlu, Goldziher'in *Muhammedanische Studien* isimli eserinin çeviri sürecinde *Esânidu'l-Muhaddisîn* isimli kitaba ihtiyaç duymuştur. Bu eserin orijinalini görmek ve tedkik etmek isteyen Hatiboğlu, yaklaşık iki yıl bu eseri aramıştır. Nihayetinde ise eserin Almanya'dan bir kopyasının getirilmesi mümkün olmuştur.⁷² Goldziher'in aldığı dipnotları "Acaba metinleri tahrif etti mi? Yanlış anladığı yerler olabilir mi?" düşüncesi ile tek tek orijinal kaynaklarında kontrol eden Hatiboğlu'nun ilmî disiplinin ne derece ileride olduğu izahtan varestedir. Hatiboğlu'nun ilmî titizliği ve dikkatinin ne derece olduğunu göstermek için şu hatırayı de zikretmek gerekmektedir:

Klasik kaynaklara ulaşımın oldukça sınırlılığı olduğu bir dönemde Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu'l-İlel'i*'ne ihtiyaç duyan Hatiboğlu, bu kitabı el yazması olarak sadece Süleymaniye'de bulmuştur. Nüshaya ulaşmak için Ankara'dan İstanbul'a yolculuk yapmış ve 2 ay bir öğrenci yurdunda kalarak nüshayı istinsah etmiştir. Bugün bile hala

⁷¹ Veli Aknar, "Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu Hakkında Görüşme".

⁷² Aknar, "Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu Hakkında Görüşme".

satır satır aklında olan ve eliyle yazdığı bu eser, Hatiboğlu'nun kütüphanesinde bulunmaktadır.⁷³

1.3.2 Kitap Okuma Sevgisi

Hatiboğlu'nun babası Mehmed Refet Efendi'den kendisine tevarüs eden okuma sevgisi henüz lisedeyken kendisini göstermiş ve boş zamanlarını dışarıda arkadaşlarıyla vakit geçirmek yerine kütüphanede kitap okuyarak geçirmeyi tercih etmiştir. Sahip olduğu tenkidî zihniyetinin ilk nüveleri bu kütüphanelerde geçirdiği zaman içerisinde oluşmuştur. İlerleyen yıllarda akademiye giriş yaptığında da bu durum değişmemiş, hocası M. Tayyib Okiç'in de etkisiyle kitap sevgisi giderek perçinlenmiştir. Bir kitabı tam olarak bitirmeden yazarın düşünce dünyasına hâkim olunamayacağı ve o kitap hakkında yorum yapmanın doğru olmadığı düşüncesinde olan Hatiboğlu bu doğrultuda *Kütüb-ü Tis'a*'nın tamamını satır satır okuyarak benzeri az görülen bir işe imza atmıştır. Onun yaptığı bu okumalar ilme, hak ettiği değeri verdiğinin ispatı niteliğindedir. Okumalarını bu doğrultuda yapan Hatiboğlu'nun zihninde bu sayede her okuduğu kitap ile müthiş dünyalar açılmıştır.

Aynı zamanda Hatiboğlu'nun babasının kütüphanesinin kendisine miras kalması kendisinde bu ilmi geleneği devam ettirmeye yönelik bir arzu ve istek oluşturmuştur. Hatiboğlu İslam düşüncesinin hadis dışındaki farklı alanlarının kaynaklarını derlemiş, yalnızca Türkçe ve Arapça değil birçok Batı dilli çalışmaları edinmiş ve muhafaza etmiştir. Bu bakımdan çok zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Hatiboğlu'na göre günler ve haftalar boyunca evden çıkmayarak çalışmalarına yönelmek, kitap okumak dünyada nadir bulunan zevklerdenidir. Zira kendisi, okumalarını yaparken bir dünyanın içerisinde ve o dünyadan başka dünyaya çıkmaya

⁷³ Aknar, "Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu Hakkında Görüşme".

lüzum yoktur. Kitaba özel bir saygı ve hürmet gösteren Hatiboğlu için kitap bir usûl içerisinde okunmalıdır. Kitaplarının ilk sayfasına yer, tarih ve kitaba ne şekilde ulaştığını not alan Hatiboğlu, eser isimlerini yeşil, şahıs isimlerini kırmızı, dikkatini çeken kelime ve cümlelerin altını ise mavi renk kalem ile çizerek daha kolay fark edilmesini sağlar.

Maddi anlamda sahip olduğu kıymetli kütüphane ve kitapların yanı sıra Hatiboğlu erken dönem İslam literatürüne de hâkimdir. İslam düşünce tarihi, fıkıh tarihi, kelim gibi klasik erken dönem kadar Osmanlı felsefesi, Osmanlı Cumhuriyet geçiş dönemi, Cumhuriyetin erken yılları hakkındaki düşünceleri ve yaklaşımları da yakından takip etmiştir. Özellikle 1950 yıllarından itibaren gazete ve medya üzerinden de bu tartışmaları akademik boyutunun yanı sıra medya ve günlük yazılar üzerinden takip etmiş ve arşivlemiştir.⁷⁴

1.3.3 Peygamber Sevgisi

Mehmed S. Hatiboğlu, İslam dünyasının içinde bulunduğu durumdan çıkmasının tenkidî zihniyetin yeniden canlanmasıyla olacağını düşünüp bu doğrultuda araştırmalarını yapan bir âlim olarak zaman zaman hadis olarak nakledilen rivâyetlerin ve geçmiş âlimlerden iletilen sözlerin tenkidi ile ilgilenmiştir. Hatiboğlu'nun akademik çalışmalarının temelinde Müslümanları içerisinde buldukları problemleri durumdan kurtarmak yer almaktadır. Bu durumun hâlli ile ilgili çözüm önerileri sunan Hatiboğlu, İslam dininden ayrı düşünülemeyen ve hatta İslam ile eş değer olan, bu dinin Peygamberini doğru anlamının ve çözüm için atılacak ilk adımlardan olduğunu söyler. Ona göre Hz. Peygambere ait olmayan birçok rivâyetin günümüzde hadis olarak adlandırılması en başta Hz. Peygambere yapılan bir haksızlıktır. Hz. Peygamber'e yanlış haber isnad etmekten çekinmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan tenkidî

⁷⁴ Dere, "Mehmed S. Hatiboğlu ve İlmî Kişiliği".

zihniyeti onun Hz. Peygamber'e olan sevgisini ispatlar niteliktedir. Bir diğere ifadeyle Hatiboğlu'nun hadis rivayetleri konusunda bu kadar dikkatli davranmasının temelinde Hz. Peygamber'e derinden duyduğu hürmet ve sevginin yattığının söylenmesi mümkündür.

Hz. Peygamber'e hürmetini her ortamda dile getiren Hatiboğlu, hadis alanını seçmesinde de etkin faktörün O'na olan sevgisi ve muhabbeti olduğunu ifade etmektedir.

1.3.4 Akademik Üslubu

Hatiboğlu'nun eserleri hakkında inceleme yapılmak istendiği zaman bu sadece genele bakılarak yapılmamalı, detaylar da dikkatli bir biçimde incelenmelidir. O eserlerinde, okuyucuyu metne bağlı tutmak, metnin akışkanlığını koruyabilmek ve onu zenginleştirebilmek adına zaman zaman ana konunun yanında yan bilgiler eklemeyi de ihmal etmez. Aynı zamanda Hatiboğlu'nun 1950-60'lı yıllarda yazılar yazdığı düşünöldüğünde bu metinlerin günümüz okuyucusunu Türkçeyi anlamak açısından zorlaması beklenmektedir. Ancak Hatiboğlu eserlerinde arı, duru ve herkes tarafından anlaşılan akademik bir dil kullanmaya dikkat etmiştir.

1.3.5 Hobileri

Mehmed S. Hatiboğlu esas ilgi alanı olan İslami ilimler haricinde pek çok sanat dalıyla da yakından ilgilenmiştir. Onun bu ilgisi çocukluk dönemlerine dayanmaktadır. Annesi Meryem Edibe Hanım'ın ve kardeşi Ahmed Hatiboğlu'nun musikiye olan ilgisi onda da merak uyandırmıştır. Bunun yanı sıra Hatiboğlu, bir dönem devam ettiği sanat okulundan da oldukça faydalanmış ve derslerini zevkle takip etmiştir. Sanat okulunda aldığı marangozluk, tesfiyecilik ve demircilik gibi bazı derslerle yakından ilgilenme imkânı bulmuştur. Öyle ki ilerleyen zamanlarda marangozluk alanında kendisini geliştirmiş ve her biri sanat eseri niteliğini taşıyan eserler ortaya çıkarmıştır. Bugün dahi

kendi eseri olan eşyaları kullanması onun bu alandaki yeteneğinin önemli göstergelerindedir.

Hatiboğlu'na göre musiki, hat gibi güzel sanatlar bir Müslüman'ın vazgeçemeyeceği güzelliklerdir. Örneğin, Kur'an tilaveti için musiki şarttır. Bu bağlamda o, ud tellerinin akordunu kendi kendine öğrenmiş ve radyodan duyduğu seslerle akord yapmış çalmaya uğraşmıştır. Ud çalışmaları sırasında bestekârlığa da ilgisi artmış ve iki ilahi bestelemiştir. Bu bestelerden bir tanesini ikiz kardeşi Ahmet Hatiboğlu muhafaza etmiştir. Güftesi Yunus Emre'ye ait olan "Bilmem Nideyim Aşkın Elinden" şiirini Hüzam makamında bestelemiştir. Bu bestesi Diyanet tarafından yayımlanan "Yunus Emre'nin Bestelenmiş İlahileri" kitabında yer almış ve Fatih Koca tarafından yorumlanmıştır.

Musiki alanında oldukça yetenekli olan Hatiboğlu, bir gün Münir Nurettin'in Sultaniyegah makamından yaptığı bestesini banda almış ve o bandı dinleyerek kendi udunun yardımıyla onu notaya çekmiştir. Sonrasında ikiz kardeşi Ahmet Hatiboğlu bunları İsmail Baha'ya gösterince, İsmail Baha şaşırılmış ve sadece dinleyerek notaların bu kadar eksiksiz yazılması karşısında şaşkınlığını ve hayranlığını gizleyememiştir.

Mehmed S. Hatiboğlu için ciltçilik de çok önem taşımaktadır. Zira kitaplar, güzel bir işçilikle ciltlenmeleri sayesinde sonraki nesillere hasarsız biçimde aktarılabilir. Ciltçilik konusunda da oldukça yetenekli olan ve bu alanda da çok güzel eserler ortaya koyan Hatiboğlu, ağabeyinden öğrendiği şiraze örneği dışında bu yeteneğini kimseden yardım almadan kendi kendisine geliştirmiştir. Bu bağlamda, babasından kendisine miras kalan İbn Hazm'ın *el-Muhalla* isimli 11 ciltlik eserine kitabın üzerinde babasının notları olması sebebiyle Hatiboğlu oldukça önem vermiş ve yıpranmaktan korumak amacıyla kendi elleriyle ciltlemiştir.

Hatiboğlu'nun aynı zamanda hüsn-i hat sanatına da ayrı bir ilgisi ve yeteneği bulunmaktadır. Tahkik ettiği *Şerefu Ashâbi'l-Hadis* isimli eserin kapağındaki hat yazısı

kendisine aittir. Aynı zamanda ciltlediği tüm kitapların üzerine kendi hattından yazmaktadır.

İslam'ın güzelliklerinin kendisinde tezahür ettiği sanata saygı duyan ve birçok alanıyla yakından ilgilenen Hatiboğlu, bu yönüyle hayatın her alanına temas edebilen bir âlimdir. Onun bu tutumu, İslam'a ve hadislere olan bakış açısını da şekillendirmiştir. Nitekim o, tüm yaşantısında güzellik arayışı içerisinde olmuş ve güzel olmayan hiçbir şeyi İslam'a nispet etmemiştir.

Mehmed S. Hatiboğlu'nun hayatına dair verilen bilgilerden sonra bu bölümde onun, hadis ilmi ve tenkidi zihniyet ile olan münasebeti ele alınacaktır.

1.3.6 Ahlâkî Yönü

Sahip olduğu tenkidî zihniyet sebebiyle kendisine yöneltilen ilmî eleştirileri nezâketle kabul eden Hatiboğlu'nun, bu özelliğini büyük ölçüde hocası Muhammed Tayyib Okiç'ten aldığı söylenebilir. Okiç'in *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler* adlı eserinin önsözünde öğrencilerine teşekkür etmesi gibi hasletlerinin Hatiboğlu'nu etkilediği görülmektedir. Ignaz Goldziher'den tercüme ettiği ve Türkçe'ye İslam Kültürü Araştırmaları ismiyle kazandırılan eserin giriş kısmına yazdığı takdime, öğrencilerinin katkılarını eklemekten ve eserin yayınlanması için emek sarf eden öğrenci ve meslektaşlarına teşekkür etmiştir. Bunun yanı sıra diğer telif eserlerinin dipnotlarında emeği geçen, katkıda bulunan talebelerinin ismini zikretmekten geri durmamıştır. Çünkü ona göre böyle yapması hocanın ilmine hanel getirmemektedir aksine ilme yapılan ufak bir hizmet bile çok kıymetlidir ve emeği takdir etmek hocaya bir şey katmasa bile talebenin ilme olan iştiyakını ve şevkini artıracaktır. Hatiboğlu, Türkiye'de benzerine fazla rastlanılmayan bu duruma Goldziher'in eserlerinde de rastlamış ve onun öğrencilerine karşı gösterdiği hürmet dikkatini çekmiştir.⁷⁵

⁷⁵ Veli Aknar, "Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu Hakkında Görüşme".

Ömrünü Hz. Peygamber'in ve İslam'ın doğru anlaşılıp yorumlanması yolunda geçiren, İslam Peygamberinin en güzel örnek olduğunu ve ona ittibanın farz olduğunu bilincinde olan Hatiboğlu, ilmiyle amel eden İslam âlimlerimizdendir. O, sahip olduğu ilmin, hayatında tezahür ettiği âlimlerimizden olup insânî ilişkilerindealçakgönüllüğü elden bırakmayan ve insana, sahip olduğu ârazi özelliklerinden dolayı değil insan olduğu için hürmet eden bir hadis ve İslam âlimidir.

Akademik çalışmalarına başladığı günden bu yana çalışmaları büyük ölçüde 'tenkid' etrafında şekillenmesine rağmen, ele aldığı konuları büyük bir zarafetle, kimseyi incitmeyecek tarzda işleminin onun üslubunun genel bir özelliği olduğunu söylemek mümkündür.

1.3.7 Değerlendirme

Hatiboğlu'nun kişiliği ve donanımın temelde üç farklı zemine oturduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki klasik anlamda İslam düşüncesinin erken dönemine tekabül eden İslam düşüncesi tarihi, siyasî tarih ve kaynakların mahiyetidir. İkincisi bu tarihin devamındaki Cumhuriyet sosyal, siyasî tartışmalarıdır. Sonuncusu ise musiki, ebru, ciltçilik, hat gibi İslam güzel sanatlarına dair icraları ve bilgisidir. Bu doğrultuda Hatiboğlu çok yönlü, geçmişi ve günümüzü birleştiren, bu perspektifiyle de ilmi düşünce ve söylem üretebilen bir âlimdir.

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMED SAİD HATİBOĞLU'NUN TENKİDİ ZİHNİYETİ VE HADİS TENKİTÇİLİĞİ

Tezin birinci bölümünde Mehmed S. Hatiboğlu'nun tenkidi zihniyetinin oluşmasına etki eden âmiller, ilmî kişiliği ve Türkiye'deki hadis çalışmalarına etkileri üzerinde durulmuştur.

Bu bölümde ise Hatiboğlu'nun metin tenkidi alanındaki bu etkileri detaylandırılmaya çalışılacak, metin tenkidine yaklaşımı ve metin tenkidi metodolojisi incelenecektir. Aynı zamanda hadis alanındaki çalışmalarıyla hadiste Oryantalizmin öncüsü sayılabilecek I. Goldziher ile Hatiboğlu'nun hadis tenkidinde kullandıkları yöntem mukayese edilecek ve bu sayede Hatiboğlu'nun, Batı'nın kullandığı tenkid yöntemlerinden etkilenmesinin boyutu üzerinde durulacaktır.

2.1 Hadis İlminde Tenkid

Mehmed S. Hatiboğlu'nun tenkid yöntemine geçmeden önce konunun temelini oluşturması bakımından *tenkid*, *metin* ve *sened* kavramlarının tahlilinin yapılması zarûrîdir. Bu durum ileride anlatılacak olan konular arasındaki ilişkiyi kurmak bakımından önem arz etmektedir.

2.1.1 Tenkid

Hadis ilminde tenkid kelimesi erken dönemlerde değil, ilerleyen zamanlarda kullanılmaya başlamıştır. Bu kavramın yerine ilk dönemlerde *nakd*, *tenkâd*, *intikâd* terimleri kullanılmıştır. İlk dönem kaynaklarına bakıldığında *nakd*, *tenkâd* ve

intikâd kavramlarının sözlükte gümüş paraların sahtelerinden ayrılarak gerçek olanların seçilmesi anlamına geldiği görülmektedir.⁷⁶

Nakd kelimesi, mecazi olarak cevizin içini çıkarmak, hata yapmamak adına bir şeyi dikkatlice incelemek anlamlarında da kullanılmaktadır.⁷⁷ Ayrıca nakd, “akçe ve sa’ir nesnenin züyuf ve kemterini seçip ayırt etmek” anlamını ihtiva etmektedir. *Tenkâd* kelimesi de “masdar-ı sülâsîdir, akçe ve sa’ir nesnenin züyuf ve kemterini seçip ayırt etmek anlamında kullanılır.” *El-intikâd* kelimesi de nakd ve tenkâd kelimeleriyle aynı manayı ihtiva etmektedir. “Akçeyi kabz etmek anlamında kullanılır ki istenilen nakd olarak almaktır.”⁷⁸

Nakd kelimesinin sözlük anlamlarından yola çıkarak, bir şeyin iyisini kötüsünden ayırmak, birden fazla şeyden hangisinin işe yaramaz olduğunu tespit etmek, hatalarını belirtmek gibi anlamları ihtiva ettiği söylenebilmektedir.

İlk dönemlerden itibaren hadislerin, sahihini sakiminden ayırma ve paranın orijinalini sahtesinden ayırma konusunda bir benzerlik ortaya çıkmış ve bu açıdan muhaddisler sarraflara benzetilmişlerdir. Örneğin İbrâhim en-Nehaî'nin (ö. 96) hadis ilminde önemli bir konuma sahip olduğu ve hadislerin sahihini tespit etme noktasındaki uzmanlığını vurgulamak için ‘sarraf’ gibi olduğu rivâyet edilmiştir.⁷⁹

Muhaddisler, hadislerin doğrusunu yanlışından ayırma noktasında tıpkı sahafların gerçek ve sahte parayı ayırt etmesi gibi alanlarında ne kadar yetkin olduklarını vurgulamak için sarrafa benzetilmişlerdir. Bu kullanım hadis ilminde hadislerin sahihini sakiminden ayırma noktasında *nakd* kelimesinin kullanılmasını kolaylaştırmıştır.

⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, Beyrut, c. III. 425-427.

⁷⁷ Ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, IX, s. 233.

⁷⁸ Âsım Efendi, *Kâmûsû'l-Muhît Tercümesi*, Türkiye Yazma Eserler, İstanbul, 2013, c.2, s.1615.

⁷⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffaz*, Haydarâbad, 1956, c. I, s. 74.

Nakd terimi Türkçe'ye tef'îl babından meydana getirilen *tenkîd* terimi olarak geçmiş olmasına rağmen Arapça'da böyle bir kullanım yoktur. *Tenkîd* terimi sözlükte eleştiri, eleştirme anlamlarına gelmektedir. İngilizce'de ise bu kavramın karşılığı *criticism*'dir ve eleştirmek, bir düşüncenin doğru ve yanlışlarını ayırt etmek anlamlarında kullanılmaktadır. Bu kelime Türkçe'de "eleştirmek/değerlendirmek" şeklinde kullanılmaktadır.

2.1.2 Hadis İlminde Tenkid

Tenkid, Hz. Peygamber'in sözlerini mümkün olduğunca hatalardan arındırmayı ve en yalın biçime ulaşmayı hedeflemektedir. Bu anlamda tenkide konu olan nesne bizatihi peygamberin sözleri ve fiilleri değil ona nispet edilen rivâyetlerdir. Yani râvîler kanalıyla sonraki nesle aktarılan sözlü ve yazılı ifadelerdir. Bu aktarma sürecinde râvîlerin kasıtlı yahut hatalı rivâyetleri, Allah Rasûlü'nün yanlış anlaşılmasına sebebiyet verebilmektedir. Muhaddisler, rivâyetleri mümkün olduğunca bu hatalardan korumaya ve mevcut hataları tespit etmeye gayret sarf etmişlerdir.

Nakd kavramının hadis ıstılahına girişi daha geç dönemlerde olmuştur. Tespit edilebildiği kadarıyla bu kavram ilk kez İbn Ebî Hâtim'in (v. 327) *Takdimetu'l-Cerh ve't-Ta'dil* isimli eserinde kullanılmıştır.⁸⁰ İbn Ebi Hâtim'in bu eserinde *nakd* ve *nukkâd* gibi kavramları yer yer kullandığı görülmektedir.⁸¹ Bu kavrama verilen anlam yine ilk olarak İbn Ebi Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dil* isimli eserinde görülmektedir. İbn Ebi Hatim'e göre hadisin doğrusunu yanlışından ayırmak, her zaman ve mekanda Allah'ın bu fazileti kendisine verdiği kişilerin eleştirisiyle mümkündür. Bu faziletli kişiler ise hâfiz, dindar ve muhaddislerdir.⁸² Buna göre *nakd* terimi, hadis ilminde ilk

⁸⁰ Ayhan Tekineş, "Hadis Tenkidinin Anlamı ve Kapsamı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya, 1996, sayı 1, s. 202.

⁸¹ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil, Dairetu'l-Mearifu'l-Usmaniyye*, 1952, c.1, s. 2.

⁸² İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, s.2.

zamanlar hadisın doğrusunu yanlışından ayırmak için sadece işin ehli olan kimseler tarafından uygulanması gereken bir yöntem olarak kabul edilmiştir.

Ayrıca burada dikkat çeken bir diğer nokta ise İbn Ebi Hatim'in "her zaman ve mekânda" ifadesini kullanarak tenkide belli bir dönemde değil her dönemde ihtiyaç olduğu ve Allah'ın bütün zamanlar için bu ihtiyacı karşılayacak alimler göndereceğine dair inancıdır. Bu anlamda o tenkidin kapısını kapatmamış, onu belirli bir dönemle sınırlandırmamıştır. Ancak İbn Ebi Hatim'in mezkûr eserinden anlaşıldığı üzere onun tenkid anlayışı râvilerin tedkikinden ibarettir.

İlerleyen zamanlarda *tenkid* kavramının kullanımı yaygınlık kazanmış ve alimler bu kavramla bazı eserlerini isimlendirmişlerdir. Ancak alimlerin tenkid kavramına yüklediği anlam ve tenkid metodolojileri ortak bir zeminde buluşmamış, farklılıklar göstermiştir. Bu anlamda tenkidi, yukarıda zikredildiği üzere İbn Ebi Hatim gibi senedin, râvilerin hallerinin değerlendirilmesi olarak anlayanlar olduğu gibi kısıtlı sayıda da olsa metnin muhtevasını değerlendiren alimler de olmuştur. Bu alimlerin senedi terk edip metne yöneldiklerini söylemek mümkün olmamakla birlikte tenkid konusunda ağırlığı metne verdiklerini söylemek mümkündür. Özellikle erken dönemlerde metin tenkidi örneklerine genellikle mevzuât literatüründe rastlanmaktadır. Bunlar arasında Ebu'l-Ferec İbnû'l Cevzî (v. 597), Takıyyuddin İbn Teymiyye (v. 728), İbn Kayyim el-Cevziyye (v. 751), Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (v.1250), Abdulhay el-Leknevî (v. 1304) gibi İslam alimleri bulunmaktadır.

Bununla birlikte Hz. Peygamber'in vefatından sonra, sahâbe tarafından hem sened hem metin tenkini örneklerine rastlamak mümkündür. Hz. Âişe'nin duyduğu rivâyetlerdeki eksiklik ve hataları düzeltmesi, bazen bu rivâyetlere itiraz etmesi ve gerek

râvîlere gerek rivâyetlere tenkitler yöneltmek hakikati araması bu noktada verilebilecek en güzel örneklerdendir.⁸³

2.1.3 Sened Tenkidi

İsnâd kavramının kökü olan sened terimi sözlükte dayanılacak sağlam yer anlamına gelmektedir. Buna ek olarak isnad, insanın dayandığı, güvendiği şey anlamlarını da taşımaktadır. Ayrıca isnad terimi câhiliye döneminde de sözü, ilk söyleyene nispet etme anlamında kullanılmaktaydı. Örneğin, Yemenliler kullandıkları yazı türünü Hz. Hûd'a nispet etmek için “*müsned*” olarak adlandırmışlardır.⁸⁴

Senedin ıstılah anlamı ise hadisi, bir başka kimseye rivâyet ederek sonrakilere ulaştıran râvîlerin tarihi sırayla zikredildikleri kısım, râvî isimleri zinciridir.⁸⁵ Zaman zaman sened kavramı, râvîlerin isimlerinin arka arkaya verildiği zincir olarak tanımlanırken isnad kavramı, bir sözü söyleyen kişiye nispet etmek anlamlarında kullanılmaktadır. Bununla beraber genel olarak isnad kelimesinin sened kavramının çoğulu olarak kullanıldığı kabul edilmektedir.⁸⁶

2.1.4 Metin Tenkidi

Metin tenkidinin ihtiva ettiği anlam hususunda görüş birliğine varılamamıştır. Bununla birlikte bu kısımda metin tenkidinden ne kastettiğimiz konusu üzerinde kısaca durulacaktır.

⁸³ Bkz. Bedruddîn ez-Zerkeşi, *Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul (Ankara: OTTO, 2020).

⁸⁴ Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*, İFAV Yayınları, 2013, İstanbul, s. 24.

⁸⁵ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İFAV Yayınları, 2013, İstanbul, s. 275.

⁸⁶ İsnad hakkında geniş bilgi için bkz. Abdulfettah Ebu Gudde, *el-İsnad mine'd-Dîn*, Mektebetu'l-Matbû'ati'l-İslâmî, Beyrut, 1992.

Metn kelimesi, birçok manası olmakla birlikte toprağı katı ve yüce yer, bir şeyin görünen tarafı gibi anlamları ihtiva etmektedir.⁸⁷ İsnaddan sonra zikredilen kısma bölüm olarak metin denmesi ise rivâyeti nakleden kişinin senedle onu desteklemesi ve sözü söyleyen kişiye iletmesinden kaynaklanmaktadır.⁸⁸ Yani hadis ilminde *metin*, rivâyetin senetten sonra zikredilen ikinci bölümü olup sözlerin aktarıldığı kısım anlamında kullanılmaktadır.⁸⁹

Metin tenkidi ise rivâyetin metninin birtakım kriterlere tabi tutularak o rivâyetin sahil olup olmadığının tetkikinin yapılmasıdır.

2.2 METİN TENKİDİ ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Metin tenkidinin sahâbe döneminden itibaren başladığını söylemek mümkündür. Hz. Âişe'nin sahâbeye yönelttiğı eleştiriler bu kapsamda değerlendirilebilir.⁹⁰ Sahâbe döneminde son derece aktif bir tenkid zihniyetinin varlığından söz edilebilmektedir. Hatiboğlu, mevcut olan bu tenkidi zihniyetin, İslam'ın doğru anlatılması, Kur'an ve Peygamberin yanlış anlaşılması için kendini gösterdiği düşüncesinde olup bu durumun sahâbe arasından en önemli temsilcisinin Hz. Aişe olduğu kanaatindedir:

“Onların bu yolda yaptıkları ilmî tenkidler, İslam kültür tarihinin en parlak örnekleri olarak sayılabilir. İslam'ı öğretme çalışmaları sırasında sahâbe'nin birbirlerinin eksiğini tamamladığı, yanlışını düzelttiğı, hatta tekzibe dahi gittikleri vâkidir. Ama bu, sırf Kur'an ve Peygamber yanlış anlaşılmasın, İslam yanlış

⁸⁷ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), c. XIII, s. 398 ("Metn" maddesi).

⁸⁸ Ömer b. Alî İbnu'l-Mulakkin, *el-Mukni' fî Ulûmi'l Hadîs*, ed. Abdullâh b. Yûsuf el-Cudey' (İhsâ, 1992), c. I, s. 111.

⁸⁹ Abdullah Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2011), s. 180 ("Metin" Maddesi).

⁹⁰ Bkz. Bedruddîn ez-Zerkeşî, *Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiğı Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul (Ankara: OTTO, 2020).

öğretilmesin diyedir. İşte bu İslâmî ilim zihniyetinin pek çok mümessili arasında en müstesnâ yeri, en büyük İslam âlim kadını olan Hz. Âişe işgal etmektedir.”⁹¹

Bu bağlamda denilebilir ki Hz. Peygamber’den nakledilen rivâyetlerin sahih olanını sakim olanından ayırmak için gerçekleştirilen metin tenkidi çabaları İslam’ın ilk dönemlerinde başlamış ve sonrasında devam etmiştir. Bu konuyla ilgili müstakil eserlerin ortaya çıkması ise ilerleyen tarihlerde olmuştur. Bu çalışmalar metin tenkidi kapsamına girmekle birlikte doğrudan bu isimlendirmeye kullanılmamıştır. Örneğin *mevzûat* kitapları, metin tenkidi örneklerine rastlayabileceğimiz nitelikte eserlerdir. İbnû'l-Cevzî, *Mevzûât*'ında “Son zamanlarda güvercinlerin gerdanı gibi sakallarını siyaha boyayanlar çıkacaktır, onlar cennet kokusunu alamayacaklardır”⁹² rivâyetini nakletmiştir. İbnû'l-Cevzî bazı sahâbîlerin de saçlarını ve sakallarını siyah ile boyadığını ifade etmektedir. Yani o, rivâyeti sahâbe amelîne arz etmiş ve siyah ile boyanmanın cennete girmeye engel olacak bir sebep olmadığı yorumunu yapmıştır. Cennetin kokusunu alamamalarının sebebini ise amelleri ve inançlarındaki eksiklik olduğunu, amel ve inanç konusundaki eksik insanları tanımlamak için rivâyette boyanma betimlemesine yer verildiğini söylemiştir.⁹³ İbnû'l Cevzî bu değerlendirmesini *Mevzuat* kitabında ele almış ancak metin tenkidi başlığı altında incelememiştir. Özellikle ilk dönemlerdeki eserler dikkate alındığında bu gibi örnekler çoğaltılabilir.

⁹¹ Mehmed Said Hatiboğlu, “Hz. Âişe'nin Hadis Tenkidciliği”, *Hadis Tedkikleri* (Ankara: OTTO, 2016), s. 16.

⁹² Nesaî, Zinet, 15; Ebu Dâvûd, Tereccül, 20; Müsned 1/273.

⁹³ İbnû'l Cevzî, *Kitâbu'l-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1966), s. 3, s. 55.

Muhtelifu'l-Hadîs edebiyatı da içerisinde metin tenkidi örneklerine rastlanabilecek niteliktedir. Bu ilim, görünüş itibariyle birbirine zıt gibi algılanan rivâyetlerin incelenip çeşitli metotlarla çözüme kavuşturulmasını sağlamaktadır.⁹⁴

Metin tenkidi çalışmaları zihniyet olarak erken dönemlerden itibaren ortaya çıkmış olmakla beraber, müstakil olarak metin tenkidi başlığı altında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Metin tenkidi konusunda yaşanan endişeler, hadisin güvenilirliğini tespitinde metinden ziyade isnâda dayanılması, bu duruma sebep olan âmillerin başında zikredilebilir.

İbn Ebi Hatim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dil* isimli eserinde nakd kavramını kullanmasından sonra bu terimin eskiye nazaran yaygınlık kazandığını ve kullanıma girdiği söylemek mümkündür. Bu anlamda bazı muhaddisler *nakd* ıstılahıyla kitaplarını isimlendirmişlerdir:

- 1- ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*
- 2- el-Alâî, *en-Nakdu's-Sahîh limâ U'turîza aleyhi min Ehâdîsi'l Mesâbîh*

Her ne kadar eser isimleri *nakd* terimini içerse de kitapların muhtevası incelendiğinde tenkidin ricâle yöneldiği ve metin tenkidine yönelik sistematik bir yöntem ortaya konmadığı görülmektedir.

2.2.1 Son Dönemlerde Türkiye Dışında Gerçekleştirilen Metin Tenkidi

Çalışmaları ve Metin Tenkidi Anlayışı

Çağdaş dönemde Türkiye dışında yapılan tenkid çalışmaları tespit edilebildiği kadarıyla şöyledir:

- 1- *en-Nakd inde'l-Muhaddisîn Neş'etuhû ve Menhecuh*, Abdullah Ali Hafız, 1972, Mekke, yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

⁹⁴ Abdullah b. Ebî Bekr Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî Şerhu Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Abdulvahhâb Abdullatîf, Riyâd, ty, c. 2, s. 196.

- 2- *Menhecu'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*, Nûreddin İtir, 1972.
- 3- *Menhecu'n-Nakd inde'l-Muhaddisîn Neş'etuhû ve Târihuh*, Muhammed Mustafa el-A'zamî, 1975.
- 4- *Nakdu'l-Hadîs fî İlmi'r-Rivâye ve İlmi'd-Dirâye*, Huseyn el-Hâc Hasan, 1975, Doktora tezi.
- 5- *Menhecu Nakdi'l-Metn inde Ulemâi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Salâhuddîn b, Ahmed el-İdlibî, 1983.
- 6- *Mekâyisu Nakdi Mutûni's-Sunne*, Misfir Garamullah ed-Dumeynî, 1984.
- 7- *İhtimâmu'l-Muhaddisîn bi Nakdi'l-Hadîs Seneden ve Metnen ve Dehdu Mezâimi'l-Musteşrikîn ve Etbâihim*, Muhammed Lukman es-Selefi, 1984.
- 8- *Nakdu'l-Metn beyne Sinâati'l-Muhaddisîn ve Metâini'l Musteşrikîn*, Necm Abdurrahman Halef, 1989.
- 9- *Difaun ani's-Sünne*, Muhammed Ebu Şehbe, Kahire, 1989.
- 10- *Cuhûdu'l-Muhaddisîn fî Nakdi Metni'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi's-Şerif*, Muhammed Tâhir el-Cevâbî, 1991.
- 11- *Usûlü Menheci'n-Nakd inde Ehli'l-Hadîs*, İsmâ Ahmed el-Beşîr, Beyrut, 1992
- 12- *Menhecu Nakdi'l-Metn fî Tashîhi'r-Rivâyâti ve Tad'îfihâ*, es-Seyyid Ali Hasan Matar el-Hâşimî, Kum, 2008.⁹⁵
- 13- *İhtimâmu'l-Muhaddisîn bi Nakdi'l Hadis Seneden ve Metnen*, Muhammed Lokman es-Selefi, Riyad, 1999.
- 14- *Dirasât fî Menheci'n-Nakd inde'l-Muhaddisin*, Muhammed Ali Kasım el-Umerî, Amman, 2000.
- 15- *Nahve Tef'ili Kavaidi Nakdi Metni'l-Hadis (Dirase Tatbikiyye li ba'di Ehadisi's-Sahihayn)*, İsmail el-Kürdî, Dimeşk, 2002.

⁹⁵ Bkz. Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2014, s. 23-29.

16- *Difâ'an ani's-Sahihayn*, Necah Muhammed Azzam, 2009. Bu eser İsmail el-Kürdî'nin *Nahve Tef'ili Kavaidi Nakdi Metni'l-Hadis (Dirase Tatbikiyye li ba'di Ehadisi's-Sahihayn)* adlı eserine reddiye olarak kaleme alınmıştır.

Bu eserlerin muhtevaları incelendiğinde sahâbe döneminden itibaren metin tenkidinin var olduğuna yönelik savunmacı bir yaklaşımla konunun ele alındığı ve bu eserlerde zaten mevcut olan bu tenkidlerden farklı olarak başka bir tenkid metoduna ihtiyaç olmadığı düşüncesinin ön plana çıktığı görülmektedir.⁹⁶ Örneğin, Muhammed Tâhir el-Cevâbî, 1986 yılında yayınlanan doktora tezinde, metin tenkidinin hadis ilminin ana hedefi olduğunu belirtmiş, muhaddislerin isnadla ilgilenip metni ihmal ettikleri düşüncesine karşı çıkmıştır. O, bu eseri hadis âlimlerinin metin tenkidi ile ilgili gayretlerini açığa çıkarmak amacıyla kaleme almıştır.⁹⁷

Bu çalışmaların, hadis ilminde metin tenkidine ağırlık verilmediği düşüncesine reddiye amacıyla kaleme alınan, hadislere ilk dönemden itibaren ilim erbabı tarafından metin tenkidi uygulandığını ispat etmeyi amaçlayan savunma edebiyatı olduğu söylemek mümkündür.

Son dönemlerde metin tenkidi hakkında yapılan bu çalışmalar dışında özellikle Arap dünyasının metin tenkidine olan yaklaşımı ilk dönemdeki yaklaşımlardan farklı olmamış ve hadis ilmi, isnad ilmi olarak tanımlanmıştır.⁹⁸

Çağdaş hadisçilerden olan Ebû Gudde, Prof. Dr. Mehmet Görmez'in kendisiyle yaptığı bir söyleşide yukarıda bahsi geçen tenkid anlayışına dair görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

⁹⁶ Yıldırım, age, s. 23-29.

⁹⁷ Muhammed Tâhir el-Cevâbî, *Cuhûdu'l-Muhaddisîn fi Nakdi Metni'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi's-Şerîf*, Tunus, 1986, s. 5

⁹⁸ Mehmet Görmez, "Abdulfettah Ebu Gudde İle Sünnet ve Hadis Üzerine Bir Söyleşi", *İslâmi Araştırmalar Hadis Sünnet Özel Sayı*, c. 10, sayı 1-2-3, 1997, s. 139.

“Eğer metin tenkidinden, hadis metninin şaz ve muallal olmamasını anlıyorsanız, bu ilk asırlardan beri var olagelmıştır. Ancak, metin tenkidinden, akılcı bir süzgeçten geçirmeyi kastediyorsanız ben derim ki, metin tenkidinden önce bu yeni akılcılığı tenkit edelim. Hadis ilminde asıl olan isnada bakmaktır. Zira isnad, hadisi bize ulaştıran yoldur. Eğer isnattan şüphe ediyorsak, eleştirmemizde hiçbir beis yoktur. Ancak bütün râviler sika ise hem tahammül hem de eda bakımından zabıt ve güçlü iseler neden onları itham altında bırakayım. Hadisin yorumu farklı olabilir.”⁹⁹

Ebu Gudde’ye göre bir hadisi nakledenlerin hepsi sika olmasına rağmen bazen metin anlaşılabilir ancak bu durum, o hadisin tenkid edilebileceği anlamına gelmemelidir. Çünkü bir sözü anlamamak onu reddetmeyi gerektirmemektedir:

“Her şeyden önce hadis ilmi nakli bir ilimdir. Akılcılığı esas almak doğru olmaz. Bütün râvileri sika olan bir hadis bizlere nakledilince onu hemen anlayamayabiliriz. Bu, hadisi anlamamızı sağlayacak asıl karinenin Hz. Peygamber’den nakledilmemesinden kaynaklanabilir. Bir söz, bağlamından koparılmaz. Malikilerin mukaddime (öncüller) ve bisâta (sözün söylendiği ortam) dediği şeye yer verilmemiş olabilir. Ancak her anlaşılmayı reddetmek doğru değildir.”¹⁰⁰

Abdulfettah Ebu Gudde’nin bu yorumları metin tenkidine karşı çağdaş dönemde geleneksel yorumların halen varlığı korumakta olduğunu gösterir niteliktedir. Ebu Gudde hadis ilmi tarihinde, metin tenkidine karşı olan bu olumsuz tutumun ve isnada olan tam itimâdın bir örneği olarak da şu ifadeleri kullanmıştır:

“Hz. Âişe’nin bir itirazını ele alalım. Hz. Ebû Hureyre’nin rivâyet ettiği: “Üç şey uğursuzdur, kadın, ev, at.”¹⁰¹ haberini duyduğu zaman hemen buna karşı çıkmış ve Ebu Hureyre’nin hata ettiğini söylemiştir. Hz. Âişe’ye göre, Hz. Peygamber, sözün

⁹⁹ Görmez, “Abdulfettah Ebu Gudde İle Sünnet ve Hadis Üzerine Bir Söyleşi”, s. 139.

¹⁰⁰ Görmez, a.g.d, s. 138.

¹⁰¹ Buhârî, Tıb, 43, 54; Müslim, Selâm, 115, 120; Ebû Dâvûd, Tıb, 34; Tirmizî, Edeb, 58; Nesâî, Hıyel, 5; İbn Mace, Nikâh, 55.

*başında Yahudilerin böyle dediğini söylemiş, ancak Ebu Hureyre bu kısmı işitmedi için böylesi bir sözü Hz. Peygambere izafe etmiştir. Bu, o hadisi eksik işittiğini gösterir yoksa uydurduğunu değil.*¹⁰²

Ebu Gudde'ye göre Ebû Hureyre hadisin başını duymadığı için eksik rivâyet etmiştir, rivâyeti uydurmamıştır Hz. Âişe ise hadisin bütünü duymuştur. Ona göre bu durum, bir sorun olarak görülmemelidir çünkü Ebu Hureyre bu rivâyeti aktarırken kasıtlı olarak yanlış aktarmamış, uydurmamıştır. Bu gibi durumlarda her iki rivâyet kabul edilmelidir. Çünkü isnadı sağlam bir şekilde aktarılmıştır.

İsnadın hadis ilminde böyle bir otoriteye sahip olması zaman zaman bu ilimde bir zafiyet olarak görülmüştür. Çünkü yukarıda biri Hz. Aişe'ye diğeri Ebû Hureyre'ye ait olan iki rivâyet, senedi sahih olduğu için hadis kitaplarında yer almıştır. Birbiriyle çelişen iki rivâyet sahih olamayacağına göre bu durum, hadis kaynaklarına olan güvenilirliği sarsma ihtimalini doğurmuştur. Sened tedkikleri ile beraber metin tedkikleri de yapılmadığı takdirde bu rivâyette olduğu gibi salt akılla kavranması mümkün olmayan durumlarla karşı karşıya kalınacak ve Batılı oryantalistlerin bu gibi durumlar üzerinden hadislerin otantikliğini tartışması kaçınılmaz olacaktır. Mehmed S. Hatiboğlu, İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı bu zaafı, Batılı oryantalistlerin bu durum üzerinden ortaya koydukları düşünce ve fikirleri yakından takip etmiş, bu anlayışın İslam medeniyetine, İslam peygamberine ve en nihayetinde İslam'a getireceği zarar ve yıkımları sezdiğinden dolayı tenkîdî zihniyetin ve metin tenkidinin önemine dikkat çekme gereği duymuştur.

2.2.2 Oryantalistlerin Metin Tenkidine Yaklaşımları

“Ignaz Goldziher (v. 1921) ve Mehmed S. Hatiboğlu” başlığında oryantalizm ve Goldziher hakkında daha detaylı bilgi verilecek olmakla birlikte burada konuyla ilgili

¹⁰² Görmez, Abdulfettah Ebu Gudde İle Sünnet ve Hadis Üzerine Bir Söyleşi”, s. 141.

genel bir perspektif sağlaması açısından kısaca, I. Goldziher, Leon Caetani (v. 1935), Theodor Willem Juynboll (v. 1948) ve Joseph Schacht'ın (v. 1969) görüşlerine yer verilecektir.

İslam ve özellikle hadis alanıyla ilgili yapılan çalışmalar özellikle 19. yüzyılda ağırlığını hissettirmiştir. Haleflerinin çalışmalarını sistemli hale getiren Goldziher tarafından hadis incelemelerinde tarihsel tenkit metodu kullanılmıştır. Kendi kutsal metinlerine uyguladıkları metodolojileri, İslâmî rivâyetlere tatbik etmeye çalışmışlar ve bu sebeple hadislerin güvenilirliğini belirlemede isnadı değil metni dikkate almışlardır. Bu açıdan Müslümanların metin tenkidi yapmayıp isnada önem verdikleri, isnad sisteminin de güvenilir olmadığı yönündeki iddiaları onların en ciddi eleştirilerdendir.

İsnadların güvenilir olmadığı yönündeki en sert eleştiri Caetani tarafından yapılmıştır. Caetani, *Annali dell'Islam* adlı eserinde rivâyetlere eklenen senedlerin dış etkilerden dolayı daha sonraları ortaya çıktığını ve Arapların isnadı bilmediklerini iddia etmiştir.¹⁰³

Metin tenkidinin yapılmadığı yönünde iddiaların en önemli sahibi Goldziher'dir. Ona göre hadis âlimleri hadisleri, nazarî ve amelî olarak kullanmadaki imkân derecesini, isnadda mevcut ricale verilmiş değerlere göre tayin etmektedirler.¹⁰⁴

Schact ise İslâm âlimlerinin hadisin kaynağa aidiyeti konusunda sadece isnadı esas aldıklarını iddia etmektedir.¹⁰⁵

Juynboll, muhaddislerin isnada verdikleri önemi övdükten sonra metin tenkidine gereken ağırlığı vermediklerini îmâ etmektedir. Ona göre, aynı mevzuya dair ve birbirini nakzeden hadisler, değerli gibi görülüp temel hadis kitaplarında toplanmıştır ki

¹⁰³ Fatma Betül Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması Sorunu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), s. 384.

¹⁰⁴ Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu - Cihad Tunç (Ankara: OTTO, 2019), 1/s. 198.

¹⁰⁵ Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması Sorunu*, s. 381.

bu durum İslam'ın iç tekamülünün seyrini takip etmek adına tarihçileri için hazine niteliğini taşımaktadır.¹⁰⁶

2.2.3 Türkiye'de Metin Tenkidi Çalışmaları

Türkiye'de, metin tenkidi konusuyla ilgili olarak temelde iki yaklaşım görülmektedir. Bu görüşlerden ilki bu ilmin, metne gereken önemi ve gayreti verdiği yönündedir. Diğer görüştekiler ise, hadisçilerin erken dönemde mevcut olan tenkidi zihniyeti zaman içerisinde yitirmelerinden kaynaklı olarak metin tenkidinin ihmal edildiğini iddia etmektedir.

İlk gruptaki ilim adamları *metin tenkidi* kavramının hadis ilmine, oryantalizm ve modern tarihçilerin terminolojisinden geçtiğini söyleyerek bu düşüncenin bir dayanağının da gayri islamî olduğunu dile getirmişlerdir.¹⁰⁷ Ayrıca onlara göre, hadis ilmi titiz bir şekilde incelendiğinde sistemli bir metin tenkidi sisteminin varlığı görülecektir:

“Hadis ve fıkıh literatürünü tarihi seyri içerisinde incelediğimizde, Müslüman alimler arasında metin tenkidi zihniyetinin çok sistemli bir şekilde mevcut olduğunu görüyoruz. Rivâyetlerin, sağlam ve kat'î dînî kaynakların ışığında değerlendirmeye tâbî tutulması, akl-ı selîmin ölçülerine vurulması şeklindeki bu tatbikat ve gelenek, İslâmî ilimlerin klasik dönemlerinde daha fazla hakimdir. Sonraki dönemlerde bu tenkit zihniyetinin zamanın şartlarına göre ilk devirlerdeki seviyeyi gösteremediğini söylemek hatalı olmasa gerek. Fakat bunların yapılamamış olması Müslümanlarda metin tenkidi zihniyetinin olmadığını veya nadir olduğunu göstermez. Olsa olsa daha fazla

¹⁰⁶ Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Rağbet, 2014), s. 55-56.

¹⁰⁷ Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 181.

mükemmelleştirme ve sistemleştirme imkanları mevcutken, bu imkanların yeterince değerlendirilmediğini gösterir."¹⁰⁸

Buna göre, İslam'ın ilk dönemlerinde Müslümanlarda varlığı gösteren tenkidi zihniyet ilerleyen yıllarda aynı seviyeyi koruyamamış olsa bile varlığını devam ettirmiştir. Fakat bu seviyeyi koruyamamış olması metin tenkidi sisteminin yokluğuna delalet etmez. Sadece var olan bu zihniyetin daha ileri bir safhaya taşınmadığına ve mükemmelleştirilemediğine işaret eder.

Diğer grup ise metne gereken önemin verilmediğine ve tenkidi zihniyete olan ihtiyacın gerekliliğine vurgu yapar. Türkiye'de Zâkir Kâdirî Ugan (v. 1954) bu konuya ilk temas eden isimlerden birisidir. Ugan, *Dini ve Gayri Dini Rivâyetler* isimli makalesinde düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

*"Mesela İbn Hacer'in el-İsâbe'sini gözden geçirdiğimizde eserin yarıdan çoğunun isnadlarla dolu olduğunu görürüz. İsnatlar incelendiği halde rivâyet edilen şeylerin (metnin) hiçbir şekilde tetkik ve tenkide tabi tutulmamaları hakikaten dikkat çekicidir."*¹⁰⁹

Ugan, isnadın inceleme konusu edilip rivâyetlerin metin ve mana yönlerine değinilmemesini şaşkırtıcı bularak hayretini dile getirmiştir. Onun bu yazısının 1926 yılında yayınlandığına dikkat edilirse, bu konuya Türkiye'de erken denilebilecek bir dönemde tema edildiğini söylemek mümkündür.

Son dönem Osmanlı âlimlerinden olan Babanzâde Ahmed Naim (v. 1934), ilk ciltleri 1928 yılında Osmanlıca yayınlanan *Sahih-i Buhârî Tecrîd-i Sarih Tercemesi* adlı eserin, hadis ilmüne dair konuları ele aldığı *Mukaddime* bölümünde isnad ve metin tenkidi konularına değinmiştir. O, rivâyetin sahihini sakiminden ayırmak için sened ve metin tenkidine sahâbe döneminde başladığını ifade eder. Ancak buna rağmen

¹⁰⁸ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 263.

¹⁰⁹ Zâkir Kâdirî Ugan, *Dini ve Gayr-i Dinî Rivâyetler* (Samsun: Daru's-Sünne, 2000), 107.

muhaddisler özellikle h. 3. asırda rical tenkidi ve *ilel-i hadis* konularına ağırlık vermişlerdir.

“Rivâyâtın sahihini sakiminden ayırt edebilmek için ta devr-i tâbiîn ve hatta sahâbeden beri nakd-i rivâyet ve ricâle de başlanmışsa *da Kütüb-i Sitte*’nin cem ve telif edildiği asırda nakd-i rical ve ilel-i hadis üzerine de birçok kitap telif edilmiştir.”¹¹⁰

Babanzâde’nin *metin tenkidi* konusuna Cumhuriyetin erken dönemlerinde temas etmesi önemlidir. Ancak onun da bu konuyu detaylı ve sistemli bir şekilde ele almadığı görülmektedir.

Türkiye’de, metin tenkidi ve tenkidi zihniyet konularına sistemli ve ciddi bir şekilde değinen ve bu alanda çalışmalar yapan ilk isim Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu’dur. O, İslam’ın erken dönemlerinde varlığını hissettiren tenkidi zihniyetin zaman içerisinde etkisini kaybettiğini düşünmektedir. Günümüzde Müslümanların tenkidi zihniyetin eksikliğini yaşadığına, mevcut sorunların birçoğunun temelinde bu eksiklik olduğuna dikkat çekerek bu konunun akademik camianın gündemine girmesini sağlamıştır.

2.2.4 Mehmed S. Hatiboğlu’nun Türkiye’de Hadis İlminde Metin Tenkidi Çalışmalarına Etkisi

Türkiye’de metin tenkidi konusuna yaklaşımın ve bu konu etrafında yapılan tartışmaların Mehmed S. Hatiboğlu’nun açtığı düşünsel zemin üzerinde şekillendiğini söylemek mümkündür. Hatiboğlu’ndan sonra hadis usûlünü, isnada verdiği önem ve ağırlık dolayısıyla “isnad usûlü” olarak adlandıran akademisyenler olduğu gibi¹¹¹ bir kısım akademisyen de bu görüşe reaksiyon olarak hadis ilminde metin tenkidi

¹¹⁰ Babanzâde Ahmed Naim, “Sahih-i Buhârî Tercîd-i Sarih Tercemesi”, *Mukaddime* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), s. 71.

¹¹¹ Mehmet Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), s. 38.

yapılmadığı yönündeki görüşleri geçerli bulmamış ve aksini ispat etmek için uğraşmışlardır.¹¹²

Salahattin Polat mezkûr konuya yoğunlaşarak *Hadiste Metin Tenkidi I-II-III* isimli üç makale yayınlamıştır. Bu makalelerinde Müslüman alimlerin metin tenkidi zihniyetine sahip olduğu tezini savunarak bu tatbikatın İslami ilimlerin klasik döneminde daha yaygın olduğunu iddia etmektedir. Sonraki dönemlerde bu zihniyetin ilk zamanlardaki seyrini koruyamadığı gerçeği, vâkî ise de bu durum, Müslümanlarda metin tenkidi anlayışı olmadığını göstermemekte, âlimlerin metin tenkidini daha fazla mükemmelleştirme ve sistemleştirme imkanlarını değerlendiremediğini ifade etmektedir.

Hadis tenkidine yaklaşım konusunda hadis usûlünün metin tenkidine gereken önemi vermeyip ihmal ettiği düşüncesinde sahip olan akademisyenlerden bir tanesi Hatiboğlu'nun öğrenci Mehmet Hayri Kırbaşoğlu'dur. Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* adlı kitabında klasik hadis usûlüyle ilerlemenin mümkün olmayacağını ifade edip bu usûlü tenkide tabi tutmuştur. Ancak bunu amaçlarken de gelenekten tamamen vazgeçmemiş, 14 asırlık gelenek ve geleceğin bir arada yürütülmesi gerektiğini belirtmiştir.¹¹³

Kırbaşoğlu bu eserinde, klasik hadis usûlüne, isnada ağırlık verip metni dikkate almamasından dolayı isnad usûlü denilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bununla beraber klasik hadis usûlünde metin tenkidine hiç yer verilmediğini de iddia etmez. Mevzû hadis külliyatında bu örneklerle rastlamak mümkündür. Ancak özellikle otorite kabul edilen hadis kitaplarında yer alan rivâyetleri tenkit etme noktasında çekingen davranıldığı görünmektedir.¹¹⁴

¹¹² Bkz. Polat, *Hadis Araştırmaları*.

¹¹³ Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 52.

¹¹⁴ Kırbaşoğlu, *a.g.e.*, s. 46.

Klasik hadis usûlünde metin tenkidine gereken önemin verilmediği kanaatinde olan Kırbaşoğlu, tenkidi zihniyetin eksikliğini tespiti noktasında çabaları olduğu gibi, çözüm üretme noktasında da ilmî çalışmalar ortaya koymuştur. Bu bağlamda *Alternatif Hadis Metodolojisi* isimli eserini, metin tenkidi alanında yapılan çalışmaların yetersizliği nedeniyle alanda oluşan boşluğu doldurmak için kaleme aldığını şu sözlerle ifade eder:

“... alternatif hadis metodolojisi, klasik usûlünde mevcut olan bu son derece önemli boşluğu dolduran bir usûl olmak durumundadır. Uzun yılların ihmali sonucunda oluşan bu boşluğun doldurulabilmesi için, uzun ve yorucu çabalar harcanması gerektiği kaçınılmazdır. *Alternatif Hadis Metodolojisi*'nin bir başlangıç olması itibarıyla, bu boşluğu tam olarak ve istenen düzeyde doldurmasını beklemek haksızlık olur. Ancak yine de isnad tenkidi ve metin tenkidi arasındaki, tarihten gelen aşırı dengesizliği elden geldiğince giderebilmek için, metin tenkidine biraz daha ağırlık verilmesi son derece yararlı olacaktır.”¹¹⁵

Hadis ilminde metnin ihmal edildiğini ve senede ağırlık verildiğini ifade eden diğer bir ilim insanı Mehmet Görmez'dir. O, 1994 yılında tamamladığı *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodolojisi* adlı doktora tezinde, hadisin isnad ve metin olmak üzere iki bölümden oluştuğunu ancak hadisleri anlama ve yorumlamaya gereken önemin verilmediğini, metnin ihmal edildiği zaman oluşacak olan yanlış anlamaların İslam ümmetine son derece zararlı olduğunu ifade etmiştir. Nitekim o, kendi içinde bir anlama ve yorumlama faaliyeti geliştiremeyen hadis ilminin yeni bir usûle ihtiyacı olduğu kanaatindedir.¹¹⁶

¹¹⁵ M. Hayri Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi* (Ankara: OTTO, 2015), s. 183.

¹¹⁶ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: OTTO, 2014), 29-31.

Bünyamin Erul, Hatiboğlu'nun tenkid çalışmalarından etkilenecek, bu alanda araştırma yapan ilim insanlarındandır. O, sahâbenin zabt kusurları karşısında Hz. Âişe'nin itirazlarının ele alındığı ve bu tenkid faaliyetinde kullandığı kriterleri analiz ettiği bir makale kaleme almıştır.¹¹⁷ Bu çalışmada “muhteva tenkiti” ile sahih hadis ve sünnetin tespitini gerekli görmektedir. Ona göre, bu yöntemle sünnet ve hadis bilgisi daha kolay tespit edilecek ve daha kolay anlaşılıp yorumlanacaktır.¹¹⁸

Diğer taraftan Erul, Hatiboğlu'nun doçentlik tezinde dikkat çektiği¹¹⁹ sahâbenin birbirlerini tenkid etmeleri mevzusunu bir makale etrafında incelemiştir.¹²⁰

Konuyu doktora tezi olarak çalışan Enbiya Yıldırım da selefin koyduğu prensiplerle metin tenkidinin sona ermediğini ve günümüz insanın metinler üzerinde geliştireceği yeni katkılara büyük ihtiyaç duyulduğu kanaatinde.¹²¹

Türkiye’de hadiste metin tenkidi konusunu inceleyen bazı telif eserler şu şekildedir:

- 1- Salih Karacabey, *Hadis Tenkidi*, İstanbul, 2001.
- 2- Talat Sakallı, *Hadis Tenkidi*, İstanbul, 20214.
- 3- Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, İstanbul, 2014.¹²²
- 4- Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul, 2014.¹²³
- 5- Salattin Polat, *Hadis Araştırmaları ve Tenkit Kılavuzu*¹²⁴

¹¹⁷ Bünyamin Erul, “Hadiste Eleştirel Yaklaşımın Öncüsü Olarak Hz. Aişe”, *Hadis Tetkikleri* (Ankara: OTTO, 2016), s. 19.

¹¹⁸ Erul, “Hadiste Eleştirel Yaklaşımın Öncüsü Olarak Hz. Aişe”, s. 41.

¹¹⁹ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 117.

¹²⁰ Bünyamin Erul, “Sahabe Döneminde Tekzib ve Tekzibin Mahiyeti”, *Hadis Tetkikleri* (Ankara: OTTO, 2016).

¹²¹ Enbiya Yıldırım, “Metin Merkezli Bir Çaba Olarak Hadiste Metin Tenkidi”, *Hadis ve Sünnet* (İstanbul: KURAMER, 2020), s. 462.

¹²² Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*.

¹²³ Polat, *Hadis Araştırmaları*.

6- Hayri Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*¹²⁵

Konu ile ilgili bazı tez çalışmaları ile şunlardır:

- 1- Peyman Ünügür, *Şia 'da Metin Tenkidi*, Doktora Tezi, Ankara, 2017.
- 2- Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sahîh-i Buhârî'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, 1995.
- 3- Nimet Ceylan, *Mizânu'l-İ'tidâl'de Metin Tenkidi*, 2002.
- 4- Nuran Sayıcı, *Nâsiruddin el-Elbâni'nin Silsiletü'l-Ehâdis'd-Daîfa ve'l-Mevdûa İsimli Eserinde Metin Tenkidi Uygulamaları*, 2018¹²⁶
- 5- Neriman Veliöğlu, *Hiz. Aişe'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Metin Tenkidi Yöntemleri*, 2014.¹²⁷
- 6- Orhan Yılmaz, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Hadis/Sünnet Anlayışı ve Metin Tenkidindeki Yeri*, 2013.¹²⁸
- 7- Hasan Limon, *Ru'yetullah İle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, 2019.¹²⁹

Türkiye'de hadis tenkidi ile ilgili te'lif eserler, yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler gibi akademik çalışmaların neredeyse bütününde müellifler Mehmed S. Hatiboğlu'na atıf yapma gereği duymuşlardır. Konuyla ilgili tespit edilen bazı atıflar şu şekildedir:

¹²⁴ Salahattin Polat vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016).

¹²⁵ Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*.

¹²⁶ Nuran Sayıcı, *Nâsiruddin el-Elbâni'nin Silsiletü'l-Ehâdis'd-Daîfa ve'l-Mevdûa İsimli Eserinde Metin Tenkidi Uygulamaları* (Kastamonu: Kastamonu Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

¹²⁷ Neriman Veliöğlu, *Hiz. Aişe'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Metin Tenkidi Yöntemleri*, (Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

¹²⁸ Orhan Yılmaz, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Hadis/Sünnet Anlayışı ve Metin Tenkidindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

¹²⁹ Hasan Limon, *Ru'yetullah İle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

Te'lif Eserler:

- 1- Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*.¹³⁰
- 2- Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*.¹³¹
- 3- Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*.¹³²
- 4- Ahmet Keleş, *Hadis İlminde Metin Tenkidi Örnekleri*.¹³³
- 5- Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*.¹³⁴

Tezler:

- 1- Nuran Sayıcı, *Nâsiruddin el-Elbâni'nin Silsiletü'l-Ehâdis'd-Daîfa ve'l-Mevdûa İsimli Eserinde Metin Tenkidi Uygulamaları*.¹³⁵
- 2- Neriman Veliöğlü, *Hız. Aişe'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Metin Tenkidi Yöntemleri*.¹³⁶
- 3- Orhan Yılmaz, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Hadis/Sünnet Anlayışı ve Metin Tenkidindeki Yeri*.¹³⁷
- 4- Hasan Limon, *Ru'yetullah İle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*.¹³⁸

¹³⁰ Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2013, s. 21-26-36 vd.

¹³¹ Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2010, s. 381 vd.

¹³² Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2014, s. 122 vd.

¹³³ Ahmet Keleş, *Hadis İlminde Metin Tenkidi Örnekleri*, Fecr Yayınları, Ekim 2017.

¹³⁴ Polat, *Hadis Araştırmaları*.

¹³⁵ Sayıcı, *Nâsiruddin el-Elbâni'nin Silsiletü'l-Ehâdis'd-Daîfa ve'l-Mevdûa İsimli Eserinde Metin Tenkidi Uygulamaları*, 37.

¹³⁶ Veliöğlü, *Hız. Aişe'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Metin Tenkidi Yöntemleri*, 74.

¹³⁷ Yılmaz, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Hadis/Sünnet Anlayışı ve Metin Tenkidindeki Yeri*.

¹³⁸ Hasan Limon, *Ru'yetullah İle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, 19.

Türkiye’de yapılan “Hadis ilminde metin tenkidi” konulu tez çalışmalarının genel seyri hadis ilminde metin tenkidine yer verildiği, bu ilmin alimlerce isnad merkezli bir ilim olarak anlaşılmadığını ispatlamak yönündedir:

“İhtilâfu’l-hadis literatürü başta olmak üzere şerh edebiyatında muhaddisler tarafından yapılmış çok sayıda metin tenkidi örneği bulunmaktadır. İlimler arası keskin ayrışmanın yaşanmadığı ilk dönemlerde fakih ve muhaddis kimliği olan ulemanın yapmış olduğu metin eksenli değerlendirmeler göz ardı edilemeyecek boyuttadır. Metin tenkidinin fakihler tarafından çokça yapıldığı bir gerçektir. Ancak bu durum sadece fakihlerin malzemesi olan fikhî rivâyetler için geçerlidir. Tarihî ve coğrafi içerikli rivâyetler, kelimî rivâyetler, terğib ve terhib rivâyetlerinin her birisi farklı ulema tarafından ele alınmıştır. Fakihlerin, muhaddislerin, kelimcülerin ve sufilerin hadis metinlerinin farklı bakış açıları ile tenkitt ettikleri söylenebilir.”¹³⁹

Metin tenkidi alanında gerçekleşen bu ilmi çalışmalar ister menfi ister müspet nitelikte olsun, Hatiboğlu’nun bu alana yeni bir boyut kazandırdığı muhakkaktır.

Şimdi ise hadis ilminde metin tenkidi ve tenkidi zihniyet konusuyla ilgili Mehmed S. Hatiboğlu’nun kanaatlerini incelemeye çalışacağız.

2.3 MEHMED S. HATİBOĞLU VE HADİS TENKİDİ

Mehmet Said Hatiboğlu’nun kaleme aldığı doktora, doçentlik ve profesörlük tezleri kendi aralarında düşüncel bir bütünlük içeren, genelden özele ilerleyen bir sıralamayı takip etmektedir. O, “İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu” isimli teziyle doktora çalışmasını tamamlamıştır.¹⁴⁰ Hatiboğlu, bu tezini 23 Haziran 1962 tarihinde yapılan sınav sonucu başarıyla tamamlayarak Türkiye’nin ikinci hadis doktoru olmuştur.

¹³⁹ Abdulcelil Alpkıray, *İhtilâfu’l-Hadis Bağlamında Metin Eksenli Hadis Tenkit Yöntemi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 54.

¹⁴⁰ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*.

Hatiboğlu'nun doktora tez çalışmasına devam ettiği dönemde ulaşılabilir hadis kaynaklarının oldukça sınırlı olduğu bilinmektedir. Henüz Abdurrezzâk'ın, İbn Ebi Şeybe'nin *Musannef*'leri gibi klasik hadis kaynaklarını dahi basılı bir halde bulunmadığı bu dönemde Hatiboğlu, söz konusu zorluklardan dolayı Nu'aym İbn Hammâd'ın Âtîf Efendi'deki *Kitabu'l-Fiten*'ini istinsah etme mecburiyetinde kalmıştır.

İslam dünyasında temel kaynaklara bile ulaşımın sınırlı olduğu bir dönemde gayr-i müslimlerin İslam alanında yaptığı çalışmalar Hatiboğlu'nun dikkatini çekmiştir. İslam Ansiklopedisi'nin onlar tarafından yazılması, Türklerin bu eseri tercüme etmesi, hadis kitaplarına onların hazırladığı *Concordance*'la ulaşılabilmesi gibi gelişmeler Hatiboğlu'na göre İslam dünyasının ilmî hakimiyetinin ne boyutta olduğunu gösterir niteliktedir. Bu gibi durumlar Müslümanların son dönemde ilmî kaynaklara ulaşımında ve ilim adamı yetiştirmede yetersiz kaldığını göstermektedir. Hatiboğlu, kendi döneminde mevcut olan bu problemi gözlemleyip analiz etmiş ve bu sorunlara kayıtsız kalmayarak çözüm üretme çabası içerisinde olmuştur. Ona göre gayr-i Müslimlerin ilmî anlamdaki bu ilerlemelerine yetişebilmek kısa sürede olacak bir iş değildir, uzun vadede sonuç alınabilecek bir çaba olacaktır. Çözüm ise kadim ulemâdan günümüze kadar ulaşan kültürün Müslüman âlimler tarafından elekten geçirilmesine dayanmaktadır.¹⁴¹

Bir parçası olduğu İslam kültürünün problemlerine kayıtsız bir akademisyen olmayan Hatiboğlu, yukarıda bahsedilen bu ve buna benzer durumları gözlemleyerek İslam dünyasının yaşadığı sorunlara karşı Hz. Peygamberinin doğru anlaşılması için düşünce ve fikir üretme gayretinde bulunmuştur. Zira Hatiboğlu'na göre vahyin en güzel tatbikatçısı olan Hz. Peygamber'in doğru yorumlanması, İslam dininin doğru anlaşılıp yorumlanması manasına gelecektir.¹⁴²

¹⁴¹ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 11.

¹⁴² Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 13.

Hatiboğlu'na göre Hz. Peygamberi doğru anlamak, yaklaşık 14 asırlık İslam geleneğini tenkid süzgecinden geçirmekle mümkün olacaktır. Bu bağlamda özellikle günümüze intikal etmiş olan hadis kaynaklarının tenkidden geçirilmesi büyük önem arz etmektedir. Zira bu külliyatın içerisine zamanla çeşitli sebeplerle Hz. Peygamber'e nispet edilmesi mümkün olmayacak sözler eklenmiştir. Bu rivâyetlerden sahih olanını sakim olanından ayırmak noktasında İslam geleneğinin kullandığı yöntem her zaman yeterli olamamaktadır. Bu anlamda hadis tenkid çalışmalarını metin eksenli yürüten Hatiboğlu, hadis metinlerinin tahlil ve tenkid edilmesiyle birlikte, içine düşülen rivâyet kargaşasından çıkılabileceğini düşünmektedir.¹⁴³

Bu bölümde, Hatiboğlu'nun hadis ilminde metin tenkidinin gelişimine ve seyrine dair görüşlerine yer verilecektir. Bu bağlamda metin tenkidinin İslam'ın erken dönemlerinde mevcut olup olmadığı örneklerle izah edilecek, sonrasında ise mevcut düşüncenin nasıl evrildiğine değinilecektir.

İslam dininde tenkidi zihniyetin ne zaman faaliyete geçtiği, Hz. Peygamber ve onun vefatından sonra sahâbe döneminin önemli tenkidi hareketleri, hadis tenkidinin doğuşu, tenkid konusu edilen hususlar, ilk hadis tenkidi imamları ve ilk münekkitlerin tenkit sahası gibi konular hakkındaki düşünceleri hakkında bilgi verilerek İslam geleneğinde tenkidi düşüncenin izleri takip edilerek bu konunun keyfiyeti hakkında bilgiler verilecektir.

2.3.1 Tenkidve Amacı

Mehmet Said Hatiboğlu'nun tenkid zihniyetini anlamak için öncelikli olarak onun tenkidî hareket kavramından ne anladığının açığa kavuşturulması gerekmektedir.

¹⁴³ Mehmed Said Hatiboğlu, "Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti", *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti* (Ankara: OTTO, 2009), s. 39.

O, tenkidî zihniyetten kastedilen mananın “genel olarak bir fikre, harekete karşı, herhangi bir şekilde gösterilmiş tavrı” olduğunu belirtir.¹⁴⁴

Hatiboğlu'na göre her Müslümanın Hz. Muhammed'i örnek almasını zaruridir. Çünkü İslam dinini tam anlamıyla temsil eden yegâne kişi odur. Aynı zamanda İslam'ı anlamak, Kur'an-ı Kerim'in en güzel örnek olarak nitelendirdiği¹⁴⁵ Hz. Peygamberi anlayarak mümkün olacaktır. Hz. Peygamberin ashâbı ise bu örnekliği anlama ve gelecek nesillere aktarma noktasında önemli bir görev üstlenmişlerdir. Bu noktada ashâbın sonraki nesillere bu bilgi aktarımını nasıl yaptığı ve rivâyetlerin sıhhatinin tespit edilebilirliği soruları dikkat çekmektedir. Hatiboğlu bunun, rivâyetlerin sahihini sakiminden ayırma görevini Allah'ın kendilerine her zaman ve mekânda has kıldığı fazileti sayesinde tenkid konusunda uzmanlaşmış alimlerin görevi olduğunu belirtir.¹⁴⁶

Bu yorumuyla tenkid faaliyetinin sadece belli bir döneme has olmadığını, süreklilik arz eden bir faaliyet olduğunu iddia eden Hatiboğlu'na göre bu sebeple, tenkidi zihniyet vahye muhatap olan insanlardan uzak olamayacaktır. Bu amaca yönelik hizmetlere başlayan ilk tabaka ise Sahâbe-i Kiram'dır.

Aynı zamanda Hatiboğlu, mevcut olan bu ilmî faaliyetin sadece hadis alanında değil her alanda kendini gösterdiğini söyler. Zira bir haberin doğrusunu araştırmak ve ona uymak Kur'an-ı Kerim'in bir emridir.¹⁴⁷ Hatiboğlu, bu ifadeleriyle ilmî tenkidin Asr-ı Saadet döneminde mevcut olduğunu iddia ederek bu tenkidin gerekçesini Kur'an'ı Kerim'e dayandırmaktadır.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 17.

¹⁴⁵ 33/Ahzâb, 21.

¹⁴⁶ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 14.

¹⁴⁷ Mehmed S. Hatiboğlu, “Hz. Âişe'nin Hadîs Tenkidciliği”, *Hadîs Tedkikleri* (Ankara: OTTO, 2016), s. 15.

¹⁴⁸ 49/ Hucurât, 6.

Hatiboğlu'na göre tenkid zorunludur. Zira İslam'ın temel kitabı olan Kur'an'ı Kerim'in en geniş tefsirini Hz. Muhammed yapmış olup sünnet ve hadis ilmi şeriat yönünden Kur'an'ı Kerim'in tamamlayıcısı konumunda yer almaktır. İslamî tenkid faaliyetinin amacı, İslam dinindeki yeri bu derece önemli ve hayati olan sünnet ve hadis ilmini hatasız ve eksiksiz bir biçimde öğrenmek ve insanlığa doğru bir şekilde takdim etmektir.¹⁴⁹

2.3.2 İslamî Tenkid Zihniyetinin İlk Dönemleri

İslam'ın erken dönemlerinde sistemli bir tenkid yönteminden bahsedilmemekle birlikte tenkidî zihniyetin o dönem coğrafyasına ve insanlarına hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Hatiboğlu tenkidî zihniyetin İslam düşüncesine Oryantalistler ile girmedigini, en başından beri bu zihniyetin İslam'dan ayrı düşünölemeyecegi ifade eder. Hz. Muhammed, Yesrib'ten Medine inşâ ederken bu medeniyetin temellerini İslam'ın sabitelerini koruyarak, gerektiğinde özgür düşünce ve tenkide zemin hazırlayarak atmıştır.

Tenkidi zihniyetin ne zaman ortaya çıktığı sorusuna yanıt aramak için İslam'ın, davasını gerçekten yaşama imkânı bulduğu Medine dönemini incelemek ve oradaki sosyolojik olayların analizini yapmak gerektiğini düşünen Hatiboğlu bu bağlamda irtidad hâdiseleri, isrâ hadisesi, hicret sırasında irtidad edenler, Batn-ı nahle vakıası, Bedr savaşı, ifk hadisesi gibi olayların İslam kültür geleneğinde ilk tenkidi hareketler olduğu düşüncesindedir. Hz. Ebubekir döneminde vukû bulan irtidad hareketlerini, ilk tenkidi yaklaşımlardan gören Hatiboğlu'na göre bir kimsenin inandığı düşünceden vazgeçmesi, o düşünce sistemine karşı takındığı bir tavidir, bir tenkidir.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Hatiboğlu, "Hz. Âişe'nin Hadis Tenkidciliği", s. 15.

¹⁵⁰ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 21.

Hatiboğlu İslami tenkid zihniyetinin nasıl olması gerektiği konusundaki görüşlerini ise toplamda 47 maddesi bulunan *Medine Vesikası*'nın 13. maddesine dayanarak izah eder:

*“Muttaki Müslümanlar, Müslümanlar içinden, zulmedenin veya bir fesada, düşmanlığa, günah veya zulme müncer olacak bir şey isteyen kimsenin karşısındadırlar; ister içlerinden birinin oğlu olsun, elleri hep birlikte onun üzerinde olacaktır.”*¹⁵¹

Vesikanın söz konusu maddesi, İslamî tenkidin mahiyetini ortaya koyar niteliktedir. Hatiboğlu'na göre Müslüman kimse için öncelikli olan, hak ve hakikati bulma çabası olmalıdır. Kişi, hak ve hakikati bulma yolunda şahıslara bağlı kalmadan, çekinmeden, hakikatten sapanı kim olursa olsun uyarmak suretiyle hareket etmelidir.¹⁵² Hatiboğlu Ensar'ın da İslâmî tenkid zihniyetinin böyle olması gerektiğini düşündüklerini ve bu şekilde hareket ettiklerini ifade eder. Zira Akabe biatında bu minvalde yemin ettikleri kaynaklarda görülmektedir:

*“...Biz Peygamber'e, nerede bulunursak bulunalım hakikati söyleyip hakkı yerine getirmek, Allah yolunda kimsenin levminden korkmamak üzere biat ettik.”*¹⁵³

Hatiboğlu, Peygamber devrinde yaşanan bu tenkidi hareketler ve Müslümanların bu olaylara karşı verdikleri tepkiler dikkate alındığı zaman İslamiyet'in ilk dönemlerinde tenkidi zihniyetin kendisini gösterdiğini söyler. Ona göre, vahyin nüzulüne şahitlik ederek İslami zihniyete vâkıf olan ashâb, birbirleriyle olan münasebetlerinde hakikat gördükleri durumları ifade etmekten ve tenkitte bulunmaktan kaçınmamışlardır. Hz. Peygamber'le olan ilişkilerinde ise dine taalluk eden durumlarda O'na karşı tam itaat sahibi olmakla birlikte, bunun dışında kalan durumlarda söz konusu tenkidi zihniyet ile hareket etmişlerdir. Hatiboğlu'na göre ashâba bu özgürlüğü veren

¹⁵¹ Muhammed b. Fâris el-Cemîl, *en-Nebî ve Yahûdu'l-Medîne* (Riyad: Merkez el-Melik Faysal, 2002), s. 294.

¹⁵² Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 25.

¹⁵³ Buhârî, *Kitâbu'l-Ahkâm*, 7199, 7200.

Hz. Peygamber'in kendisidir. Zira Rasulullah, ashâbının görüşlerine her zaman kıymet vermiş, makul olanları uygulamış, uygun görmediklerine ise hoşgörüyle yaklaşmıştır. Bununla beraber Hz. Peygamber'in son görüşüne tüm ashâbın itaat ettiği konusunda şüphe yoktur.¹⁵⁴

2.3.3 Hz. Peygamber Sonrası Sahâbe'de Tenkidi Zihniyet

Hz. Peygamber döneminde hâkim olan tenkidi zihniyetin onun vefatından sonra da varlığını koruduğu kanaatinde olan Hatiboğlu, bu sıralarda vukû bulmuş hadiselerde söz konusu zihniyetin varlığını gösterdiğini ifade etmektedir.

Hz. Peygamberin vefatından sonra ondan nakledilen rivâyetlerin keyfiyeti dikkate alındığında Hatiboğlu, Allah'ın Peygamberine itaatın Kur'an'ı Kerim'in bir emri olduğunu¹⁵⁵ ve Hz. Peygamber vefat ettikten sonra bu gerekliliğin yerine getirilmesi görevinin sahâbeye ait olduğunu ifade eder.¹⁵⁶

Hatiboğlu'na göre rivâyet müessesesi İslam dini açısından oldukça önemli bir müessesedir. Zira İslam dini için örneklik teşkil edecek olan tek şahısla irtibat kurmak sadece bu rivâyetler vasıtasıyla mümkün olabilecektir. Bu anlamda sahâbe, Peygamberden nakledilen rivâyetlerin güvenilirliğini tespit hususunda çok titiz davranmış, hiçbir çalışma ve araştırmadan geri durmamıştır. Hatiboğlu, sahâbenin rivâyetlerde hata ve yanlışlık durumunu en aza indirmek adına kullandığı iki yöntemden bahseder. Bunlardan ilki, kendisine haberi ulaştıran kişinin durumunu dikkate almaktır. İkinci olarak ise nakledilen rivâyetin mahiyeti üzerinde durmuştur. Sahâbenin bu metodolojisi Kur'anî bir metodolojidir. Zira Allah, Kur'an-ı Kerim'de bir haberin kabulü hususunda, haberi ulaştıran kişinin durumu kadar haberin mahiyetinin de dikkate

¹⁵⁴ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 33-34.

¹⁵⁵ Bkz. 59/Haşr, 7; 4/Nisa, 65, 80; 3/Âli İmrân, 31.

¹⁵⁶ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 40-41.

alınması gerektiğine dikkat çekmiştir.¹⁵⁷ Hatiboğlu'na göre bu durum sonraki dönemlerde bir ilim haline gelen usûl-i hadis, usûl-i dirayet bölümünün temelini Kur'an-ı Kerim'e dayandığını göstermektedir. Sahâbenin rivâyetler hakkında sergilediği bu tutum ise önceki bölümlerde ifade edilen Peygamber dönemine hâkim olan tenkidî zihniyetin, özgür düşünce ortamının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁸

Hatiboğlu doğrudan “metin tenkidi” kavramını kullanmamaktadır. Onun yerine o, bu sistemi “haber mahiyeti üzerine eğilmek” olarak yorumlar. Bu duruma göre, tenkidî zihniyet hadis ilmine sonradan girmiş değildir. Bilakis İslam dini, kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'de haberlerin doğruluğunu araştırmayı ve bunu yaparken de habere yoğunlaşmayı gerekli kılmıştır. Yani Hatiboğlu tenkidin temellerini dış sebeplere değil Kur'an-ı Kerim'e dayandırır. Hz. Peygamber döneminde varlığını hissettiren özgür düşünce ortamı ve bunun beraberinde getirdiği bir haberin doğrusunu yanlışından ayırma ameliyesi, varlığını Hz. Peygamberin vefatından sonraki dönemlerde rivâyetlere bu yöntemin uygulanması noktasında göstermiştir. Hz. Peygambere itaat etme, onu örnek alma ve hayatını İslam dininin emirlerine göre yaşama mecburiyeti olan Müslüman kimsenin bu sorumluluğunu yerine getirmesi zaruridir. Bu da ancak Hz. Peygamber'den nakledilen haberlerle olacağına göre bu rivâyet müessesinin en doğru neticeye ulaşabilmesi için bir metodoloji dahilinde hareket etmesi gerekmektedir. Bu noktada başvuru kaynağı yine Kur'an-ı Kerim olacaktır. Kur'an'ın hem haberi nakleden kişiyi hem de haberi değerlendirmeye tâbi tutma tavsiyesi hadis rivâyetlerinin nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunda sahâbe için yol gösterici niteliktedir.¹⁵⁹

Hatiboğlu, sahâbenin hadis alma metodolojisi konusunda Hz. Ömer'i misal vererek, onun bir rivâyet kendisine ulaştığında, doğrudan kabul etmek yerine şahit

¹⁵⁷ 24/Nûr, 12.

¹⁵⁸ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 41.

¹⁵⁹ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 41.

bulmasını istemesini ve şahitle de yetinmeyerek, bu kişinin ehil ve vasıf sahibi olması gerektiği şartlarını aradığını belirtmiştir.¹⁶⁰ Hz. Ömer'in hadislerin yazımını bir dönem yasaklamasının ve sonrasında da râvî ve metin ile ilgili katı şartlar koymasının arkasında ise Hz. Peygamber'e yalan isnad etmek, söylemediği şeyleri ona söyletmekten kaçınmak gibi nedenler yatmaktadır.¹⁶¹

Hatiboğlu'na göre, Peygamber sonrası dönemde yaşanan olaylar ashâbın çok saygıdeğer şahsiyetler olduklarını ancak yine de insan olmalarını sebebiyle zaman zaman hata edip yanılığa düşmelerinin de mümkün olduğunu ifade eder. Bununla birlikte sahâbenin esas gayesinin hakikate ve en güvenilir bilgiye ulaşmak olduğunu, hata ettikleri zaman birbirlerinin eksikleri ve yanlışlarını tespit edip bunları düzeltme konusunda da herhangi bir çekince yaşamadıklarını belirtir.¹⁶²

Hatiboğlu'na göre sahâbe döneminde varlığını sürdüren, kişilerin dokunulmaz olmaması ilkesi ilerleyen dönemlerde ehemmiyeti kaybetmiş, bunun yerine bir başkasından çekinerek hareket eden kimselerin varlığı artmıştır. Bu durum İslam ümmetinin çıkmazlarından birisi olarak kendisini göstermektedir.¹⁶³ Bu durum tenkidde amaçlananın ne olduğu ve tenkid faaliyetinin nasıl bir süreç takip etmesi gerektiği gibi soruların bir cevabı niteliğini taşımaktadır.

Hz. Peygamber'in sağlığı ve vefatından sonraki dönemlerde ashâb arasında yaşanan bu tür hadiseler ileride oluşacak olan hadis ilminde tenkid konusunun temellendirmesinin nasıl yapıldığını görmek adına önem arz etmektedir.

¹⁶⁰ Buhâri, *İstiaze*, 54.

¹⁶¹ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 42-46.

¹⁶² Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁶³ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 50-51.

2.3.4 Hadis Tenkidinin Gerekliği

Hatiboğlu, sünnete uymanın, ataların izinden gitmenin Arap kültürünün bir gereği olduğunu düşünmektedir. Ona göre, Arap toplum hayatında çok önemli bir konuma sahip olan ataları takip etme durumu İslam'la birlikte şekil değiştirmiş ve artık atalar değil Peygamber takip edilmeye başlanmış, O'na ittibâ önem kazanmıştı. Hz. Peygamberin sahip olduğu bu önem ve değere paralel olarak ondan nakledilen rivâyetler de önem kazanmış ve ashâb tarafından büyük bir çabayla sonraki nesillere bu miras bırakılmaya çalışılmıştı.¹⁶⁴

Mehmed S. Hatiboğlu'na göre hadisin İslam medeniyeti için bu derece önemli olduğu gerçeği göz önüne alındığında Peygamberden nakledilen rivâyetlerin istismar edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Hadis tenkidi faaliyetleri de böyle bir durumun neticesi olarak ortaya çıkmak mecburiyetinde kalmıştır. Aksi halde İslam dininin en güzel örnek olarak insanlığa sunduğu Peygambere ait hatalı ve yanlış bilgilerin aktarılması kaçınılmaz olacaktır. Dinin bir parçası olan sünnet ve hadislerin sıhhatinin tespit edilerek pratik yaşamda uygulamaya aktarılması tenkid faaliyetleri neticesinde gerçektecektir.¹⁶⁵

Hatiboğlu'na göre, Peygamberin Müslümanlar için hayatî bir değere sahip olması, doğal olarak hadis ve sünnetin Müslüman toplumun hayatında oldukça merkezi bir konumda olmasını gerektirmektedir. Ancak zaman içerisinde Peygamberin bu otoritesinden faydalanmak isteyen bazı gruplar ortaya çıkmış ve hadisler istismar edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Dinin en önemli ikinci kaynağı olan sünnetin ve hadislerin kaybedilmesi toplumlara, Müslüman hafızasının silinmesi gibi ciddi bir sonuçla karşı karşıya bırakabilecektir. Bundan dolayı Hatiboğlu, tenkidî zihniyetle bu rivâyetleri değerlendirerek en sahih bilgiye ulaşmayı hedeflemektedir:

¹⁶⁴ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 53.

¹⁶⁵ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 52-55.

“...Sünnet ve hadis dinin bir bölümü ise, onun gerçeğini bilme ve tatbik etme de dinî bir vazifedir ve bu vazifenin mükemmelliyeti tenkid müessesisiyle kaimdir. İstismar edilen hususları dinin bu ikinci kaynağından temizlemek mezkûr müesseseye düşen bir vazifedir.”¹⁶⁶

Tenkid müessesinin önemi kavramak için öncelikle hadis ve sünnetin İslam dini açısından önemini tespit etmek gerekmektedir. Hatiboğlu, Kur’an’ın en güzel örnek olarak sunduğu Hz. Peygamber’i din ile eş değer görmektedir. Hadis ve sünneti doğru anlamak Allah tarafından vahyedilmiş olan Kur’an-ı Kerim-i doğru anlamaktır. Zira Hz. Peygamber Kur’an’ın buyurduğu üzere insanlar için en güzel örnektir. İslam dinini tam anlamıyla bilmek ve pratik hayatta bu dinin yansımaları görmek Rasulullah’ı takip etmek ile mümkün olacaktır. Bu doğrultuda Peygamber’e nispet edilen sözlerin doğrusunun yanlışından ayrılması aynı zamanda dini bir görevdir. Çünkü Hz. Peygamber dinin, şahıs planında en önemli başvuru kaynağıdır. Hatiboğlu’na göre, bu sebeple hadis tenkid faaliyeti önem kazanmaktadır.¹⁶⁷

Dinin istenilen biçimde yaşanması, ulaşılması hedeflenen değerlere ulaşılması tenkid müessesinin varlığı sayesinde mümkün olabilecektir. Bilginin sahih olanını sakim olanından ayırmayı amaç edinen hadis tenkidi, günümüzde epistemoloji olarak ifade edilen bilgi felsefesi ile benzerlik göstermektedir. Epistemoloji, rivâyetlerin yani bilginin doğruluğunu tespit etmeye çalışır. Ancak felsefeciler bilginin epistemolojik olarak incelenmesi konusunu, nazari olarak bir haberin kesinliği araştırmak olarak tanımlarken hadisçiler pratik açıdan bilginin aktarımını konu edinirler. Bilginin hatalı ve yanlış aktarımının beraberinde pek çok sorunu getirmesi kaçınılmazdır. Böyle bir durumda insanların kişisel amaçları uğruna Hz. Peygamber’e nispet ettikleri rivâyetler din olarak kabul edilecek ve dinde sapma yaşanacaktır. Bundan dolayı isnad tenkid

¹⁶⁶ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 55.

¹⁶⁷ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 55.

bahsi hadis ilminin en önemli mevzusu olarak kabul edilebilir. Başka bir deyişle hadis ilminin öncelikli gayesi, hadis rivâyetlerini tenkit edip sağlıklı bir şekilde sonraki nesillere aktarmaktır. Çünkü ilerleyen aşamalarda rivâyetler hakkında gerçekleşecek her türlü anlama ve yorumlama faaliyeti mevcut bilginin üzerine bina edilecektir. Sağlam bir din anlayışı için hadislerin sıhhatinin tespit edilmesi gerekmektedir.

2.3.5 Hadis İstismarının Başlangıcı

Yukarıda da söz edildiği gibi Hatiboğlu'na göre tenkid müessesinin varlığı Peygamber'e atfedilen sözlerin istismar edildiği anlamlarını da beraberinde taşımaktadır. O, bu istismarın hangi alanlarda gerçekleştiği konusunda şu şekilde ele almaktadır:

Mehmed S. Hatiboğlu'na göre Hz. Peygamber'in dinî anlamda sahip olduğu otorite ve ümmetin O'nun söz ve fiillerine karşı göstermiş olduğu emsalsiz itaat, beraberinde hadislerin istismarını da getirmiştir. Hadisler, bireylerin ve insan topluluklarının amaçladıkları şeylere ulaşma konusunda bir çıkış kapısı olarak algılanmıştır. Özellikle siyasî-itikadî alanlarda yapılan fiilleri meşrulaştırmak, öteki olarak kabul edilene karşı hadisler vasıtasıyla zafer kazanmak, kimi zaman da bireylerin dine olan bağlılığını artırmak gibi amaçlarla söylenen sözler Hz. Peygamber'e nispet edilmiştir. Tenkid müessesinin oluşumunu tetikleyen bu istismar hareketi Peygamber'in vefatından sonra yaşanan bazı olaylar nedeniyle vukû bulmuştur. İslam toplumu, Hz. Ömer devrinden itibaren başlayan fetih hareketleriyle birlikte yeni İslam'ı yeni bölgelere yayma imkânı bulmuştur. Bu durum beraberinde idari, siyasî ve sosyal sorunlar getirmiş, halk ve yöneticiler arasında bir takım uyuşmazlık zuhur etmeye başlamıştır. Çeşitli nedenlerin etkisiyle gerçekleşen fitne hadiselerinin ilki olan Hz. Osman'ın şehadeti ile olumsuzluk somut biçimde kendini göstermiştir. Bu olayın sebeplerinden çok sonuçlarına odaklanan Hatiboğlu, İslam cemaatinde ilerleyen dönemlerde ortaya çıkacak siyasî, dinî, nesebî ayrılıkların ve bunların bir sonucu olan

hadis uydurmacılığının ilk izlerini bu olayın neticelerinde aramıştır. Bu hadisenin ise üç önemli sonucu olduğu kanaatindedir:

- 1- Bu olay öncelikli olarak toplumda karışıklık çıkmasına neden olmuştur. Olayların başrolleri cezalandırılmamış ve aralarında tartışmalar yaşanmıştır.
- 2- İlk zamanlar bir bütün olan İslam ümmeti arasında siyasî ayrışmalar yaşanmış, Emevi-Alevi ayrımı fikri, itikadi taraflaşmanın da zuhur etmesine sebebiyet vermiştir.
- 3- Sahâbenin siyasî hakimiyeti sona ermiştir.¹⁶⁸

Böyle bir kırılma yaşayan İslam toplumu içerisinde Hz. Osman'ın katillerinin bulunmasıyla ilgili olarak Hz. Ali ve Hz. Âişe gibi önemli sahâbenin Cemel Vakasına katılmaları sonucu oluşan taraflar ise hadis uydurma faaliyetinde başrolü üstlenmişlerdir. Bu vakıdan sonra Emevi taraftarları, Hz. Ali taraftarları, Hariciler ve tarafsızlar grubu baş göstermiştir. Hatiboğlu'na göre ilerleyen dönemler daha çok bu grupların mücadeleleri ile geçmiş, siyasî, itikadî fırkalar ve bunun neticesinde ortaya çıkan hadislerin istismarı konusu bu şekilde teşekkül etmiştir.

2.3.6 Hadis İstismarına Gösterilen Tepkiler ve Metin Tenkidinin Doğuşu

Hatiboğlu, Hz. Peygamber zamanında tenkidi zihniyet olmakla beraber sistemli bir tenkid faaliyetinin olmadığı ifade eder. Zira o dönemde henüz fitne vuku bulmamıştır ve insanlar birbirlerine güvenmektedirler. Aynı zamanda sahâbe birbirine kasıtlı olarak yalan söylememektedir. Gündelik işlerinden dolayı Hz. Peygamber'le sürekli birlikte olup onun sohbet ortamından faydalanma imkânı olmayan ashâb, Peygamber'in sözlerini birbirlerine aktararak bilgi sahibi olmaktadır. Bununla birlikte

¹⁶⁸ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 56-57.

hatalı bir bilgi aktarıldığı zaman bu durum oldukça kolay bir şekilde tespit edilebilmekteydi. Zira Hz. Peygamber henüz hayattaydı, yanlış ve hatalı bilgi bizzat Hz. Peygamber tarafından tashih edilmekteydi. Hatiboğlu'na göre hadis tenkid faaliyetinin ilk nüveleri fitnelerin ortaya çıkmasıyla birlikte atılmıştır. İbn Sîrîn'in (34-110) "Fitne vukû bulana kadara isnaddan sorulmazdı. Fitne ortaya çıkınca 'Râvîlerinizi bize bildirin' dediler. Ehl-i Sünnetten olursa hadisleri alınıyor, Ehl-i Bid'at'ten olursa hadisleri alınmıyordu." sözü hadis uydurmacılığının fitnelerle başladığını gösterir niteliktedir.¹⁶⁹ Hz. Osman'ın şehadeti (35), Cemel vakası (37-38), Sıffîn harpleri (37-28), Kerbela hadisesi (61) bu devrin fitnelerindedir. Bu olaylar neticesinde ortaya çıkan hizibleşme durumu beraberinde kişiler ve davalar adına hadis uydurmacılığının da önünü açmıştır. Hatiboğlu bu durumun hakikatini ortaya koymak için İmam Şa'bi'nin (ö.104) şu sözlerini nakletmiştir:

*"Bu ümmetten hiçbir ferd hakkında, Hz. Ali üzerine olduğu kadar yalan söylenmemiştir."*¹⁷⁰

Hadis rivâyetlerinin metin ve isnadlarının dikkatle incelendiği, sahih olanların sakim olanlarından ayrılmaya çalışıldığı dönem, işte bu dönemdir. Hatiboğlu'na göre, yukarıda İbn Sîrîn'den nakledilen rivâyet göstermektedir ki rivâyetleri tetkik etme, Peygamber'e aidiyetini araştırma faaliyeti İbn Sîrîn'in (34-110) yaşadığı devirlerden öncesine dayanmaktadır. Zira İbn Sîrîn söz konusu rivâyette "Sormazdık" dememekte "Sorulmazdı" ifadesini kullanmaktadır. İbrahim en-Nehaî'den (ö.96) nakledilen rivâyet de bu devirde hadislere uydurma sözlerin karıştığı ve buna karşılık muhaddislerin birtakım önlemler alma gereği duyduklarının en güzel örneklerindedir:

*"Birisinden bir rivâyet dinlemek istedikleri zaman, onun namazını, tavr u hareketlerini ve muhitini göz önüne alırlardı."*¹⁷¹

¹⁶⁹ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 113.

¹⁷⁰ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 101.

Hatiboğlu'nun tarihi malumata dayanarak ulaştığı bu sonuçlara göre erken dönemlerde metin ve isnad tenkidi faaliyetlerine başladığını söylemek mümkündür. Fitneler sonucu vuku bulan uydurma faaliyetine karşı İslam dininin ikinci kaynağı olan sünneti ve hadisi koruma hassasiyetinin Müslüman toplumlarda en başından beri olduğunu görülmektedir. Hatiboğlu, bu anlamda halkı Hz. Peygambere atfedilen yalan haberlerden koruma, rivâyet uydurulmasına engel olma çabalarının İslam toplumunda üç şekilde tezahür etmiş olduğunu ifade etmektedir:

1- Hz. Peygambere nispet edilen yalan haberlerin çıkmasını engelleyecek sözleri, Hz. Peygambere söylettirme çabaları olmuştur ki bu durumda halkın ortada gezen haberlere karşı dikkatli olması hedeflenmiştir:

“Ümmetimin ileriki devrinde ne sizin ne de atalarınızın duyduğu haberleri size nakledecek kimseler bulunacak. Bunlardan sakının.”¹⁷²

Hatiboğlu'na göre bu rivâyet, hadis uydurmacılığını engellemek için Hz. Peygamber'e söylettirilen bir sözdür. Bu gruptaki kimseler, Hz. Peygamber'in otoritesini kullanarak uydurma faaliyetinin önünü kesmek istemişlerdir.

2- Hadisin ve sünnetin kıymetini halk nazarında düşürerek rivâyet uydurulmasına engel olmak isteyen bir grup oluşmuştur ki bunlar genellikle serbest görüşlü kişilerdir. Bu anlamda müşriklere şu söz isnad edilmiştir.¹⁷³

“Demek sizin Peygamberiniz size abdest bozmaya varıncaya kadar her şeyi öğretiyor.”¹⁷⁴

Hatiboğlu'na göre, gündelik hayatın en ince detayının bile şariat tarafından belirleniyor olmasına karşı çıkan, özgürlüklerinin kısıtlandığını düşünenen liberaller tarafından müşriklere söylenen bu söz, onların itirazlarını dile getirir mahiyettedir. Bu

¹⁷¹ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 102.

¹⁷² Müslim, Mukaddime, 6.

¹⁷³ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 105.

¹⁷⁴ Nesâî, Kitâbu't-Tahâre, 41.

grup, Hz. Peygamber'in sözlerinin kıymetini düşürerek Hz. Peygamber'e nispet edilen sözlerin engellenmesini hedeflemektedir.¹⁷⁵

Söz konusu heva ve bid'at ehline karşı hadis ve sünnetin otoritesini korumaya çalışan bir grubun ortaya çıkması kaçınılmaz görünmektedir. Hadis ve sünnetin değerini azaltarak, sadece Kur'an-ı Kerim'de bulduklarını alacaklarını söyleyen bu gruba karşı hadisçiler, tepkilerini şu şekilde koymuşlardır:

“Hz. Peygamber şöyle dedi: ‘Sedirine dayanmış vaziyette olan bir kimseye benden bir hadis rivâyet edilince, onun: ‘Bizimle sizin arasında Cenab-ı Hakk'ın Kitabı var. O'nda helal olarak bulduğumuzu helal sayar, haram bulduğumuzu da haram kılarız’ demesi mümkündür. Dikkat edin. Allah'ın elçisinin haram kıldığı şeyler, tıpkı Allah'ın haram kıldıkları gibidir.’”¹⁷⁶

Bahsi geçen rivâyetin sübut bakımından ciddi problemler teşkil etmesine ve delil getirildiği konuya delaleti bakımından da açık olmamasına rağmen¹⁷⁷ Hatiboğlu, yorumunu isnad tenkidine dayanarak yapmamıştır. Bunun yerine dönemin içtimai tartışmalarını esas alarak rivâyetleri, Kur'an-sünnet tartışmaları etrafında değerlendirmeyi tercih etmiştir. İbn Mâce, Tirmîzî, Ahmed b. Hanbel gibi *Kütüb-ü Tis'a* içerisinde zikredilen bir hadisi kritik edip böyle bir neticeye ulaşması ise Hatiboğlu'nun rivâyetleri hiçbir ayırım göstermeden ele alıp incelediğini, onun için isnad ve metin analizlerinde bu rivâyetlerin eşit değer taşıdığını göstermektedir.¹⁷⁸

3- Kasıtlı olarak uydurulan hadis faaliyetini engellemek amacıyla kullanılan usûllerden en önemlisi muhaddisler tarafından geliştirilmiştir. Buna göre bir rivâyetin

¹⁷⁵ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 105.

¹⁷⁶ İbn Mâce, Mukaddime, 12; Dârimî, Mukaddime, 606; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 17194.

¹⁷⁷ Bkz. Mehmet Emin Özafşar, “Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti”, *İslâmiyât* 3 (1998), s. 48.

¹⁷⁸ Polat Salahattin, “Hadiste Metin Tenkidi III”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1992), 106.

uydurma olup olmadığı kültürlü bir Müslüman üzerinde bıraktığı etkiye bağlıdır. *İcma'u'l-umme* diye isimlendirilen bu kriter, metin merkezlidir ve kültürlü topluluk metne bakarak rivâyetin uydurma olup olmadığına kanaat getirme yetkisine sahiptir.¹⁷⁹ Hatiboğlu *İcma'u'l-umme* kriterini destekleyen hadislerden birkaç tanesini şöyle nakletmiştir:

“Benden mervî bir hadis işitir de kalpleriniz ona ısınır, saçlarınıza ve derinize uygun bulur ve ona karşı bir yakınlık duyarsanız bilin ki ben ona sizden daha yakınımdır. Eğer benim adıma söylenmiş bir hadis işitir de kalpleriniz onu reddeder, saçlarınız ve derinizde ona karşı bir soğukluk bulunur ve size onun uzak olduğunu görürseniz, o zaman ben ona sizden daha uzağımdır.”¹⁸⁰

Hatiboğlu'nun konu ile ilgili değerlendirmeleri esas alınarak, hadis rivâyetlerinin istismar edilmesi durumunun hadis usûlünün gelişimini gerekli kıldığı söylenebilmektedir. Uydurma faaliyetlerinin önüne geçmek amacıyla gösterilen çabalardan en önemlisi olan ve muhaddisler tarafından geliştirilen biriken sağduyu kriteri ise hadis ilminde metin tenkidinin sistemli bir şekilde kullanımının önünü açmıştır.

Oryantalistlerin İslam'da metin tenkidinin menşesine dair tutumları bilinmektedir. Hadis alanında önemli çalışmaları bulunan I. Goldziher, hadis ilminde metin tenkidinin olmadığı, isnadın sahih olması durumunda başka kriter aranmadığını iddia etmektedir. Hatiboğlu ise bu görüşün doğru olmadığı kanaatini taşımaktadır. Ona göre, yukarıda da zikredildiği üzere erken dönemlerden itibaren bir rivâyetin kültürlü bir Müslüman üzerinde bıraktığı izlenim onun sıhhatini belirlemede en önemli etkenlerden birisi olmuştur. Hadisin sahih olanını sakim olanından ayırma ve uydurma faaliyetlerini engelleme konusunda böyle bir usûl kaidesinin belirlenmiş olması hadis usûlünde,

¹⁷⁹ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 107.

¹⁸⁰ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 107.

metin tenkidinin kendisini göstermeye başladığını ifade etmektedir. Ayrıca Hatiboğlu'na göre erken dönemlerde oluşan bu usûl kaidesi metin tenkidinin isnad tenkidine tekaddüm ettiğinin en önemli göstergelerindendir.¹⁸¹

2.3.7 Erken Dönemlerde İsnad Tenkidinin Gelişimi

Hatiboğlu, sahâbe döneminde gerçekleştirilen tenkid faaliyetlerinde rical tedkikinden ziyade metin analizinde bulunulduğunu düşünmektedir. Zira ashâbın Peygamberle birlikte vakit geçirmeleri, vahyin nüzulüne şahit olmaları gibi sebeplerden dolayı İslamiyet'in özüne vakıf oldukları bilinmekte olup bir rivâyetle karşılaştıklarında onun metnine bakarak Peygamber'e aidiyeti hususunda karar verebilmekteydiler. Bununla birlikte Hatiboğlu'na göre Tâbiin döneminde şartların değişmesi ile birlikte tenkid faaliyetinin keyfiyetinin değişmesi de kaçınılmaz olmuştur. Rivâyetin sadece metnine bakarak kesin hükümde bulunabilmek bir kültür ve birikim meselesidir. Tâbiin, metni İslam'ın esaslarıyla çelişmeyen bir rivâyet hakkında hükümde bulunabilmek için isnada başvurmak durumunda kalmıştır.¹⁸²

İsnad tenkidi sistemli bir şekilde fedail, akaid ve rekaik gibi sadece metne bakarak doğrusunu yanlışında ayırt etmenin zor olduğu konularda hadis rivâyetlerini tahlil edebilmek için Tâbiin döneminde zorunlu olarak kullanılmaya başlamıştır. Ancak isnad tenkidinin kullanılmaya başlamasıyla birlikte metin tenkidi ihmal edilmiş değildir. Zira Hatiboğlu'na göre şayet böyle olsaydı aynı Tâbiin'den nakledilen rivâyetlerin birisi makbul olurken diğeri reddedilmezdi.¹⁸³ Bununla birlikte Hatiboğlu, isnad tenkidinin metin tenkidine göre daha teknik bir alan olduğunu ve üzerinde çalışılmaya müsait olduğunu ifade etmektedir. Metin tenkidi ise daha çok bir kültür meselesidir. Bu sebepten dolayı isnad üzerinde yapılan çalışmalar yoğunluktadır. Goldziher gibi

¹⁸¹ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁸² Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁸³ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 114.

Oryantalistlerin hadis ilminde metin tenkidi yapılmadığı yönündeki görüşleri temelde buna dayanabilir.¹⁸⁴

2.3.8 Erken Dönem Münekkitlerinin Tenkid Usûlü

Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde belli bir usûle bağlı olmadan, gündelik hayatın doğal akışı içerisinde zuhur eden tenkidi zihniyetin Hz. Peygamberin vefatından yaklaşık bir asır sonra usûle bağlanması gerekmiştir. Bu dönemde rivâyetlerin güvenilirliği hakkında hüküm beyan edilebilmesi için muhaddisler tarafından sistemli bir tenkid faaliyetine başlanmıştır. Ancak zamanın ve şartların değişmesi, yeni olayların yaşanmasının bir sonucu olarak Peygamber döneminin zihniyeti ile ilerleyen dönemin tenkidi zihniyeti arasında farklılıklar kendisini göstermiştir. Bu farklılıklar arasından en önemlisinin metin tenkidine verilen önemin zaman içerisinde azalmış olması olduğunu belirten Hatiboğlu'na göre, sahâbe döneminde İslam toplumunda hüküm süren özgür düşünce ortamı, zaman ilerledikçe yerini şeriatla alakası olmayan, seleflerin eleştirilemez olduğu kabul görüşüne bırakmıştır.¹⁸⁵

Hatiboğlu'na göre ilk dönem münekkidlerinin genel zihniyetini bu şekilde tarif etmek mümkün olmakla birlikte sınırlı sayıda da olsa metin tenkidine önem veren İslam alimleri olmuştur. Hatiboğlu, Şu'be'yi (82-160) metin tenkidine önem veren, bu zihniyetteki tenkitçilerin temsilcisi kabul ederek, dönemin zihinsel yapısını ve tenkitçilikte nasıl bir usûl takip ettiklerinin izlerini sürer. Buna göre Şu'be, hadis tenkidinde öncelikle rivâyetin metnine bakar, tedkike tabi tutar. Eğer rivâyetin metni doğru olabilecek nitelikte ise sonrasında isnad kontrolüne geçer. Eğer rivâyetin metni doğru olamayacak nitelikte ise isnad tenkidine gerek duymaz.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁸⁵ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁸⁶ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 134.

İlk dönem münekkitlerinin isnad tenkidinin yanı sıra metin tenkidine de önem verdikleri görülmekle birlikte hepsinin Şu'be'nin yöntemini takip ettiklerini söylemek mümkün değildir. Hatiboğlu'na göre bu alimlerin tenkid usûlleri hakkında tespitte bulunabilmek için öncelikle bu kimselerden nakledilen tenkidlerin toplanması, cerhe tabi tuttukları râvîlere ait rivâyetlerin tedkik edilerek bu malumatın bir arada değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde tenkid usûlleri hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapılabilir.

Bununla yanı sıra yapılacak olan bu tedkikin neticesinde, münekkitlerin tespitlerinin sübjektifliği görülecektir. Zira bir râvînin değerlendirilme aşamasında çok fazla değişken vardır. Her münekkid içinde yaşadığı topluma göre şekillenir, bununla birlikte bakış açıları da farklıdır. Münekkidin tenkid esnasındaki psikolojik durumu dahi bu sürecin en önemli etkenlerinden olup bu gibi durumlar cerh ve ta'dili doğrudan etkilemekte ve bir görüşte ittifak edilmesini zorlaştırmaktadır. Hatiboğlu'na göre bu durum tenkid sürecinin tabii bir sonucudur. Tenkid hürriyetinin gerektirdiği şey, her münekkidin kendi kültür seviyesine göre hareket etmesidir. Bu sebeple her münekkidin tenkid usûlünün kendi içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir.¹⁸⁷

2.3.9 Sahâbenin Adaleti

Hatiboğlu, sünnî geleneğin rical tenkidi konusunda tenkid hedefleri içine aldığı ilk kesimin Tâbiun olduğunu ifade eder. Bu görüşe sahip âlimlere göre sahâbe udûldür ve cerhe tabi tutulamamaktadır. Ancak bu bakış açısı bütün âlimlerce benimsenmiş bir usûl değildir. Zira ulemâ arasında sahâbenin tanımında dahi ihtilaf vardır. Buna göre Peygamber'le sürekli birliktelik, yakınlık içerisinde olan kimselerin sahabi olduğunu kabul edenler olduğu gibi, Onu bir kez görmüş olmanın sahabi olmak için yeterli olacağını ifade eden başka bir taraf da bulunmaktadır. Sahâbenin tanımı konusundaki bu

¹⁸⁷ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 134.

görüş farklılıkları Hz. Peygamber zamanında yaşayan kimselerin tenkidi konusunu zorlaştırmaktadır.¹⁸⁸

Bununla birlikte Hatiboğlu, sahâbenin udûl olduğu ve tenkid dışı bırakılması gerektiğini savunan grubun görüşünü, Ehl-i Bid'at'e karşı aldıkları bir tavır olarak yorumlamaktadır. Ehl-i Bid'at olarak adlandırılan gruba göre sahâbe, fitne ortaya çıkana kadar udûllüğünü korumuştur. Ancak fitne olaylarından sonra birbirlerinin kanlarını dökmüşlerdir. Bu durumda âdil olması söz konusu olmayıp tenkid edilmeleri icab eder. Sahâbenin udûl olduğunu savunan sünnî gelenek ise, Ehl-i Bid'at'in bu görüşüne aksülamel olarak ortaya çıkmıştır. Onlara göre Kur'an ve Sünnet sonraki nesillere ashâb sayesinde nakledilmiştir. Onların güvenilirliği hakkında yapılacak en ufak bir tartışma doğrudan İşlam'a zarar verecektir.¹⁸⁹

Hatiboğlu ise bu meseleyi İşlam'ın ilk dönemlerinde vukû bulan uygulamaları ele alarak çözmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda sahâbe devrinde gerçekteşen tenkid hareketlerini tedkik eder. Sahâbenin bu konu hakkındaki tutumları Sünni geleneğin düşüncesinin aksinedir. Zira Peygamber eğitiminden geçen sahâbe için amaç, gerçeği en yalın haliyle görebilmektir. Bu amaç doğrultusunda ashâb, nakledilen rivâyetler hakkındaki endişelerini dile getirmekten çekinmemiştir. Özellikle sahâbeden Ebu Hureyre'nin diğer sahabiler tarafından tenkid edildiği gerçeği durumun izahı açısından önemlidir. Bu bağlamda Hz. Âişe bu tenkidi hareketin öncüsüdür.

Hatiboğlu, sahâbenin de tenkide tabi tutulması gerektiği görüşünü tarihî gerçekliğin yanı sıra İşlam'ın küllî kaidelerine dayanarak temellendirmektedir. Buna göre İşlam dininde Hz. Peygamber dışında hiç kimse hatasız ve masum değildir. Peygamber dışında kalan herkes günah işleyebilir ve hata yapabilir.¹⁹⁰ İşlam'ın ikinci

¹⁸⁸ Hatiboğlu, *İşlami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 115.

¹⁸⁹ Hatiboğlu, *İşlami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 115.

¹⁹⁰ Hatiboğlu, *İşlami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 119.

temel kaynağı olan sünneti doğru anlamak ve yorumlayabilmek için gerekli olan tenkid faaliyetinin sorunsuz bir şekilde işleyebilmesi, herkesin hata yapabilirliğini kabul ederek rivâyetleri tedkik etmeye bağlıdır.

2.3.10 Hadislerin Bağlayıcılığı

Hadislerin bağlayıcılığı konusunda Hatiboğlu'nun Bedir muharebesinde vukû bulan bir olay karşısında yaptığı yorum oldukça dikkat çekicidir. Bedir muharebesinde gerçekleşen hâdise şu şekildedir:

Bedir'de orduların nerede mevki tutacakları konusu tartışılırken Hubab b. Munzir Hz. Muhammed'e "Ya Rasulullah, karar verdiğiniz bu yer vahiyle mi size bildirildi yoksa kendi reyiniz mi?" sorusunu yöneltmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber "O, rey, hiledir." cevabını vererek bu kararın Allah tarafından kendisine bildirilmediğini ve kendi düşüncesini olduğu belirtmiştir. Hubab b. Munzir bunun üzerine stratejik açıdan avantajlı olabilecek bir bölge önermiştir. Hz. Muhammed bu öneriye olumlu yaklaşmış ve mevkiyi değiştirerek Hubab b. Münzir'e "Kendi re'yinle güzel bir yol gösterdin" demiştir.¹⁹¹

Bu ve buna benzer diğer örneklerde görüldüğü gibi¹⁹² Hz. Peygamber beşer sıfatıyla yaptığı sözlerinin ve fiillerinin mutlak hakikat olmadığını kendisi belirtmiş ve bu noktada ashâbı da uyararak kendisinin de insan olmasında dolayı hata yapabileceğini belirtmiştir.

Hatiboğlu Hz. Peygamber'in ilâhi tebliğ harici davranışlarının daima eleştiriye açık olduğunu, bu tür dünyevi konularda peygamberlerin gayr-ı masum olduklarını belirtir. Ona göre Hz. Peygamber kendisine vahiy gelmeyen konularda şahsî kanaatine

¹⁹¹ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 26.

¹⁹² Hurma aşılama hadisesinde Hz. Muhammed: "Ben ancak bir beşerim. Size dininizden bir şey emrettiğim zaman onu alın. Kendi düşüncelerimi belirttiğim zaman ise ben bir beşerim." buyurmuştur. Müslim, Fedail, 141.

göre hüküm vermiştir. Sahâbenin eylemlerinde de bu alanda düşünce ve tenkid etme hürriyetinin hâkim olduğu düşüncesi kendini göstermiştir.¹⁹³

Peygamberin dünyevî tasarrufları sünnet tanımının içerisine dahil edilemeyecek olup dinî anlamda bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Çünkü Hz. Muhammed'in de buyurduğu üzere kendisi bir beşerdir ve dünya işlerini ondan daha iyi bilen birilerinin daha isabetli karar alması muhtemeldir. O'nun masumlğu dini tebliğ hususundadır. Sahâbede kendisini gösteren bu tenkidî zihniyet ve özgür düşünce ortamı dinî alana geldiği zaman Hz. Peygamber'e sıkı bir bağlılığa dönüşür. Bu anlamda onlar bütün varlıklarıyla Hz. Peygamber'in hizmetine koşmuşlardır. Zira Kur'an'ı Kerim muhtelif yerlerinde¹⁹⁴ Rasulullah'ın en güzel örnek olduğunu, müjdeci ve uyarıcı olarak gönderildiğini buyurmaktadır.¹⁹⁵

2.3.11 Kur'an Dışı Vahiy

Mehmed S. Hatiboğlu'nun hadis alanının yanı sıra İslami ilimlerin diğer konuları hakkında da çalışmalar yapan bir âlim olduğuna önceki bölümlerde değinilmişti. Hatiboğlu vahyin mahiyeti, vahyin Rasulullah ile olan ilişkisi, Allah'ın Hz. Peygamber'e neler vahyettiği gibi bir yönüyle hadisi diğer yönüyle de kelâmı ilgilendiren konularla da yakından ilgilenmiştir.

Hatiboğlu, bu çalışmalarını hazırlarken, diğer bir ifadeyle Kur'an-ı Kerim perspektifinden gayb nedir sorusunu tartışırken Hz. Peygamber'in hayatıyla vahiy ilişkisinin nasıl olduğunu kavramaya çalışmıştır. Zira bugün İmam Şafî'nin ifadelerinden yola çıkarak sünnetin de Kur'an gibi vahyedildiğini metluv -gayri metluv vahiy gibi kavramlarla bu düşüncenin nasıl temel bir argümana dönüştüğü

¹⁹³ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 26-27.

¹⁹⁴ 33/Ahzâb, 21; 34/Sebe', 28, 21/Enbiya, 107.

¹⁹⁵ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 13.

görülmektedir.¹⁹⁶ Aynı zamanda sünneti vahiyden ayırmanın sünnete hizmette yapıcı bir rol oynamadığını, sünneti vahiyden soyutlayan bu çalışmaların kişileri çelişkiye düşüreceğini iddia eden ilim insanları da bulunmaktadır.¹⁹⁷

Hatiboğlu, Hz. Peygamber'in gaybı ancak vahiyle bilebileceğini, vahiy dışında kati gaybî bilgi elde edemeyeceğini savunmaktadır. Buna göre o, gaybî bilginin tek kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'i görmektedir. Hz. Peygamber'in Kur'an kaynaklı gayb bilgisini geçmişin gayb haberleri, yaşanan zamanın gayb haberleri, gelecekle ilgili gayb haberleri şeklinde üçe ayırmıştır.¹⁹⁸ Hz. Peygamber geçmişe ait gaybî bilgilerden vahiy yani Kur'an-ı Kerim vasıtasıyla haberdar olabileceklerdir.¹⁹⁹ Hatiboğlu, Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemdeki gayb bilgisinin ne olduğuna dair İfk hadisesini örnek getirir ve konuyla ilgili Kur'an vahiy nazil olana dek Hz. Peygamber'in dedikoduları yalanlayacak durumda olmadığı ifade ederek Hz. Peygamber'in gaybî bilgilere sadece Kur'an-ı Kerim vasıtasıyla muttali olduğunu izah eder.²⁰⁰ Aynı zamanda Hz. Peygamber'in gelecek dönem hakkında bilgi sahibi olmadıklarına yönelik Kur'an-ı Kerim'den ayetleri delil getirmektedir.²⁰¹ Hatiboğlu'na göre söz konusu ayetler son derece açık ve net olmakla beraber İslam literatürüne bu ayetlere zıt manada birçok rivayet girebilmiştir.²⁰² Hatiboğlu, rivayetlerin metnini tahlil etmeyip isnadına bağlı

¹⁹⁶ Ahmet Keleş, "İmam Şâfiî'nin Fıkıh Usûlünde Sünnet Vahiy İlişkisi", *Eskiye* 37 (2018), s. 52.

¹⁹⁷ Nihat Hatipoğlu, "Hz. Peygamber (s.a.v)'e Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini Red Düşüncesine Yönelik Bir Alan Taraması' -Tahlil ve Eleştiri-", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/3-4 (1998), s. 295.

¹⁹⁸ Mehmed Said Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy* (Ankara: OTTO, 2016), s. 28.

¹⁹⁹ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 30.

²⁰⁰ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 73.

²⁰¹ 5/Mâide, 109, 117; 7/A'râf, 187,188 vd.

²⁰² Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 120.

kaldığı için İbn Teymiyye'yi de eleştirmekte ve metni dikkate almadan sadece isnada bağlı bir hadis değerlendirme usûlünü doğru bulmamaktadır.²⁰³

Sonuç olarak Hatiboğlu, Allah'ın Hz. Peygamberle ilişkisinin nasıl olduğuna yönelik çok temel ve başlangıç sorularını sorup Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hayatından örneklerle bu soruları cevaplandırmaya çalışmıştır. Hatiboğlu'nun bu soruları gündemine almasının altında yatan temel sebeplerden bir tanesi ise hadis literatüründe bulunan geleceğe dair rivayetlerin İslam medeniyet tarihini olumsuz etkilediğini görmesi ve böyle bir durumun Hz. Peygamber'le ilgisinin olamayacağını düşünmesidir.²⁰⁴

2.3.12 İlimlerin Birliği

Metin tenkidine yaklaşımın nasıl olması gerektiği konusunda Hatiboğlu'nun dikkat ettiği bir diğer husus ise ilimlerin birliği mevzudur. İslam'ın ilerleyen dönemlerinde farklı ilim dallarının ortaya çıkmasıyla alanda uzmanlaşma konusu gündeme geldi. Bir kimse sadece bir alanın mütehassısı olmakta, diğer ilim dalları hakkında ise yüzeysel bilgiyle yetinmekteydi. Hatiboğlu'na göre ciddi bir sorun olan tek alanda uzmanlaşma konusu, İslam dünyasında pek çok ihtilaf ve kargaşanın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.²⁰⁵ Metin tenkidinde olduğu gibi ilimlerde de bütünlüğü savunan Hatiboğlu, İslam dünyasının içinde olduğu bilgi kargaşasından bu soruna bir çözüm bularak çıkılabileceğini düşünmektedir.

Bunun yanı sıra hadis alanında da rivâyetlerin değerlendirilmesi ile ilgili pek çok problemin temelinde diğer ilimlere yabancı kalma, otorite olamama sorunu yatmaktadır. Peygamber'in yaşantısı ve dolayısıyla hadis ilmi hayatın her alanına temas eden bir bilgi alanıdır. Bu sebeple Hz. Peygamber'e nispet edilen rivâyetlerin tek yönlü bir bakış

²⁰³ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 130.

²⁰⁴ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 13-14.

²⁰⁵ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 140.

açısıyla değerlendirilmesi bazı problemler yaratmaktadır. Keza Buhârî ve Müslim gibi hadis imamlarının mevzu olduğu âşikâr olan bazı rivâyetleri eserlerine almasının altında yatan temel sebebin bu olması mümkündür.²⁰⁶ Bu durum ilerleyen dönemlerde yapılacak olan hadis ilminde metodoloji çalışmaları için de yol gösterici niteliktedir. Zira rivâyetlerin sadece isnad tenkidi yapılarak kaynağına aidiyetini tespit etmek oldukça eksik bir yöntemdir. Hayatın tamamını kuşatan bilgi ve değerler manzumesini tedkik edebilmek ancak küllî bir bakış açısıyla rivâyetlerin metinlerine yaklaşmakla mümkün olacaktır. Bu da felsefe, sanat, edebiyat, pozitif ilimler ve İslami ilimler gibi sahalarda, en azından hadise yaklaşımımızda bir bakış açısına sahip olduracak kadar, bilgi sahibi olmakla gerçekleşecektir.

2.4 MEHMED S. HATİBOĞLU'NUN HADİS TENKİDİ KRİTERLERİ

Mehmed S. Hatiboğlu'nun yaptığı çalışmalarda ve eserlerinde yer alan hadis rivâyetlerine yönelttiği itirazlar, düzeltmeler ve problematik konulara yaklaşımı dikkate alındığında onun, hadis rivâyetlerinin sıhhatini tespit etmek için birtakım kriterler kullandığı tespit edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'e arz, sünnet'e arz, küllî kaideler, râvî tasarrufları, biriken sağduyu, tarihî vakıaya arz, akla arz ve tarihsel tenkid metodu olarak tespit edilen bu kaideler, hadis ilminde modern metin tenkidi anlayışını yansıması bakımından önem arz etmektedir. Bu doğrultuda onun metin tenkidinde hangi kriterleri esas aldığı incelenmeye çalışılacaktır.

²⁰⁶ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 140.

2.4.1 Kur'an-ı Kerim'e Arz

Kur'an'a arz, bir rivâyetin doğruluğu hakkında hüküm beyan ederken Kur'an ayetlerine müracaat etmeyi, itirazı veya tashihi ayetlerden birine dayandırmayı ve onları esas alarak hükümde bulunmayı gerektiren bir metin tenkidi yöntemidir.²⁰⁷

Yaygın görüşe göre bir hadisin sahih olması için beş şarta ihtiyaç vardır. Bunlardan üçü senedle, ikisi metinle ilgilidir. Metinle ilgili olan ilkeler şaz olmaması ve gizli bir illet taşımamasıdır ki bunlarda daha çok senetle ilgilidir. Buna göre bir hadisin Kur'an'a muhalefet etmesi, şaz ve muallel olması için yeterli bir sebeptir.²⁰⁸

Ebû Hanîfe de bu durumu şu şekilde ifade eder:

*“Allah'ın Rasulü Allah'ın Kitabı'na muhalefet etmez. Allah'ın Kitabı'na muhalefet eden de Allah'ın Rasûlü olamaz. Nebi'den, Kur'an'a aykırı olarak hadis rivâyet eden kimseyi red, Peygamber'i red ve onu yalanlama değildir. Bu ancak, Peygamber'den batıl rivâyette bulunan kimseyi reddir. Töhmüt bu kimseyedir, Peygamber'e değil. Onun için Peygamber'in söylediği her şey, işitelim, işitmeyelim, başımız gözümüz üstünedir. Buna iman eder ve Allah'ın Rasûlü'nün söylediğine şahadet ederiz. Yine şahadet ederiz ki o, Allah'ın nehyettiği bir şeyi emretmez.”*²⁰⁹

İslam'ın erken dönemlerinden itibaren hadisleri anlayıp yorumlamak için kullanılan bu yöntem modern zamanlarda hadislerin sıhhat ölçüsü olarak Mehmed S. Hatiboğlu tarafından da kullanılmıştır. Hatiboğlu'na göre bir hadisin sıhhatini belirlemede başvurulacak öncelikli metin tenkidi ilkelerinden biri, İslam'ın ilk kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'dir. O, bu yöntemi sıklıkla kullanmış ve Hz. Peygamber'e nispet edilen rivâyetlerin hatalı, eksik yahut uydurma olduğu kanaatine bu sayede ulaşmıştır.

²⁰⁷ ez-Zerkeşî, Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler, s. 181.

²⁰⁸ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu* (Ankara: OTTO, 2020), s. 154.

²⁰⁹ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), s. 95.

Hatiboğlu'na göre İslam'ın şahıs planındaki en önemli temsilcisi olan ve Kur'an'ın "en güzel örnek" olarak tanımladığı Hz. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim'e aykırı bir şey söylemesi ve aralarında çelişki olması mümkün değildir. O, sünnet ve hadisi Kur'an'ın en geniş tefsiri ve şariat yönünden onun tamamlayıcısı durumunda görmektedir.²¹⁰

Hatiboğlu, Peygamber'in Allah'ın kitabına aykırı bir şey söyleyemeyeceği görüşünün bizzat Kur'an'ın ifadeleriyle temellendirildiği düşünmekle birlikte aynı zamanda İslam kültürüne sahip olan ashâb tarafından da bu yöntemin uygulandığı ifade eder.²¹¹ Yani bu metot Kur'an'la ve sahâbenin uygulamalarıyla sabittir ve hadislerin sıhhatini tespit için erken dönemlerden itibaren kullanılmaya başlamıştır.

Bazı hadis metinlerinde, bazen metnin son kısmında "bunun tasdiki şu ayettir" veya "dilerseniz şu ayeti okuyunuz" gibi Hz. Peygamber'in açıklamaları ile Kur'an arasında irtibat kuran ifadeler yer almaktadır. Hadisin hemen peşinden bu gibi ifadeler ile bir ayet okunmuş olması, değişik amaç ve hikmetleri bulunmakla beraber, arz metodunun menşei olarak değerlendirilmiştir.²¹² Bununla birlikte Hz. Peygamber'in sözlerinin Kur'an'a muhalefet edeceği zaten düşünülemezdi. Yukarıdaki rivâyetlerin sıhhati hakkında ister menfi ister müspet yorumlar yapılsın, Peygamber'in Kur'an'ı tebyin ve tebliğ ettiği, hükümlerindeki dayanak noktasının daima Kur'an'ı Kerim olduğu bilinmekteydi.

Peygamber'in vefatından sonraki dönemde ise ashâb, rivâyetin O'na nispeti hususunda karşılaşılan bazı sorunların çözümünü, hadis rivâyetini Kur'an'a arz etmekte bulmuşlardır. Hatiboğlu, Hz. Aişe'nin Kur'an'a arz yöntemini ashâb içerisinde en iyi kullananlardan olduğunu düşünmektedir.

²¹⁰ Hatiboğlu, "Hz. Âişe'nin Hadîs Tenkidciliği", s. 15.

²¹¹ Hatiboğlu, "Hz. Âişe'nin Hadîs Tenkidciliği", s. 18.

²¹² Kamil Çakın, "Hadisin Kur'an'a Arzı Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1993), s. 240.

Bu hususta Hatiboğlu, “Ölü, yakınlarının kendisine ağlaması yüzünden azaba uğratılır” rivâyetine karşı Hz. Âişe’nin “Size bu hususta Kur’an’ın rehberliği yeter: Kimse kimsenin günahını çekemez” açıklamasını örnek getirmektedir.²¹³ Buna göre Hz. Âişe’nin Kur’an’dan yola çıkarak hadis rivâyetlerini değerlendirmesi oldukça değerlidir. Hz. Peygamber’i ve dolayısıyla İslamiyet’i hatasız ve eksik biçimde takdim etmeyi amaçlayan Hz. Âişe gibi sahabeler İslam medeniyetini aydınlatan ilim ve fazilet meşalesi olmuşlardır.²¹⁴

İslam’ın doğru anlaşılması ve yorumlanması için Peygamber’e nispet edilen rivâyetleri Kur’an’a arz ederek okumanın değerine vurgu yapan Hatiboğlu’na göre, rivâyetler Kur’an ve sünnet ışığında değerlendirilmeden nakledildiğinde Müslümanlar arasında sanıldığından çok daha fazla tahribata neden olmaktadır.²¹⁵

Ona göre İslam düşünce tarihi boyunca, Kureyşliliği hilafetin vazgeçilmezlerin sayan gruplar olmuştur. Hatta Fâtımî halifelerinin imametlerinin gayr-i sahih olmasının nedenleri arz edilirken ilk sıraya onların Kureyşî olmamaları koyulmuştur.²¹⁶ Bu tutumu ise şu rivâyetlerle temellendirmişlerdir:

“Dünyada iki kişi kalsa da bu iş Kureyş’e aiddir.”²¹⁷

“Bu mevzuda halk Kureyş’in emrindedir. Müslimi onların müslimine, kâfiri de kâfir olanına tâbidir.”²¹⁸

²¹³ Hatiboğlu, “Hz. Âişe’nin Hadis Tenkidciliği”, s. 20.

²¹⁴ Hatiboğlu, a.g.e, s. 34.

²¹⁵ Mehmed S. Hatiboğlu, “Tarihlerimizin Irk Anlayışı Üzerine”, *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti* (Ankara: OTTO, 2017), s. 35.

²¹⁶ Mehmed S. Hatiboğlu, *Siyasî-İctimai Hâdiselerle Hadis Münasebeti* (Ankara: OTTO, 2017), s. 48-49.

²¹⁷ Buhârî, Kitâbu’l-Menâkıb, 3501; Müslim, Kitâbu’l-İmâre, 1820.

²¹⁸ Buhârî, Kitâbu’l-Menâkıb, 3496; Müslim, Kitâbu’l-İmâre, 1818.

Hatiboğlu'na göre, Buhârî ve Müslim başta olmak üzere birçok hadis kitabında nakledilen bu rivâyetlerin Kur'an'da yer alan ayetlerle arasında muhalefet konusudur.

“Aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum.”²¹⁹

“Müşriklerin cehennemlik oldukları müminler nezdinde açıklık kazandıktan sonra, akraba bile olsalar peygamber de müminler de onların bağışlanmalarını dileyemezler.”²²⁰

Ayetlerinin muhatabı olan Hz. Peygamber'in, insanlara verdiği değer noktasında kabileyi ölçü alacak kadar basit düşünebileceğini kabul etmek, her Şeyden nce O'na layık olunmadığının kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Ayetlerden anlaşıldığı üzere İslam hiç kimseyi nesebinden dolayı diğer bir kimseye üstün kılmamıştır. Hz. Peygamber'in müşrik akrabalarının onunla hiçbir ilgileri bulunmamaktadır. Kur'an'ın getirdiği ölçü ancak takva, adalet ve liyakattir.²²¹

Hatiboğlu'na göre hadisleri tedkik ederken Kur'an-ı Kerim'e başvurma yöntemi İslam âlimleri tarafından da benimsenmiş bir yöntemdir. Zira hadislerin Kur'an-ı Kerim gibi tahrif edilmeyen bir kaynağın süzgecinden geçmesi gerekmektedir.²²² Bundan dolayı Hatiboğlu Hz. Peygamber'e atfedilen siyasî ve nesebî bazı rivayetleri Kur'an'ı Kerim'in hakemliğinde tedkik etmiştir. Siyasette Kureyş ile ilgili rivayetlere Kur'an perspektifinden²²³ bakan Hatiboğlu, İslam toplumunun da ruhuna uymayan bu rivayetlerin²²⁴ Hz. Peygamber'e atfedilemeyeceğini düşünmektedir.²²⁵

²¹⁹ 42/Őrâ, 15.

²²⁰ 9/Tevbe, 113.

²²¹ Hatiboğlu, *Siyasî-İctimai Hâdiselerle Hadis Münasebeti*, s. 49.

²²² Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği* (Ankara: OTTO, 2017), s. 110.

²²³ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 28-29-30.

²²⁴ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 65.

²²⁵ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 145.

Bununla yanı sıra Hatiboğlu'nun uygulamalarından anlaşıldığı kadarıyla, hadislerin Kur'an'a arzından beklenen, rivâyetin belirttiği durum veya olayların bizzat Kur'an'da yer alması değil, ayetlere ve Kur'an'ın genel muhtevasına aykırı olup olmadığının tespit edilmesidir. Zira Kur'an ebedi ve evrensel olup küllî ilkeleri belirleme noktasında her tikel olayı ihata etmemektedir. Bu sebeple Peygamber'in sözlerinin her zaman doğrudan Kur'an'da bir karşılığı olmamakla birlikte ilkesel anlamda karşılık bulacağı muhakkaktır.

Ancak hadis tenkid kriterlerinde olduğu gibi, hadislerin sıhhatini tespit noktasında sadece bu metodun kullanılması her zaman yeterli olmamaktadır. Zira bazı hadisler mevzu olmasına rağmen muhtevası itibarıyla Kur'an'a yani İslam'ın ruhuna aykırı değildir. Bu gibi sorunlardan dolayı Hatiboğlu, hadislerin sıhhatini araştırırken başka hadis tenkid metodlarının da dikkate alınması gerektiğini düşünmektedir.²²⁶

2.4.2 Sünnet'e Arz

Hatiboğlu'nun metin tenkidinde başvurduğu bir diğer önemli kriter ise nakledilen rivâyetin sarîh sünnete ters düşmemesidir. Bu anlamda Hatiboğlu'nun hadis ile sünnet arasında nasıl bir ayırım yaptığı ve bu kavramlara yüklediği anlamlar üzerinde durmak gerekmektedir.

Yaygın kanaate göre hadis ile sünnet aynı anlamda olup her ikisi de Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleridir. Hatiboğlu'na göre ise ikisi farklı manalar ihtiva etmektedir. O, Hz. Peygamber'in yaptığı her şeyi sünnet olarak değerlendiren böyle kimselerin sahâbe döneminden itibaren mevcut olduğu ifade eder. Doğrudan sünnetle ilgisi olmayan bazı hareketlere Hz. Ömer'in mâni olmaya çalışması buna delildir. Örnek vermek gerekirse, Hudeybiye anlaşmasına takaddüm eden beyatin geçtiği yerdeki ağacı Hz. Ömer'in kestirdiği bilinmektedir. Kaynaklarda bu davranışın sebebi olarak, bu

²²⁶ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 114.

ağacın altında namaz kılmayı bazı Müslümanların adet haline getirmesi gösterilmektedir.²²⁷ Sahâbeden bir kısmının, Hz. Peygamber'in dini bir değer ifade etmeyen davranışlarını sünnet olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Hatiboğlu, Hz. Peygamber'in söz ve fillerinin hepsinin dine taalluk etmediği, dolayısıyla her hadisin sünnet olarak adlandırılmayacağı kanaatindedir. Yukarı verilen örnekten anlaşıldığı gibi Hz. Ömer gibi büyük bir sahâbi, dinî bir boyutunun olmadığı ve olumsuz sonuçlara yol açabileceği gerekçesiyle Hz. Peygamber'in yaptığı uygulamanın birebir taklit edilmesine karşı çıkmıştır.

Hatiboğlu'na göre sünnet kavramından sadece Hz. Peygamber'in davranış şekli olarak anlaşılmalıdır. O, Hz. Peygamber'in dışındaki kimselerin de sünnet koyabileceği düşüncesindedir.²²⁸ Nitekim Sahîh-i Muslim'de de geçen bir rivâyette Rasulullah şöyle buyurmaktadır:

“İslam'da kim güzel bir sünnet ortaya koyarsa ve kendisinden sonra onunla amel edilirse, o güzel sünneti koyan, o güzel sünneti tatbik edenlerin sevabına da nail olur ve sünneti işleyenlerin ecirlerinden de hiçbir şey eksilmez. Fakat İslam'da kim kötü bir sünnet koyarsa ve kendisinden sonra o kötü sünnet üzere amel edilirse, o kötü sünneti işleyenin günahı o sünneti çıkarmanın boynuna olduğu gibi, ötekilerin günahlarından da hiçbir şey eksilmez.”²²⁹

Bu hadise dayanarak Hatiboğlu, müsbet manada sünnet koyanlar olduğu gibi menfi manada da sünnet koyanların olduğu ifade eder. Hatiboğlu'na göre Sufyân es-Sevrî'nin (ö.161) siyah sarıklı bir adamı terslemesi üzerine, bu davranışının nedenini

²²⁷ Mehmed S. Hatiboğlu, “Yaşar Kaplan'ın Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu ile ‘Sünnet’ Kelimesi Etrafında Yaptığı Söyleşi”, *Hadis Tedkikleri* (Ankara: OTTO, 2016), s. 159-160.

²²⁸ Hatiboğlu, “Yaşar Kaplan'ın Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu ile ‘Sünnet’ Kelimesi Etrafında Yaptığı Söyleşi”, s. 154.

²²⁹ Muslim, *Kitâbu'l-İlm*, 15; İbn Mâce, *Mukaddime*, 203.

soran bir kimseye Şu cevabını vermesi menfi anlamda sünnet düşüncesine sahip olunduğunun bir ifadesidir:

“Bu, Ebû Muslim (Horâsânî) denen ahlaksızın çıkardığı bir sünnettir.”²³⁰

Ancak takip edilmesi gereken sünnet, Peygamber’in de izin verdiği *sünnet-i hasenedir*. İslam dininin özünü kavramış, bu istikamette hareket eden kimselerin ortaya koyduğu sünnet istikametinde tatbikatta bulunmak gerekmektedir.²³¹

Hatiboğlu, Hz. Peygamber dışında sünnet koyan kişilere en güzel örnek olarak Hz. Ömer’i zikreder. Misal olarak, terâvîh namazının devamlı cemaat halinde, bir imamın arkasında kılınması Hz. Ömer’in koymuş olduğu bir sünnettir. Ebû’ d-Derdâ’nın Şu rivâyeti ise konuyu açıklayıcı mahiyettedir:

“Ümmet-i Muhammed’de o kadar güzel sünnetler vardır ki bunları Ömer koydurmuştur.”²³²

Hatiboğlu’na göre sünnet, erken dönemlerde yukarıda zikredilen anlamları ihtiva etmesinin yanı sıra ilerleyen dönemlerde ve günümüzde bu durumunu koruyamamıştır. Buna göre günümüzde sünnet kavramından anlaşılan, sadece Hz. Peygamber’in uygulamaları olup bu durum onun muhtevasını daraltmıştır.

Ancak Hatiboğlu’na göre sünnetin böyle bir anlam daralmasına uğratılması doğru değildir. Sünnet kavramı, Hz. Peygamber’in uygulamalarının özünü kavrayarak, O’nun zihniyetini devam ettiren tatbikatlar olarak anlaşılmalıdır.²³³

Buna göre hadislerin sıhhatini tespitte kendisine arz edilecek olan sünnet işte bu sünnettir. Hadis rivâyetleri, Hz. Peygamber’in sünnetlerini Őeklen değil zihniyet ve mana bakımından değerlendiren, O’nun hedef ve maksatlarını tespit edip bu ilkelere

²³⁰ Hatiboğlu, “Yaşar Kaplan’ın Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu ile ‘Sünnet’ Kelimesi Etrafında Yaptığı Söyleşi”, s. 157.

²³¹ Hatiboğlu, a.g.e, s. 159.

²³² Hatiboğlu, a.g.e, s. 155.

²³³ Hatiboğlu, a.g.e, s. 159.

göre ortaya konan *hasen sünnet*lere arz edilir. Hz. Peygamber'in zihniyetine, maksatlarına ve ilkelerine uygun olmayan hadis rivâyetleri reddedilir.

Hatiboğlu'nun, hadisleri sünnete arz etmesine ve bu yönetime dayanarak rivâyetin sıhhati hakkında hüküm vermesinin en güzel örneği, kadınlara yönelik bazı hadisler hakkında yaptığı tahlillerdir:

Hatiboğlu hadis tenkidinde izlediği metodolojiye göre rivâyetin isnadına bakmaksızın “Kadınlara müşavere edin, fakat dediklerinin tersini yapın” emrini Hz. Peygamber'e isnad etmenin mümkün olmayacağını kesin bir şekilde dile getirmektedir. Zira Hz. Peygamber, hanımı Ummu Seleme'nin tavsiyeleriyle hareket etmiş bir Peygamberdir. Hz. Peygamber'e nispet edilen bu rivâyet, bizzat kendisinin tatbikatlarına ters düşmektedir.²³⁴

Hakîm et-Tirmizî (ö. 320), Taberânî (ö.360) ve İbn Adî (ö.365) gibi âlimlerden nakledilen bir başka rivâyet şöyledir:

“Kadınlarınızı gurfelerde (yollara bakan odalarda) oturtmayın; onlara kitabeti, yazı yazmayı öğretmeyin.”

Hatiboğlu, bu rivâyetin Hz. Peygamber'e nispetini sorgularken öncelikle Rasulullah döneminde kadınlara atfedilen anlam ve değer üzerine yoğunlaşmıştır. Ona göre, Hz. Ömer'den nakledilen “Biz cahiliye devrinde kadınları adam yerine koymazdık” rivâyeti ve Hz. Ömer'in kadınlardan ilmî ve idarî sahada hizmet talep edecek seviyeye gelmesi, İslam sonrasında kadınların toplum nazarındaki değerinin müspet manada değiştiğini gösteren en önemli ifadelerdendir.²³⁵

Bunun yanı sıra Hz. Peygamber döneminde bu konu hakkında toplumdaki tatbikatlar nasıldır sorusunun cevabını arayan Hatiboğlu, kadınların toplum hayatının

²³⁴ Mehmed S. Hatiboğlu , “İslam'ın Kadına Bakışı”, *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti* (Ankara: OTTO, 2017), s. 117.

²³⁵ Mehmed S. Hatiboğlu , “İslam'ın Kadın Eğitiminin Doğuşu”, *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti* (Ankara: OTTO, 2017), s. 94.

birçok alanında olduğunu ispatlamaktadır. Buna göre söz konusu devrin kadınları Peygamberle aracısız olarak konuşmaya veya bir aracı vasıtasıyla bilgi edinmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda günümüzde mekteb vazifesi gören Mescid-i Nebevî'ye devam etmeye gayret göstermişlerdir.²³⁶

“Ensar kadınları bir gün Hz. Peygamber'e gelerek 'Erkeklerden bize fırsat kalmıyor, bizler için ayrı bir gün ayırıp Allah'ın sana öğrettiklerini bize öğretsen' teklifinde bulunmuşlardır. Buna karşılık Hz. Peygamber de bir tarih belirleyerek bu hanımların yanına gidip ilim öğretmektedir.”

Hiz. Peygamber'in, dolayısıyla İslam'ın kadına bakışını belirleme noktasında önem arz eden bu rivâyet dönemin zihniyetini tespit açısından oldukça önemli bir delildir. Hanımların ilim öğrenme konusundaki taleplerini dikkate alan, bu talebi geri çevirmeyip onlara yardımcı olan İslam Peygamberinin, kadınları cahil bırakmaya teşvik eden bir ifade kullanması mümkün görünmemektedir.

Bununla birlikte Hiz. Peygamber'in vefatından sonra bu zihniyetin, sahâbe döneminde de devam ettiği görülmektedir. O dönem uzak bölgedeki erkekler, ilim sahibi hanımlara yazılı bir şekilde sorularını iletip cevap alabilmekteydiler.²³⁷

Hiz. Peygamber'in maksadını en iyi anlayan ve onun en yakınında olan sahâbenin yaptığı uygulamalar da İslam'ın kadına ve onun eğitime verdiği önemi göstermek açısından önemlidir.

Hatiboğlu, mezkûr rivâyetin Hiz. Peygamber'e ait olamayacağı kanaatini taşımaktadır. Zira Hiz. Ömer'in de ifade ettiği gibi İslam'dan önceki topluluk kadınlarına değer vermezken bu durum vahyin nüzulü ile birlikte değişmiştir. İnsanlar cinsiyetine göre değil sahip oldukları takva, ehliyet, liyakat gibi vasıflardan dolayı değere layık görülmüşler ve bu özelliklerinden dolayı kimi zaman erkeklerin önüne

²³⁶ Hatiboğlu, “İslam'ın Kadın Eğitiminin Doğuşu”, 94-95.

²³⁷ Hatiboğlu, “İslam'ın Kadına Bakışı”, s. 117.

geçmişlerdir. Hz. Peygamber'in kadınların ilim öğrenmelerinin yolunu açması, onları bundan menetmemesi, O'nun vefatından sonra ashâbın kadınlardan ilim talep etmesi gibi durumlar İslam'ın kadınlara ve onların eğitime bakışının müspet olduğunun ifade etmektedir. Bu anlamda Peygamberî zihniyetin anlaşılması gerekmektedir. Bu durumun tespit ve analizi sağlıklı bir şekilde yapıldığı zaman anlaşılacaktır ki Hz. Peygamber'den böyle bir sözün sâdır olması mümkün değildir.

Hatiboğlu 'kadınlara yazı öğretilmemesine' dair Hz. Peygamber'e nispet edilen bu rivâyeti, Rasulullah'ın, Hz. Ömer'in ve toplumun sünnetlerine arz etmiştir. Bu bağlamda Hatiboğlu'nun bu yöntemi kullanırken sadece Hz. Peygamber'in uygulamalarına dayanmadığını ifade etmek mümkündür. Hz. Peygamber'in tatbikatlarının arkasındaki hikmet ve maksadı anlayarak buna göre hareket eden cemiyetin uygulamaları da Hatiboğlu için önemlidir ve bunlar da rivâyetlerin Hz. Peygamber'e nispeti konusunda bir ölçüt olarak kullanılmaktadır.

2.4.3 Biriken Sağduyu

Hatiboğlu'nun metin tenkidi kriterlerinden biri de biriken sağduyudur. Bu kavram. Hadisin metni hakkındaki cemiyet görüşü anlamında kullanılmaktadır Hatiboğlu'na göre bir hadisin kültürlü bir Müslüman üzerinde bıraktığı izlenim onun sıhhatini belirlemede önemli bir kriterdir. Bu durumu icmâ'u'l-umme şeklinde kavramsallaştıran Hatiboğlu, bu düşüncenin erken dönemlerde hadis uydurmacılığına karşı geliştirildiği ifade etmektedir. Buna göre münevver bir Müslüman'ın Peygamber'e nispet edilen bir hadisin ona aidiyeti konusunda, kendisinde bıraktığı intiba o hadis hakkında verilecek hükmü belirleyebilmektedir.²³⁸

²³⁸ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 107.

Hadis ilminde metin tenkidinin önünü açan biriken sağduyu düşüncesi, İslam'ın erken dönemlerinde hüküm süren düşünce hürriyeti ve bunun beraberinde getirdiği tenkidi zihniyetin bir yansıması olup geçmişten gelen bir usûldür.

Bu metodun objektifliği konusunda akıllara soru işareti gelebilmektedir. Zira böyle bir metod rivâyetlere uygulandığı zaman, beraberinde getireceği çok anlamlılık nedeniyle, sorunları çözmekten çok, daha da karıştırabileceğini ön görmek çok zor değildir. Bununla birlikte Hatiboğlu, bir rivâyet üzerinde herkesin aynı hükmü vermesinin mümkün olmadığı görüşündedir. Herkesin kendi kültür seviyesine göre hareket etmesi tenkidin doğasında bulunan bir durumdur.

Biriken sağduyu, sahâbe döneminde görülen tenkid hareketlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte tek kriter olarak biriken sağduyu yani rivâyetin, kültürlü Müslüman üzerinde bıraktığı intibayı esas alan cemaat, vahyin nüzulüne şahit olan, İslam'ı ruhlarına sindirmiş kimselerden oluşmaktaydı. Bundan dolayı hadislerin kendilerinde bıraktığı izlenim hadisin sıhhati hakkında bilgi verebilmekteydi. Sahâbe döneminde durum böyle olmakla birlikte sonraki devirlerde sadece metne bakarak hadisin sıhhatini tespit etmek mümkün görünmemektedir. Zira terhib, terhib, rekaik gibi İslam'ın ruhuna aykırı olmayan rivâyetlerin tespiti oldukça zor olacaktır.²³⁹

Bu sebeple denilebilir ki hadislerin metin tahlilini yaparken kullanılacak olan İcma'u'l-umme kriteri metin tenkidinin önünü açmakla birlikte, tek başına hadislerin sıhhati ile ilgili yorum yapma konusunda yeterli değildir. Hatiboğlu'nun takip ettiği usûlü bir bütün olarak tespit etmek için diğer kriterlerinde ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir ki diğer maddelerde detaylı bir şekilde belirtildiği üzere Hatiboğlu, metin tenkidi yaparken sadece bu kriteri esas almayıp çok yönlü bir değerlendirme metodunu takip etmektedir.

²³⁹ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 114.

2.4.4 Tarihî Vakıya Arz

Hadis tenkitçilerinin metinleri değerlendirmede en başarılı oldukları alanlardan birinin hadisleri tarihe arz etmeleri, tarihî bilgilerle karşılaştırmaları, zaman belirten rivâyetleri mevcut bilgilerle kıyaslamaları olduğu söylenebilir. Bu metot sayesinde birtakım hadislerin aslının olmadığı ortaya çıkarıldığı gibi, bir kısmındaki bazı bilgilerin de tarihî gerçeklerle örtüşmediği tespit edilmiştir.

Mehmed S. Hatiboğlu da hadis rivâyetlerini tahlil ederken bu metoda başvurmuştur. Rivâyetleri, tarihî bilgilere arz ederek eksik ve hatalarını bulup tashih etme gayreti içerisinde olmuştur. Konuyla ilgili şu örnek önem arz etmektedir:

“Kadınlarınızı yollara bakan odalarda oturtmayın; onlara kitabeti, yazı yazmayı öğretmeyin” rivâyetini tahlil ederken pek çok kritere başvuran Hatiboğlu, bu rivâyeti aynı zamanda tarihî vakıya da arz etmektedir. Tarihî malumat göstermektedir ki; Sahâbe ve Tâbiun dönemlerinde kadınların ilmî yaşantılarına devam etmelerinde bir sakınca görülmemektedir. Mesela, Mekke’de iken Müslüman olarak hicret etmiş hanımlardan olan Kureyşli Şifâ’nın Hz. Hafsa’ya okuma yazma öğretmesi bu durumun en açık örneklerindedir. Bununla birlikte, Hz. Ömer’in hilafeti döneminde akrabası olan Kureyşli Şifâ’ya fikir danıştığı hatta onu bazı çarşı işlerine memur ettiği rivâyet edilmektedir. Keza tarihî malumatın gösterdiği üzere Sahâbe ve Tâbiun dönemlerinde ilim sahibi kadınlar, ilim tâlibi erkeklerin yazılı müracaatlarına cevap vermekteydiler.²⁴⁰

Bu gibi tarihi olayları dikkate alarak değerlendirme yapan Hatiboğlu, İslam’da kadın ve erkek arasında ilmî anlamda bir ayırım yapmadığı sonucuna varmıştır. Kadınların kitabeti ile ilgili rivâyetin bu bilgiler ile çeliştiğine ve netice itibariyle rivâyet, bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde bu sözün Hz. Peygamber’e ait olamayacağına kanaat getirmiştir.

²⁴⁰ Hatiboğlu, “İslam’ın Kadın Eğitiminin Doğuşu”, s. 96.

I. Goldziher, *Türkçeye İslam Kültürü Araştırmaları* adıyla çevrilen eserinde Hz. Peygamber'e atfedildiğini ifade ettiği bir rivayet nakletmiştir. Buna göre Rasulullah "Medine'nin 'Ayr ve Sevr dağları arası haramdır." demiştir.²⁴¹ Hatiboğlu ise Medine ve çevresinde böyle bir dağ bulunmadığını ifade ederek rivayetin doğru olamayacağını belirtmiştir.²⁴²

Buhârî ve Müslim'de geçen rivayete göre Ebû Hureyre "Hayber gazvesine Hz. Peygamber ile gittik... Hayber'i fethettik" demiştir. Fakat Hatiboğlu, Ebû Hureyre'nin Hayber'de Hz. Peygamber ile birlikte olmadığını, onlara sonradan katıldığını söylemiş ve tarih yanlışlığı olarak nitelendirmiştir.²⁴³ Bunun yanı sıra Hatiboğlu, Buhârî ve Müslim'de nakledilen bazı rivayetleri de tarihi yanlışlıklar içerdiği gerekçesiyle tenkide tabi tutmuştur.²⁴⁴

2.4.5 Akla Arz

Vahyin taşıyıcısı Hz. Peygamber'in, akl-ı selime ters ve saçma olan hususlardan tenzih edilmesi demek olan bu kritere göre, bir hadis; akl-ı selime, mantığa ters ve saçma ise onun Hz. Peygamber'e ait olamayacağı sonucuna varmak icab eder.²⁴⁵

Bu yöntem Hatiboğlu'nun hadisleri tedkik ederken kullandığı ölçütlerden bir tanesi olup Hatiboğlu'na göre, rivâyetlerin değerlendirilmesinde kendisine başvurulacak olan akıl, akl-ı selimdir ki bu da rivâyetin üzerinde mantık yürütmenin mümkün olamaması manasına gelmektedir.

²⁴¹ Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu - Cihad Tunç (Ankara: OTTO, 2019), 2/s. 32.

²⁴² Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, 2019, 2/s. 32.

²⁴³ Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Muslim'e Yönelik Eleştirileri", s. 11.

²⁴⁴ Hatiboğlu, a.g.m, s. 13,14.

²⁴⁵ Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 278.

Hatiboğlu akla arz ederek Hz. Peygamber'e ait olamayacağını düşündüğünü rivâyetleri çoğu zaman Kur'an'a arz, tarihsel tenkid, eski dinler ve bilime arz gibi başka tenkid ölçülerine göre de değerlendirmiş ve tüm bunların neticesinde kanaati hasıl olmuştur. Hz. Peygamber'in akla aykırı bir şey söylemeyeceğine kesin olarak inanmakla birlikte söz konusu rivâyetin farklı açılardan, farklı değerlendirme ölçütlerine göre değerlendirilmesi ulaşılan sonucun güvenilirlik derecesini artırıp, objektifliğe yaklaşılması konusunda oldukça önemlidir.

Hatiboğlu, güneşin battıktan sonra Hz. Peygamber'in duasıyla tekrar doğarak Hz. Ali'nin ikinci namazı kılmasını sağladığını anlatan rivâyeti ele alır. Rivâyeti farklı açılardan değerlendirdikten sonra bu rivâyetin akla aykırı olduğunu ve metin olarak tutarsızlıklar içerdiğini belirtmektedir. Ancak Hatiboğlu bu rivâyetin sıhhatinde sorun gören kadim ulemâdan birçoğunun rivâyeti isnad açısından değerlendirdikten sonra bu sonuca ulaştığını ifade eder. Hâlbuki söz konusu rivâyetin Peygamber'e ait olmadığını tespit etmek için isnad değerlendirmesine gerek yoktur. Metin tahlili yapıldığında rivâyetin Peygamber'e ait olamayacağını ve böyle bir hâdisenin gerçekleşmeyeceği açıktır.²⁴⁶

Bunun yanı sıra "Kureyş, hayır ve şerde, kıyamete kadar insanların işlerini idare edecekler"²⁴⁷ rivayeti Hatiboğlu'na göre akla uygun değildir. Zira böyle bir rivayetin tarihin tekzibine uğradığı herkesçe malumdur.²⁴⁸

Hatiboğlu bu tür rivâyetlerin mantıkî düşünen kimselerin zihnini karıştırabileceğini ve İslamî zihniyet hakkında yanlış kanaatlerde bulunmaya onları sevk edebileceğini düşünmektedir. Bu gibi sorunların aşılması ve vuku bulması ihtimal dahilinde olan manevi zararların engellenmesi için Hz. Peygamber'in akla aykırı,

²⁴⁶ Mehmed Said Hatiboğlu, "Redd-i Şems Rivâyeti ve Bir Zihniyetin Tahlili", *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti* (Ankara: OTTO, 2017), s. 57.

²⁴⁷ Tirmizî, Fiten, 49.

²⁴⁸ Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, s. 80.

mantıksız cümleler sarf etmeyeceğini dikkate alarak hadis kitaplarına girmiş rivâyetleri akli süzgeçten geçirmek icab etmektedir.²⁴⁹

2.4.6 Eski Din ve Kùltürler

Hadislerde, onun İslam öncesi bir menşee ait olduğuna dair birtakım ipuçlarına rastlanabilir. Bazen bu ipuçları, olayın kahramanlarının Yahudi, Hristiyan vb. dinlerin kahramanlarından olması, geçmiş peygamberlerde veya Ashâb-ı Kehf, Ashâb-ı Uhdûd vb. cemaatler hakkında olması gibi açık olur, bazen rivâyetin menşesine dair açık bir ipucu olmayıp sadece İslam öncesi din, kùltür ve medeniyetlerde yakın benzerlerinin bulunmasından hareketle, menşee tespiti yoluna gidilebilir.²⁵⁰

Hatiboğlu da Yahûdilik gibi İslam öncesi dinlerin, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslüman cemiyeti etkilediğini düşünmektedir.²⁵¹ Bu etkilenme neticesinde bazen Hz. Peygamber onların kıssalarını ashâba anlatmıştır. Bazen de bu kùltürlerin etkisi, çeşitli rivâyetleri Hz. Peygamber'e nispet etme şeklinde görülmüştür.

Yahûdi kùltürüne ait izler taşıdığına dair açık ipucu vermesi bakımından Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan "Güneş Yûşa' hariç, hiç kimse için geri bırakılmamıştır" rivâyeti, örneklik teşkil etmektedir. Hatiboğlu mezkûr rivâyetle ilgili, Hz. Peygamber'in Medine'de Yahûdilerle yakın temas içerisinde olmasından dolayı onlarla ilgili bir kıssayı öğrenip, Müslümanlarla müzakere etmiş olabileceği yorumunu yapmaktadır. Ona göre bu hadis, Tevrat'ta geçen bir rivâyetin Hz. Peygamber tarafından nakledilmesinden ibarettir. Hz. Peygamber'in, bu kıssanın gerçek olup olmayacağına

²⁴⁹ Mehmed Said Hatiboğlu, "İslam Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Malikî Hanefî Kıyası", *İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine I* (Ankara: OTTO, 2017), s. 29.

²⁵⁰ Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 262.

²⁵¹ Hatiboğlu, "Redd-i Şems Rivâyeti ve Bir Zihniyetin Tahlili", s. 49.

dair inancı ise Kur'an'dan ve kendi döneminin astronomi bilgilerinden çıkarılacak netice çerçevesinde olacaktır.²⁵²

Bununla birlikte açık bir şekilde başka kültürler için taşındığı belli olmayan ancak o kültürlerden benzerlerinin bulunmasıyla tespit edilebilen rivâyetler mevcuttur. Hatiboğlu'na göre, 'Hz. Ali'nin kaçırdığı ikindi namazını kılabilmesi için batan güneşin tekrar doğması' rivâyeti, yukarıda nakledilen 'Yûşa' rivâyetinden etkilenmenin bir sonucu olarak Yahûdi kültüründen İslam kültürüne 'hadis' adı altında sızmıştır. Eski dinler ve kültürler değerlendirildiğinde onlara ait izler taşındığı anlaşılmakta olan bu rivâyetin Hz. Peygamber'e nispet edilmesi mümkün görünmemektedir.

Netice itibarıyla denebilir ki Hatiboğlu, yabancı kültürler için unsurların hadis külliyyatına girmiş olduğunu kabul etmektedir. Bu rivâyetler her zaman açık bir ipucu vermemekle birlikte yapılan incelemeler sonucu rivâyetin kaynağını tespit etmek mümkündür. Hatiboğlu böyle bir rivâyetle karşılaştığında doğrudan rivâyetin Hz. Peygamber'e olan nispetini reddetmiş değildir. Bu tür rivâyetlerin mevzu olma ihtimali yüksek olmakla birlikte sözün Hz. Peygamber'e aidiyeti gerçek olabilir. Bir diğer ifadeyle O'nun, bu kültürler için kıssaları, çeşitli bilgileri ashâbı ile paylaşma ihtimali de söz konusudur. Bu ayrım ilmî bir tedkik sonucu ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda Hatiboğlu'nun bu tür rivâyetleri sadece bu zaviyeden değerlendirmedeğini belirtmek gerekmektedir. O, mezkûr rivâyeti, Kur'an'a uygunluk, İslam'ın genel kâidelerine uygunluk, akla uygunluk, bilimsel gerçeklere uygunluk gibi çeşitli ölçütleri de dikkate alarak çok yönlü bir değerlendirmeye tâbi tutmuştur.

²⁵² Hatiboğlu, "Redd-i Şems Rivâyeti ve Bir Zihniyetin Tahlili", s. 50.

2.4.7 Bilimsel Bilgi

Hatiboğlu, coğrafya, tıp, astronomi gibi müspet ilimlerin ilgi alanına giren konularda Hz. Peygamber'e ait olduğu iddia edilen hadislerin, günümüzdeki ilmî gelişmeler dikkate alınarak yeniden yorumlanmaya ihtiyacı olduğunu görüşündedir. Çeşitli sebeplerle hadis kitaplarına giren bu rivâyetlerin geçmiş ulema tarafından nakledilmesi, kendi dönemlerinin ilmî seviyesi dikkate alındığı zaman anlayışla karşılanabilir. Ancak günümüzde hızla artan ilmî gelişmelerden Müslümanların geri durması mümkün değildir, bu rivâyetler tahlil edilirken öncelikle alanında uzman kişilerin görüşleri alınmalı ve bu alandaki ilmî gelişmeler dikkate alınarak rivâyet değerlendirilmelidir. Bu ilimlerin ilgi alanına giren rivâyetler bu kritere göre yorumlanmadığı müddetçe İslam toplumlarının da kültürel alanda gelişmesi oldukça zordur.

Bununla birlikte Kur'an, modern zamanlarda ilmî anlamda tenkid edilebilecek hiçbir şey ihtiva etmemektedir. Keza Hz. Peygamber de Kur'an'ın bu bakış açısı doğrultusunda hareket etmiş, ashâbın tutulmayı Hz. Peygamber'in oğlunun ölümüne bağlamasıyla ilgili yanlış yorumu üzerine 'Güneş ve ay kimsenin ölümü veya doğumu sebebiyle tutulmaz, onlar Allah'ın ayetleri/delilleridir',²⁵³ buyurmuştur.²⁵⁴

Hatiboğlu, pozitif ilimlerle ilgili rivâyetleri tenkid ederken öncelikli olarak metin tenkidine başvurmuştur. Zira o metin tenkidinden geçemeyen bir hadisin isnad tenkidi yapılmasına ihtiyaç olmadığı kanaatindedir. Bu anlamda öncelikle isnada başvurulması hatalara neden olabilecektir. Söz gelimi, inşikak-ı kamer olayından bahseden hadis, isnadı sağlam olduğu gerekçesiyle âlimler tarafından kabul görmektedir. Ancak bilimsel gerçeklere başvurulduğunda inşikak-ı kamer olayın gerçek olamayacağı açıktır.²⁵⁵

²⁵³ Buhârî, Kitâbu'l-Kusûf, 1041-1043

²⁵⁴ Hatiboğlu, "Redd-i Şems Rivâyeti ve Bir Zihniyetin Tahlili", s. 51.

²⁵⁵ Hatiboğlu, a.g.e, s. 55.

Buna benzer başka bir örnekte ise Hatiboğlu, Hz. Ali için güneşin tekrar doğuşunu anlatan rivâyetin müspet ilimlere arz edilerek okunması gerektiğini düşünmektedir. Hadis âlimleri bu hadisin Hz. Peygamber'e nispetini tedkik ederken ilk olarak astronomi âlimlerinin konu hakkındaki görüşlerini almak durumundadırlar.²⁵⁶ Nitekim Kur'an'ın zihniyeti ve Hz. Peygamber'in tatbikatları da bu doğrultudadır.²⁵⁷

Aynı zamanda Hatiboğlu hadislerin tespit edilmesinin yanı sıra yorumlanmasıyla ilgili de önemli konulara değinmektedir. Onun yaptığı çalışmalardan anlaşılmaktadır ki Allah, insanlar için temel prensipler vâzetmiştir. Söz gelimi Allah maddi manevi her alanda temizliği emretmektedir. Bununla beraber günlük hayatta temizliğin ölçüsü, nasıl olması gerektiği gibi konular kendi devirlerinin kültürü de dikkate alınarak bu alanın uzmanlarınca belirlenmelidir ve günümüzde temizlik konusunda söz sahibi olması gereken kimseler öncelikle mikrobiyoloji uzmanları olmalıdır. Hadisler, bilimsel bilgi dikkate alınmadan yorumlandığı takdirde Peygamber sevgisi çok yanlış değerlendirilebilmektedir.²⁵⁸

Hatiboğlu, bu tür pozitif ilimlerin ilgi alanına giren rivâyetlerle karşılaştığında metin tahlilinin yapılabilmesi için öncelikle, konu hakkında uzmanların görüşüne başvurulması gerektiğini ifade eder. Ancak günümüze kadar bunu yapabilmiş İslam âlimlerinin sayısı oldukça azdır. Bu bağlamda İslâmi ilimlerin bir eksikliğine dikkat çeken Hatiboğlu'na göre, İslami ilimler ile ilgilenen kimselerinin diğer ilim dallarıyla münasebet içerisinde olması zaruridir. Bu ihtiyaç görmezden gelindiği takdirde toplumun kültürel açıdan gelişmesi söz konusu olmayacaktır.

²⁵⁶ Hatiboğlu, a.g.e, s. 49.

²⁵⁷ 5/Lokman, 29 vb.; Buhârî, Kitâbu'l-Kusûf, 1041-1043.

²⁵⁸ Mehmed Said Hatiboğlu, "Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti", *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti* (Ankara: OTTO, 2017), s. 42.

2.4.8 Küllî Kaideler

İslamiyet her yönüyle bütünlük arz eden bir dindir. Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti en nihayetinde mükellefleri bir büyük esasa götürür. Hükümlerin dayanakları bu genel esaslardır. Söz konusu bu esaslar Kur'an ayetleri ve Rasulullah'ın sünneti ile tespit edilir.

Bu küllî kaideler tevhid, adalet, hürriyet, insan hakları, can, mal, namus, akıl ve neslin muhafazası, liyakat ve ehliyet gibi pek çok ilkedен oluşmaktadır. Zikredilen bu ilkeler ise Kur'an ve Sünnet'e dayanmaktadır. Bu bağlamda küllî esasların, İslam'ın Kur'an, Sünnet, akıl gibi bütün bilgi kaynakları tarafından ortaya konmasından dolayı diğer tenkid kriterlerini de kuşattığını söylemek mümkündür.

Hadisler, İslam'ın genel esasları ile dinin genel çerçevesi, vahiy, peygamberlik, sünnetin genel esasları, İslam'ın Allah, âlem, varlık, bilgi, ahlak ve insan tasavvuruyla iç içe geçmiş bir anlam ilişkisine sahiptir. Bu nedenle hadisler, ancak bu bütünlük içerisinde okunduğunda sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilir.²⁵⁹

Hadislerin sıhhatini tespit etme noktasında bu ilkeye göre hareket eden Hatiboğlu'na göre, bir hadisin senedi sahih dahi olsa İslam'ın küllî kaidelerine aykırı ise onu kabul etmek mümkün değildir.²⁶⁰ Zira bu küllî kaideler kat'idir. Hadis rivâyetlerinin sübutları ise zannidir.²⁶¹ Peygamber'in sözlerinin İslam'ın genel esaslarına aykırı olabileceği düşünülemez. Onun sözleri, İslam'ın bu temel ilkeleri ile tam bir uyum içerisinde dir.

Bu bağlamda Hatiboğlu şu örneği vermektedir:

²⁵⁹ "Mukaddime", *Hadislerle İslam* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), c. 1, s. 96.

²⁶⁰ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 72.

²⁶¹ Görmez, *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu*, s. 145.

“Bir kimsenin amcası babası yerindedir. Abbas babamın yerindedir. Kim Abbas’a eziyette bulunursa bana eza vermiş olur.”²⁶²

Zikredilen rivâyeti aktaran Hatiboğlu, bunun İslam ruhuna tamamen aykırı olduğunu, sadece nesebi yakınlığından dolayı bir kimsenin faziletinin artamayacağını dile getirmektedir.²⁶³ Bu küllî kaideye göre ırkın, coğrafyanın, zaman biriminin bir önemi yoktur. Kur’an, soyu fazilet ölçüsü sayan cahiliye zihniyetini ortadan kaldırmaya çalışmış²⁶⁴ ve aynı zamanda faziletin ölçüsünü mezhebe, ırka, nesebe değil şahsî meziyetlere bağlamıştır.²⁶⁵ Buna göre bir kişinin ancak kişisel meziyetleri fazilete layıktır ve Kur’an-ı Kerim insanlar arasındaki tek üstünlük ölçüsü olarak ilmi göstermektedir.²⁶⁶ Bunun aksini iddia eden bir rivâyetin ise Allah’ın Rasulüne ait olması düşünülemez.

Hatiboğlu, bu ilkelere aykırı olan bir hadisin te’vile ihtiyacı olmadığını düşünmektedir. Aynı zamanda metni güvenilir olmayan, İslam’ın özüne aykırı olan bir rivâyetin isnad tenkidine de ihtiyacı yoktur. Yapılan metin tenkidi rivâyetin değeri hakkında hükümde bulunmaya yetecek derecede olup böyle bir rivâyetin sahih olamayacağı açıktır.

Buna göre hadis rivâyetlerinin metnini tahlil ederken başvurulacak ilk yöntem İslam’ın bilgi kaynaklarından elde edilen küllî kaideler olmalıdır. Hadis rivâyetinin bütünden ayrılıp parçacı okumaya tabi tutulması durumunda metnin tahlilinin zorlaşması ve İslam’ın özüne aykırı rivâyetlerin dine atfedilmesi gibi hatalara neden

²⁶² Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 72.

²⁶³ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 72.

²⁶⁴ Mehmed S. Hatiboğlu, “Hz. Peygamber’e Nesebî Yakınlığın Değeri”, *Hadis Tedkikleri* (Ankara: OTTO, 2016), s. 138.

²⁶⁵ 49/Hucûrat, 13.

²⁶⁶ Mehmed S. Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği* (Ankara: OTTO, 2017), s. 16.

olması kaçınılmazdır. Bu bağlamda küllî esasların ilmî bir şekilde tespit edilmesi önem arz etmektedir.

2.4.9 Râvî Tasarrufu

Önceki başlıklarda Peygamber'in vefatından sonra çıkan fitne hâdiseleri neticesinde cemaatin siyasî, itikadî bölünmeler yaşandığına ve bu gruplara mensup bazı kişilerin kendi düşüncelerini meşrulaştırmak için Hz. Peygamber'in hadislerini kasıtlı olarak istismar etmesine değinilmişti.

Bu bağlamda Hatiboğlu, *Tabakât* kitaplarında yer almakta olan Tâbiiler hakkında yapılan rical değerlendirmelerini ele almaktadır. Buna göre bir grup râvînin tenkid nedeni siyasî, akidevî veya fikhî fırka ve mezhep sahibi olmak ve bu kimselerden rivâyette bulunmaktır. Bu kimseler tenkid edilmiştir çünkü mensup oldukları fırkanın lehine hadis uydurabilecekleri endişesi yaşanmıştır.²⁶⁷

Tabakat alimleri de hadis uydurmacılığı konusunda böyle bir endişe yaşamış ve bunu engelleyebilmek için rical kitaplarına râvîleri tenkid eden bu bilgileri kaydetmişlerdir. Ancak Hatiboğlu'na göre bu rical değerlendirmeleri o dönem bir uydurma faaliyetinin varlığını desteklese bile bu uydurmacılığın mahiyeti hakkında bilgiler vermemektedir. Söz gelimi, rical değerlendirmelerinden yola çıkılarak "Bu kimse Kaderîdir, bundan dolayı şu rivâyette şu tasarrufta bulunmuştur" yorumu yapılamamaktadır.

Hadis rivâyetlerinin metin tahlilini yaparken muhakkak incelenmesi gereken noktalardan bir tanesi de budur. Zira rical kitaplarında tenkid edilen râvîlerden nakledilen rivâyetlerin hadis külliyyatının içerisine dahil edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Hatiboğlu, râvîlerin metin üzerindeki tasarruflarını tesbit edebilmek için tüm hadis kitaplarının tedkik edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü rical kitaplarında,

²⁶⁷ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 120.

yapılan tenkidlerin neye göre yapıldığı belirtilmemiştir. Bir râvî hakkında “Acayip şeyler naklediyor” ifadesi kullanılmış olmasına rağmen söz konusu acayıpliğin hangi rivâyetinde nakledildiği konusu hakkında bilgi verilmemiştir.

Bununla birlikte râvî hakkında verilen hükümler üzerinde de ittifak sağlanamamıştır. Bir râvî Şîi olduğu gerekçesiyle tenkid edilirken aynı zamanda sika olabilmektedir. Bu durumda ondan nakledilen bütün rivâyetlerin zayıf kabul edilmesi de mümkün görünmemektedir. Ancak tarihi gerçekliğe bakıldığı zaman bu râvîlerin rivâyetlerine ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği açıktır. Bu bağlamda tenkid edilen râvîlerden nakledilen rivâyetlerin ne değer taşıdığı hakkında hükümde bulunabilmek için incelemeye tabi tutulması kaçınılmazdır.

Metin tenkidi yaparken bu yöntemi sık kullanmamakla birlikte Hatiboğlu, râvîlerin tenkid edilmesinin sebeplerini öğrenebilmek ve onların rivâyetin metninin üzerindeki tasarruflarını tespit edilebilmek için bu konuyu oldukça önemli görmektedir. Bu bağlamda Tabakat kitaplarından elde edilen bilgilerden yola çıkarak tüm hadis kitaplarını tedkik ederek söz konusu râvînin tüm rivâyetlerini bir araya getirmek ve böylece râvî tasarruflarını açık bir şekilde ortaya koymak gerektiğini düşünmektedir. Böylece tabakat kitaplarında eksik bırakılan bu boşluk tamamlanmış olup, rivâyetin metni hakkında daha net hükümlerde bulunulabilecektir.²⁶⁸

2.4.10 Gaybî Haberler

Mehmed S. Hatiboğlu'na göre İslam dininin en büyük otoritesi olan Hz. Muhammed, siyasî ictimaî birçok sahada kendisine başvurulmuş bir kaynak olarak görülmüş ve saltanat davaları, fikhî meseleler, akidevî ihtilaflar gibi yaşanan sorunların bir kısmı Ona çözdürülmeye çalışılmıştır. İlk olarak hicri birinci asrın ortalarında ortaya çıkan siyasî-itikadî firkalaşma neticesinde vukû bulduğu tespit edilen

²⁶⁸ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 127.

ve Kur'an-ı Kerim'e söyletilemeyen sözler beşerî otorite olan Hz. Peygamber, hadis şekline büründürülmüş rivâyetlerle istismar edilmeye başlanmıştır.²⁶⁹

Hatiboğlu, ilk asırda İslam toplumunun içerisinde bulunduğu siyasî ve fikrî hadiselerin bilinmesini oldukça gerekli görmektedir. Zira hadisler ve söz konusu siyasî-fikrî meselelerin ortaya çıkardığı sonuçlar arasındaki bağlantılar kurulmadığı sürece hadis istismarını anlamak güçleşecektir. İleri daha detaylı bir şekilde ele alınacak olup burada sadece Hatiboğlu'nun hadisleri tahlil etmede kullandığı bu yöntemin "tarihsel tenkid metodu" olduğu belirtmekle yetineceğiz. Şimdi öncelikli olarak Hatiboğlu'nun rivâyetleri değerlendirmedeki "gaybî haberler" kriterine temas edeceğiz.

Yukarıda bahsi geçen meselelerin yol açtığı siyasî-itikadî mezhepleşme ve fırkalara ayrılma durumu Hz. Peygamberin gaybı bilip bilmeme konusunu da gündeme getirmiştir. Zira Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkacak olan mezhepler ve fırkalar kendi meşruiyetlerini Hz. Peygamber'in sözlerine dayandırmıştır. Hatiboğlu, bu konuyla ilgili Kur'an'dan²⁷⁰ ve hadislerden²⁷¹ deliller sunarak Peygamber'in Kur'an'ın dışında vahiy almadığını iddia etmektedir. Bu bağlamda Hatiboğlu'nun bilhassa siyasî ve ictimaî hadis rivâyetlerini değerlendirirken bu bakış açısıyla konuyu ele aldığı ve rivâyetleri bu açıdan değerlendirdiği görülmektedir.

Hatiboğlu'nun hadis rivâyetlerini tahlil ederken neden böyle bir kritere ihtiyaç duyduğunu ve bu kriterin ölçütlerinin ne olduğu konularını detaylandırmakta fayda görmekteyiz.

İslam literatüründe geleceğe yönelik Peygamber'den nakledilen oldukça fazla rivâyet bulunmaktadır. Hatiboğlu, bu gaybî haberleri anlamak ve yorumlayabilmek için Kur'an ve sünnetin ölçüsünü tespit etmeye çalışmaktadır. Bu konu hakkında

²⁶⁹ Mehmed S. Hatiboğlu, *Hız. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy* (Ankara: OTTO, 2016), s. 12.

²⁷⁰ 6/En'âm, 50; 7/A'râf, 188; 72/Cin, 27; 53/Necm, 3-4 vd.

²⁷¹ Müslim, İman, 287; Buhârî, Kitabu't-Tefsîr, 4855; Buhârî, Kitabu'l-İstiska, 1039.

değerlendirmede bulunabilmek için öncelikle gaybın tanımını yapmak gerekmektedir. Gayb, kısaca akıl ve duyu yoluyla bilinemeyen varlık alanı olarak tanımlanabilir.²⁷² Kur'an'da gaybın sahibinin Allah olduğu bildirilmiştir.²⁷³ Allah'a ait olan gayb alemi, O'nun izniyle bazı peygamberlerine aralanmıştır.²⁷⁴ Hz. Peygamber'de bazı gaybî haberlere muttali kılınmıştır ancak vahyin dışında bilgi elde etme imkanına sahip değildir. Bu noktada gaybî bilginin kaynağı sorusu ile karşı karşıya kalınmaktadır. Hatiboğlu, tamamı vahiy olan Kur'an-ı Kerim'in gaybî haberler konusunu üç aşamalı olarak ele almıştır:

- 1- Geçmişin Gaybî Haberleri
- 2- Hz. Peygamber Döneminin Gaybî Haberleri
- 3- Gelecekle İlgili Gaybî Haberler²⁷⁵

Mehmed S. Hatiboğlu'nun "Hilafetin Kureyşliliği" ve "Siyasî İctimai Hadiselerle Hadis Münasebeti" tezleri başta olmak üzere birçok çalışmasında ağırlıklı olarak bu kriteri dikkate alarak değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu alandaki delillendirmelerini, onun usûlünü anlamak açısından önemli görüyor ve birkaç örnek ile ele almak istiyoruz.

İlk olarak geçmişin gaybî haberlerini ele alan Hatiboğlu, Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber döneminin öncesine ait bilgiler verildiğini ifade eder.²⁷⁶ Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in bu bilgileri daha önce bilmediğine işaret etmektedir.²⁷⁷

"İşte bunlar gaybın haberlerindedir, sana vahy ediyoruz. Ne sen ne de kavmin, bundan önce bunları biliyor değildiniz."²⁷⁸

²⁷² İlyas Çelebi, "Gayb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 13/s. 404.

²⁷³ 49/Hucurât, 12; 10/Yunus, 20 vd.

²⁷⁴ 72/Cin, 26-27.

²⁷⁵ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 28.

²⁷⁶ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 29.

²⁷⁷ 28/Kasas, 44-46; 12/Yûsuf, 102.

Hatiboğlu'na göre Peygamber'in, gıyabında yaşanan olay ve durumları bilebileceğinin düşünülmesi Peygamberi beşeriyetten çıkarıp ona ilahi hüviyet yüklemek anlamına gelmektedir. Zira Hz. Peygamber'in hayatı boyunca onun gıyabında yaşanan hadiselerle vâkıf olduğu düşüncesinin Kur'an-ı Kerim'e uygun bir düşünce olmadığını ve bu doğrultuda bir ayet bulunmadığını iddia etmektedir. Ancak Kur'an-ı Kerim'de gaybî haberlerle ilgili olduğuna işaret eden birtakım ayetler olduğunu iddia eden kimselere cevap vermek gerekmektedir. Hatiboğlu bu noktada Kur'an'ın kullandığı üslupları ele alır. Örneğin Zeyneb bint Cahş ve Zeyd'in evliliği ile ilgili ayette geçen "...Onu seninle evlendirdik"²⁷⁹ ifadesini "Allah Cebrail göndererek Hz. Peygamberle Zeyneb'i evlendirdi" yönünde yorumlayanlar olmuştur. Buna karşılık söz konusu ifade Kur'an'ın üslubu dikkate alınarak anlaşılmalıdır.²⁸⁰

Bir diğer örnek ise ilk nazil olan "Kalemi ve kalem ile yazmayı öğretti"²⁸¹ ayet gibi Kur'an'da beşerî fiillerin Allah'a izafe edildiği durumlar söz konusudur. Bu ifadeyi zahirî bir şekilde anlamının yanlış olacağı malumdur. Hatiboğlu'na göre bu ayet insana bu kabiliyetin Allah tarafından verildiğine işaret etmektedir.²⁸²

Hatiboğlu, Hz. Peygamber'in İslam toplumunun başkanı olduğu ve bundan dolayı da siyasî ictimai konularda geleceğe yönelik kararlar alması gerektiği durumlar olduğunu ifade etmekte ve bu durumda beşerî şartlar içerisinde hareket ettiğini söylemektedir. Kararlarını gaybî haberlere göre değil beşerî haber alma neticelerine göre vermiştir. Bazı örnekler Hz. Peygamberin ihtiyaç halinde gaybî haberlerden bilgi almadığını, beşerî haber alma yöntemlerine müracaat ettiğini göstermektedir.²⁸³

²⁷⁸ 11/Hûd, 49.

²⁷⁹ 33/Ahzâb, 37.

²⁸⁰ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 39.

²⁸¹ 96/Alak, 5.

²⁸² Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 39-40.

²⁸³ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, 65-66.

Bu konuyla ilgili en önemli örneklerden bir tanesi Kur'an-ı Kerim'de bildirilen Peygamber'in münafıkların bilgisine vâkıf olamaması durumudur. Ayete göre:

“Kalpleri hasta olanlar, Allah, kinlerini açığa çıkarmayacak mı zannettiler? İsteseydik onları sana gösterir, yüzlerinden tanırydın. Muhakkak ki onları sözlerindeki edadan tanıyacaksın. Allah işlediklerinizi biliyor.”²⁸⁴

Münafıkları şahıs olarak tanımak gayb alanına girmektedir. Buna göre Peygamber, bu kimseleri kati olarak bilme imkanına sahip değildi. Ancak simalarına ve yaptıkları işlere bakarak tahmin edebilirdi.²⁸⁵

İfk hadisesi Hz. Peygamber'e Kur'an-ı Kerim haricinde vahiy gelmediğinin en güzel örneklerindendir. Zira Peygamber, eşine atılan iftiralara karşı bunları yalanlayacak kati bir bilgiye sahip değildi. Bu konunun gaybî bir mesele olup vahye ihtiyaç duyduğunun en önemli göstergesi Hz. Aişe'ye hitaben söylediği şu sözlerdir:

“Ey Âişe, senin hakkında bana şöyle şöyle söylentiler ulaştı. Şayed sen bu suçlamalardan uzak isen, Allah seni temize çıkaracaktır. Şayed bir günaha bulaşmışsan Allahtan bağışlanmanı iste, O'na tevbe et. Bir kul işlediği günahı itiraf edip tevbede bulunursa Allah onu bağışlar.”²⁸⁶

Sünnette de Hz. Peygamber'in zahire bakarak hüküm verdiğini, insanların ve olayların iç yüzünü bilme noktasında kendisine gaybî bir gelmediğini ifade eden birçok örnekle karşılaşmak mümkündür.

“Ben insanların kalplerini açmakla, karınlarını yarmakla emrolunmadım.”²⁸⁷

Buraya kadar verilen örneklerle Hatiboğlu, Hz. Peygamber'in hayatı boyunca kendisine gayb olan haberleri bilemeyeceğini Kur'an-ı Kerim ve sünnetten hareketle ispatlamaktadır.

²⁸⁴ 47/Muhammed, 29-30.

²⁸⁵ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 70.

²⁸⁶ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 73-74.

²⁸⁷ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 89.

Hatiboğlu'nun hadis rivâyetlerini tahlil yöntemi açısından en çok üzerinde durulması gereken konu ise geleceğe dair gaybî haberler hakkındaki düşünceleri ve bunları nasıl temellendirdiğidir. Zira siyasî ictimâî alanda karşılaşılabilecek olan rivâyetler bu minvaldedir. Ona göre Peygamberler kendilerinden sonraki dönemler hakkında bilgi sahibi değillerdir ve Kur'an-ı Kerim'de bunu izah eden ayetler bulunmaktadır²⁸⁸:

“...ve içlerinde bulunduğum sürece onların yaptıklarına tanık idim. Fakat sen beni vefat ettirdin sonra onların halini bilip gören yalnızca sensin. Sen her şeye şahitsin.”²⁸⁹

Bu ayette Hz. İsa'ya hitap vardır. Buna göre Hz. İsa ümmetinin halini vefat ettikten sonra bilememektedir. Hz. Muhammed'in gayb karşısındaki durumu da Kur'an'a göre bu şekildedir. Burada Hatiboğlu'nun Hz. Peygamber'in gelecek bilgisine dair Kur'an'dan getirdiği delillere ve bazı müfessirlerden naklettiği yorumlara yer verilecektir.

Kur'an-ı Kerim'den anlaşıldığı kadarıyla müşriklerin Hz. Peygamber'e en çok yönelttikleri sorulardan biri kıyametin ne zaman gerçekleşeceğiyle ilgili sorudur. Kur'an'dın yönlendirmesiyle Hz. Peygamber, bu soruların hepsine gaybı Allah'tan başkasının bilemeyeceğini cevabını vermektedir:

“...Allah dilemedikçe ne kendim için faydalı bir şeyi elde edebilirim ne de başıma gelecek bir derdi, belayı önleyebilirim. Eğer ben, gaybı bilseydim, elbette kendi lehime olacak her tedbiri alır, hiçbir sıkıntı ve keder yüzü de görmezdim. Ben (böyle özelliklere sahip biri değilim), ancak imana gelmek isteyen kimseleri uyarmak ve müjdelemekle görevli bir peygamberim.”²⁹⁰

²⁸⁸ 6/En'âm, 50; 31/Lokmân, 34 vd.

²⁸⁹ 5/Maide, 117.

²⁹⁰ 7/A'raf, 187, 188.

Hatiboğlu, Taberi'nin (v. 310) "Eğer gaybı bilseydim" ayetine yaptığı tefsiri nakletmiştir:

"Henüz vukû bulmamış fakat olacak şeyi bilmiş olsaydım" diyerek, bahis konusu olan şeyin istikbalde olacak hususlar olduğuna işarette bulunmaktadır."

Fahrüddîn Râzî (ö 596) ise tefsirinde şu ifadeleri kullanmıştır:

"Hz. Peygamber, gayba dair bilgisi olmadığına dair bu ayetle delil getirmiştir."²⁹¹

Hatiboğlu, Mısırlı Reşid Rıza'nın da (v. 1935) *Tefsîru'l-Menâr* isimli eserinde Hz. Peygamber'in idarî ve siyasî tasarruflarında ilahî ikaza maruz kalmış olması durumunu, gayba dair bilgisi olmamasına bağladığını aktarmaktadır.²⁹²

Kur'an'ın Hz. Peygamber'in geleceğe dair gaybî haberlere vakıf olamayacağını beyan etmesinin yanı sıra Hz. Peygamber'in de onun tatbik edicisi olarak bu zihniyeti pratiğe aktaran bir kimse olduğunu ifade eden Hatiboğlu, Peygamberin yaşantısının gaybı bilmeyen bir beşerin yaşantısı gibi olduğunu ifade etmektedir.²⁹³ Çeşitli alanlardan verdiği örneklerle bu görüşünü destekler.

"Birisi şöyle dedi: Aramızda ne olacağını bilen Peygamber var." Bunu duyan Resulullah şöyle buyurdu: "Böyle deme, zira yarın ne olacağını bilen yalnızca Allah'tır."²⁹⁴

Hatiboğlu'nun ifade ettiğine göre Buhârî şârihlerinden Aynî (v. 855), İbn Hacer (v. 852) ve Kastallânî de (v. 823) bu hadise göre de yaratılanlara gaybın bilgisi engellenmiştir.²⁹⁵

²⁹¹ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 119.

²⁹² Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 121.

²⁹³ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 132.

²⁹⁴ Buhârî, *Megâzî*, 4001; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 4922.

²⁹⁵ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 133.

Konumuza dair Hatiboğlu'nun sünnetten getirdiği diğer örnekler ise şu şekildedir:

“...Vallahi ben Resulullah olduğum halde bana ve size ne yapılır bilemiyorum.”²⁹⁶

Keffaret konusuyla ilgili olarak ise Hz. Peygamber yemin ettiği bir şey hususunda sonradan kendisine daha hayırlı görünen bir şeyi tercih edip önceki tercihinden cayabileceğini ifade etmektedir:

“Vallahi ben bir şey yapacağıma yemin ettiğimde, bir başka fiili ondan daha hayırlı görürsem, yeminime sadık kalmak yerine hayırlı olanı yapar, yeminimin keffaretini veririm.”²⁹⁷

Hatiboğlu bu rivâyetlerden yola çıkarak Hz. Peygamber'in karşı karşıya kaldığı herhangi bir durumu öncesinden bilmediğine, şayet bilseydi farklı yönde kararlar alacağına dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber'e Allah tarafından vahiy gelmedikçe kendi içtihadına göre faaliyette bulunduğunu, bunun da onun beşer özelliğinden kaynaklanmakta olduğunu ifade etmiştir.

Mehmed S. Hatiboğlu'nun tenkid metodolojisinde önemli bir yer tutan bu konuyu nasıl temellendirdiği, söz konusu iddialarını nasıl ispatladığı hadis tenkid yöntemi açısından oldukça önem arz etmektedir. Hatiboğlu, Kur'an-ı Kerim'den naklettiği yukarıda zikredilen delillerden yola çıkarak Kur'an'da yer almayan gelecek haberlerini sahih saymamaktadır. Onun bu konudaki temel dayanağı Kur'an-ı Kerim'dir. Ona göre Kur'an'da bu kadar açık ve net ifadelerle izah edilen bir durum için başka delil aramaya gerek yoktur. Bundan dolayı hadis rivâyetlerini tahlil ederken bu zaviyeden konuya yaklaşmakta, hadisleri bu kritere göre değerlendirmektedir. Hz. Peygamber'in geleceğe dair gaybî haberlere muttali olamaması O'nun yüceliğe zarar

²⁹⁶ Buhârî, Cenâiz, 1243.

²⁹⁷ Krş. Buhârî, Megâzî, 4385.

getirecek bir durum değildir. Bununla birlikte Hatiboğlu, Peygamber'in bir lider olduğu, savaflara katıldığı, ekonomi, toplum, siyaset gibi medeniyeti inşa etme sürecinde öncü rol aldığı gerçeğinin de farkındadır. Sosyolojik ve psikolojik perspektiften bakıldığında söz konusu durumların onu, gelecek hakkında tahmin yürütmeye, stratejik analizlerde bulunmaya zorladığı aşikardır. Ancak bu da Allah'tan gelen bir vahiy değil, Allah'ın Rasûlüne bahsettiği anlama ve yorumlama kapasitesinden kaynaklanan beşerî bir faaliyettir ve yanılma ihtimali de mevcut olup Müslümanlar için değerli olmakla beraber kesin hüküm belirtmemektedir. Gelecek ile ilgili bu tasavvurlarını kendi döneminin şartlarını da dahilinde yapmaktadır. Bu anlamda Hz. Peygamber geleceğe dair olay ve olguları kati şekilde vahiyle biliyor ve hükümde bulunuyor değildir. Zira Kur'an ayetlerinin de işaret ettiği üzere Allah Rasûlü kendisine indirilen vahyi insanlardan gizlememiştir.

Çalışmaları esnasında esas aldığı bu kriterin Türkiye'de hadis alanında rivâyetlerin metin tenkidinde ilk defa sistemli bir şekilde Hatiboğlu tarafından kullanıldığı görülmektedir. Hatiboğlu'nun Kur'an, tefsir, hadis ve İslam tarihi literatürü gibi temel İslami ilimler alanlara olan hâkimiyeti bahsi geçen iddialarını güçlendirmektedir.

2.4.11 Tarihsel Tenkid Metodu

Mehmed S. Hatiboğlu'nun hadislerin Hz. Peygambere nispetini araştırırken başvurduğu ölçütlerden biri tarihsel tenkid metodudur. Bu metodun daha net bir şekilde anlaşılması adına tarihselci yaklaşım ile arasındaki ayrıma kısa bir şekilde değinmek faydalı olacaktır.

Tarihselciliğe göre, her olay, her kişilik, yalnızca bir kez gerçekleşir, tekrarlanmaz. Kişiliğin, olayların, kültür eserlerinin, çağların değerleri zaman içindeki

değerleriyle sınırlıdır. İlerideki çağlara, daha sonra oluşan kültür ve eserlere etkileri söz konusu edilemez.²⁹⁸

Tarihselci yaklaşım İslamî rivâyetlere uygulandığı zaman İslam'ın evrenselliği konusu gündeme gelmektedir. Hatiboğlu'nun İslam'ın evrenselliği konusu hakkındaki tutumu rivâyet değerlendirmelerinde tarihselci yaklaşıma sahip olup olmadığı konusunda fikir vermektedir. Hatiboğlu'na göre İslam belli bir zamana, belli bir bölgeye veya ırka mahsus olmadığı gibi, onun son mübeşşiri de bunlarla sınırlı değil, bütün insanlığa, bütün alemlere hitap eden İlahi ilkelerin yayıcısı ulu Peygamber'dir. Kitap ve Peygamberiyle bu dinin hedefi, insanoğlunu Yaratıcı'sına yakışan bir kul seviyesine yüceltmektir; bu kul hangi ırktan, hangi bölgeden, hangi dinden geliyorsa gelsin, hangi sınıf, cins veya zamanın insanı olursa olsun. Geçmiş Peygamberler belli bir ırk veya bölgeye gönderilmişlerden, İslam Peygamber'inin onlardan başlıca farkı işbu evrensellik noktasındadır. Hz. Peygamber'in Buhârî başta olmak üzere hadis kitaplarındaki beyanları vardır.²⁹⁹

Netice itibariyle tarihselcilik bir anlama ve yorumlama yöntemidir. Hatiboğlu'nun İslami rivâyetleri değerlendirirken bu yaklaşımı benimsemediği açıktır. Bununla birlikte tarihsel tenkid metodu, rivâyetin kaynağına nispetini sorgulamayı, ona şekil veren ilkeyi belirlemeyi amaç edinir. Bu başlıkta üzerinde durulacak olan konu, hadislerin Peygamber'e nispetinin değerlendirilmesinde kullanılan tarihsel tenkid metodudur.

Tarihsel tenkid metodunu hadis rivâyetlerine uygulayan Goldziher de benzer bir düşünce ile hareket etmektedir. Ona göre zaman ve mekân, bağlamı meydana getirir. Bu durum onu hadislerin, cemaatin yaşantıları sonucu ortaya çıkan kültürel öğeler

²⁹⁸ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, s. 363.

²⁹⁹ Mehmed S. Hatiboğlu, "Büyük Alimler Büyük Hatalar", *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti* (Ankara: OTTO, 2017), s. 63-64.

olduğunu düşünmeye sevk etmiştir. Ona göre hadisler, İslam'ın ilk iki asır zarfındaki, dinî, tarihî ve ictimai inkişafının neticesi olarak İslam toplumlarınca ihdas edilmiştir.³⁰⁰ Ancak Goldziher'in rivâyetleri değerlendirirken başka ölçütlere başvurmayıp ağırlıklı olarak bu metodu kullanması indirgemeci bir tarih yaklaşımı sergilemesine neden olmuştur.

Türkiye'de ise Mehmed S. Hatiboğlu, tarihsel tenkid metodunu hadislerin sıhhatini tespit etme noktasında bir ölçüt olarak kullanan önemli isimlerdendir. O, eserlerinde bu metodu kullandığını ifade etmemekle birlikte, tenkide tâbî tuttuğunu rivâyetler incelendiği zaman bu yönetime başvurduğu görülmektedir. Buna göre Hatiboğlu rivâyeti değerlendirirken dönemin siyasî, kültürel, toplumsal olaylarını dikkate almış, bu parçaları bir araya getirmiş ve rivâyet hakkında bir değerlendirmeye ulaşmıştır. Bunu yaparken zihninin arka planında olayların mevcut durumlardan bağımsız değerlendirilemeyeceği görüşü yatmaktadır. Ona göre dış etkenler rivâyet oluşumunu etkilemektedir. Özellikle siyasî hadisleri tahlil ederken bu yöntemi kullandığı görülmekle birlikte toplum hayatına dair rivâyetlerde de bu yöntemi kullanmaktadır. Bununla birlikte bu yöntem, terhib, rekâik gibi konularda uygulanmak için fonksiyonel değildir.

Hatiboğlu, hadis kitaplarına dahil olmuş mevzu hadisleri tespit etmek için ulaşabildiği tarihi verileri kullanmış ve bu yolla geçmişe dair en güvenilir bilgiye ulaşmayı amaçlamıştır. Bunun neticesinde Hatiboğlu, hadis rivâyetlerinin bazılarını toplumun meydana getirdiği tespit etmiştir. Ancak o, Goldziher'in ifade ettiği 'Peygamberin vefatından sonra, onun zihniyetine göre ifade edilmiş olarak gördükleri veya yüksek kurtarıcı vasıfta buldukları tâlimi mahiyette pek çok sözü kendiliklerinden

³⁰⁰ Bkz. Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu- Cihad Tunç (Ankara: OTTO, 2019), 2/s. 19-20.

onlara kattıkları³⁰¹ görüşüne katılmamakta, hadis külliyyatının tamamını toplumun meydana getirdiği, kültürel değerlerde rivâyetler olarak kabul etmemektedir.

Hatiboğlu'nun tarihsel tenkid metodunu kullanarak değerlendirdiği rivâyetler arasında gaybî hadisler ön plana çıkmaktadır. Ona göre gaybî haberlerin doğru olamayacağı Kur'an ve sünnet tarafından bildiriliyor olmasına rağmen kaynaklarda bulunan birçok rivâyetin hangi sebeplerle ortaya atıldığının izahı gerekmektedir. Hatiboğlu bu noktada rivâyetleri, hicri birinci asrın siyasî ictimaî hadiselerini de dikkate alarak değerlendirmek gerektiğini düşünmektedir. Konuya bu şekilde yaklaşıldığı takdirde gaybî hadislerin neden ortaya çıktığı daha net bir şekilde anlaşılacaktır.³⁰²

Dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise Hatiboğlu'nun tenkide tâbî tutacağı bir rivâyeti sadece tarihsel tenkid metoduna göre değerlendirmedir. Zira metin tenkidi yaparken tek bir metodun sınırlayıcı olduğu ve araştırmacıyı kesin bilgidan uzaklaştırdığı daha öncesinde ifade edilmişti. Bu sınırlayıcılığın farkında olan Hatiboğlu rivâyet tahlilinde sadece tarihsel tenkid metodunu kullanmamıştır. Bu bağlamda onun, İslam geleneğinde de kullanılmış olan değerlendirme ölçütlerine başvurmadan geri durmadığını ifade etmek mümkündür.

Bu duruma örneklik teşkil etmesi açısından Hatiboğlu'nun aşağıdaki değerlendirmesi önem arz etmektedir:

“Kadınlarınızı yollara bakan odalarda oturtmayın; onlara kitabeti, yazı yazmayı da öğretmeyin” rivâyeti, Hatiboğlu'na göre Peygamber'e nispet edilmesi mümkün olmayan bir rivâyettir. Hatiboğlu'nun diğer metin tenkidi kriterleri ele alınırken detaylı bir şekilde izah edildiği üzere o, bu rivâyeti öncelikle Kur'an'a, sünnete, küllî kaidelere, tarihi vakıya ve akla arz etmekte, bunun sonucunda da İslam'ın bu konu hakkındaki genel zihniyetini ortaya koymaktadır.

³⁰¹ Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, 2019, 2/s. 19.

³⁰² Hatiboğlu, *Hiz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 157.

Bu değerlendirmelerin sonrasında rivâyeti tarihsel tenkid metoduna göre değerlendirmiştir. Dönemin toplum yapısını analiz eden Hatiboğlu'na göre kadınları cehalete iten kesim, sadece halk tabakasından kimseler olmamış, İslâmî ilimler sahasında isim yapmış kimselerde bu yanışa düşmüşlerdir. Halbuki mezkûr rivâyete karşı İslam'ın zihniyeti son derece sarihtir. Bu durum meselenin ictimâî ve tarihî sebepleri üzerinde durmayı gerekli kılmaktadır.

Hatiboğlu Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra toplulukta oluşan siyasî buhranların ahlakî zaafiyete de yol açtığı kanaatini taşımaktadır. Hz. Âişe'den nakledilen şu rivâyet kadınlar açısından toplumun gösterdiği durumu açıklar niteliktedir:

“Şayet Rasulullah (şimdiki) kadınların ihdas ettikleri şeyleri bilmiş olsaydı, onları mescide gitmekten menederdi.”³⁰³

Anlaşılmaktadır ki bu dönemde toplumda oluşan siyasî ve ictimâî bozulmalar, kadınların bu durumlardan kötü etkilenebileceği endişesini yaratmıştır. İslamî zihniyetin künhüne vakıf olamayan bir kesim ise çözümleri kadınların toplumdan soyutlanmasında bulmuş ve Hz. Peygamber'in otoritesini kullanarak kendi düşüncelerini Rasulullah'a nispet etmekten çekinmemişlerdir.

Hatiboğlu'nun 'Kadınların kitabeti' rivâyetiyle ilgili yaptığı bu değerlendirmede tarihsel tenkid metoduna başvurduğu görölmektedir. Buna göre söz konusu rivâyet dönemin siyasî ve ictimâî koşullarının şekillendirdiği ortamın sonucu olarak ihdas edilmiştir ve o günün toplumunun kültürel kodlarına dair ipuçları vermektedir. Bir başka ifadeyle söz konusu rivâyeti, toplum meydana getirmiştir.

Bununla birlikte Hatiboğlu'nu, rivâyetin uydurma olduğu görüşüne sevk eden etken sadece bu değildir. O, İslamî arka planı ve kültürü neticesinde rivâyeti Kur'an, akıl, sünnet, gibi çeşitli ölçütlere de arz etmiş ve tüm bunların neticesinde rivâyetin Hz.

³⁰³ Hatiboğlu, "İslam'da Kadın Eğitiminin Doğuşu", s. 98.

Peygamber'e nispet edilemeyeceği kanaatine ulaşmıştır. Hatiboğlu'nun bu yöntemleri takip ederek gerçekleştirdiği tenkid faaliyeti onu, indirgemeci bir tarih anlayışından kurtarmış ve hadis tenkidinin daha objektif temeller üzerine bina edilmesini sağlamıştır.

Netice itibariyle denebilir ki; Goldziher özelinde Oryantalistlerin hadis rivâyetlerine uyguladığı bu metot onların hadise bakış açılarını da yansıtır niteliktedir. Buna göre hadisler, Peygamber'in vefatından sonra cemiyet tarafından ona nispet edilen sözlerdir. Bu sözlerin ortaya çıkmasında, siyasî ve ictimâî gereklilikler etkin rol oynamıştır. Bu rivâyetlerin dinî bir boyutu olmayıp kültürel tarihi anlamak bakımından değer taşımaktadır. Bu anlamıyla Oryantalistlerin rivâyetlere uyguladığı bu yöntem katı nedensellik içermekte ve indirgemeci bir yaklaşım sergilemektedir. Keza onların bu yaklaşımların altında ideolojik, siyasî nedenler yattığı gerçeği de göz önüne alınması gereken durumlardandır.

Tarihsel tenkid metodu, İslâmî rivâyetlere uygulanmak istendiğinde ise sınırlılıklarını ve katı nedenselliğini ortadan kaldırmak için öncelikle yöntemin teorisi ve pratik boyutunun farklı olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bu yöntemi rivâyetlere uygularken yapılması gereken, metinleri tamamıyla tanıyan, malzemenin oluşum sürecini ve durumunu bilen, incelemede bulunduğu alanın özüne dair kaygı taşıyan uzmanlarca yöntemin evrensel boyutunu koruyarak, zaaf noktalarını tanıyıp yok etmeye çabalayarak uygulama denemeleridir.³⁰⁴

Türkiye'de tarihsel tenkid metodunu hadis rivâyetlerine uygulayan önemli isimlerden olan Hatiboğlu'nun Oryantalistlerle aynı sonuçlara ulaştığı söylenemez. Zira bu yöntem onun bütün bir metodolojisini oluşturmamakta, genel yönteminin sadece bir parçasını teşkil etmekte olup bu metodu onun genel metodolojisinin bir yardımcısı olarak mümkündür. Batılı ilim adamlarının kullandığı bu tenkit yönteminin yanı sıra İslami ilimlerde kullanılan diğer metin tenkidi yöntemlerinden de faydalanması ulaştığı

³⁰⁴ Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması Sorunu*, s. 461.

sonucun güvenilirliğini artırmaktadır. Ayrıca Hatiboğlu'nun hadis tenkid metodolojisinin temelinde, İslâmî zihniyet ile uyumluluk şartı yer almaktadır. Bununla beraber Goldziher hakkında uzun yıllar yapmış olduğu ilmî çalışmalar neticesinde, Goldziher'in yönteminin zayıf ve kuvvetli taraflarına vakıf olup tutarsızlıklarını gördüğü noktada tenkit etmekten çekinmemektedir.

Hatiboğlu'nun, Batının kullandığı bu yöntemin İslâmî rivâyetlere uygulanması bakımından Türkiye'de hadis tenkid metodolojisine farklı bir bakış açısı getirdiğini söylemek mümkündür. Metodolojiler sabit değildir ve zaman içerisinde değişmeye müsaittir. Bu bağlamda Hatiboğlu'nun hadis ilminde metin tenkidine yeni bir boyut kazandırması açısından bu yöntemi kullanması gerek Türkiye'de gerek İslam dünyasında metodoloji çalışmalarının önünü açabilecek oldukça değerli bir ilmî çabadır.

2.4.12 Değerlendirme

Hatiboğlu'nun metin tenkidine dair ortaya koyduğu bu kriterlerin yanı sıra o, her rivâyetin metin analizinin yapılmasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Zira İslam'ın ruhuna aykırı görünmeyen bir rivâyetin de mevzu olma ihtimali vardır. Bu bağlamda bu tür rivâyetler karşısında isnad analizi yapmaktan başka çare görünmemektedir.³⁰⁵

Mehmed S. Hatiboğlu'nun Hz. Peygamber'e nispet edilen rivâyetlerin sıhhatini tespit etmek için kullandığı bu kriterlerin, günümüzde yapılacak olan hadis tenkid araştırmaları için son derece önemli olduğu kanaatindeyiz. Hatiboğlu hadis tenkidinde bulunurken yararlandığı kaynakların en eski nüshalarını temin etme gayretinde bulunmuş, eserin farklı nüshalarını da bir araya getirerek değerlendirmiştir. Böylelikle yararlandığı rivâyetin kaynağa aidiyetinden emin olmak istemiştir. Bilhassa Hatiboğlu'nun tenkid çalışmalarına başladığı 1950'li yıllar dikkate alınırsa o dönem Türkiye'si şartları içerisinde bir kaynağa ulaşmanın ne kadar güç olacağına ve

³⁰⁵ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 114.

Hatiboğlu'nun tek bir esere ulaşmak için gösterdiği gayrete çalışmanın başında değinilmişti. Bu anlamda Hatiboğlu'nun metin tenkidi konusunda ulaşabildiği kaynaklardan elde ettiği malumat ile en güvenilir bilgiye ulaşma yolunda gösterdiği çaba izahtan varestedir ve takdire şayandır.

Hatiboğlu'nun hadisleri tenkid etmede kullandığı metodolojiye bir bütün olarak bakıldığında onun rivâyetleri yalnızca bir kritere göre değerlendirmedeği anlaşılmaktadır. Zira daha önce de belirtildiği gibi rivâyetleri tek bir ölçüte göre ele almak her zaman fonksiyonel olmamaktadır. Bu sınırlılığın farkında olan Hatiboğlu, hadislerin Peygamber'e nispeti konusunda en sahih bilgiye ulaşabilmek adına rivâyetleri birden çok metin tenkidi kriterine göre değerlendirmeyi tercih etmiştir. Bir rivâyet için bu şekilde girişilen bu ilmi çaba, çoklu değerlendirme, ulaşılan sonucun güvenilirliğini muhakkak artıracaktır.

Hatiboğlu'na göre bir rivâyet hangi hadis kitabında yer alırsa alsın sıhhati hakkında kesin hüküm verilemez. Zira İslam'a göre Hz. Peygamber dışında kimse masum ve günahsız değildir. Peygamber'in sözlerini nakleden kimselerin çeşitli sebeplerle hata yapması mümkündür. Bu durum ancak hadisleri tedkik ederek tespit edilebilir. Bunun yanı sıra Hatiboğlu'nun en çok müracaat ettiği kaynak Buhârî'nin eseridir ve bu eser hakkında olumsuz ne söyleyebilirim ifadelerini kullanmıştır.³⁰⁶ Hatiboğlu açısından tüm literatür oldukça önemlidir. Ancak bu kaynakların oluşmasını ve günümüze gelişinin detaylarını bilmek ve araştırmak gerekmektedir. Buhârî'de geçen bir rivayet sadece Buhârî otoritesine dayanarak lafzî anlamak doğru bir yöntem değildir. O rivayetin izinin sürülmesi, karşılaştırılması ve incelenmesi gerekmektedir.³⁰⁷

Bununla beraber Hatiboğlu'nun daha önce hadis alanında kullanılmayan bir metodoloji inşa ettiğini söylemek güçtür. Zira kendisinin de belirttiği üzere tenkitçi

³⁰⁶ Dere, "Mehmed S. Hatiboğlu ve İlmî Kişiliği".

³⁰⁷ Dere, "Mehmed S. Hatiboğlu ve İlmî Kişiliği".

yaklaşımın temelleri İslam'ın ilk dönemlerinde atılmıştır. Bir diğer ifadeyle metni yani muhtevayı dikkate almak ve öncelemek aslında erken dönemin uyguladığı bir yöntemdir. Hatiboğlu'nun çabası ise teknik kullanımı, açılımı, ilim anlayışı, birikimi dikkate alındığında biraz daha detaylı farklı bir çabayı gerektirmektedir. Hatiboğlu bu tenkitçi yaklaşımı bazı metinlere interdisipliner yaklaşımla ele alıp kaynak ve düşünce tarihi zemininde detaylandırmaktadır. Bunun yanı sıra tenkitçi yaklaşım birtakım şeyleri atmak anlamına gelmemelidir. Söz konusu yaklaşım, bir şeyin sağlamlığını ölçmek, neden sağlam veya neden çürük sorularının üzerinde durmak ve nihayetinde en güvenilir bilgiye ulaşmak anlamına gelmektedir.

2.5 ORYANTALİZM VE MEHMED SAİD HATİBOĞLU

2.5.1 Mehmed S. Hatiboğlu ve Oryantalizm

Mehmed S. Hatiboğlu, Batı'daki hadis çalışmalarının mahiyetinin daha net bir şekilde anlaşılıp yorumlanabilmesi için Müslüman-gayri müslim ilişkilerinin temeline inerek şarkiyatçılığın tarihî seyrini araştırarak çalışmalarına başlar.

O, Müslüman- gayri müslim temaslarının İslam'ın en başından beri süregeldiğini ifade eder. Gayri Müslimler ve Müslümanlar İslamiyet'in yayıldığı ilk zamanlardan itibaren temas halindedirler. Bilindiği gibi risaletin ilerleyen yıllarında Müslümanlar Medine'de Yahudi, Hristiyanlar ile yaşamaktaydılar. İlmî açıdan bakıldığında İslamiyet Endülüs'e ulaştığı andan itibaren Müslümanlar farklı kültürlerle etkileşime girmiştir. Askerî ve siyasî açıdan incelediğinde kendi varlıkları için Müslümanları bir tehdit olarak gören Hristiyanların 1096'da başlattıkları Haçlı Seferleri, Müslümanlar ve gayri Müslimlerin etkileşimleri açısından önem arz etmektedir. Son Haçlı Seferinden hüsrarla ayrılan gayri müslimler, Müslümanları askerî ve siyasî anlamda yenemeyeceklerinin farkına varmışlar ve yöntem değiştirmek zorunda kalmışlardır. Buna göre artık maddi girişimlerden ziyade manevi saldırılara başlanacaktı. Müslüman ülkesinde Hristiyanlığı

yayma girişimleri İslam'ın fikrî, hukukî ve dinî yapısına müdahale edilerek yapılacaktır. Hatiboğlu bu durumu yeni ilmî savaş olarak değerlendirmekte ve bu aşamanın ilerleyen devirlerde “oryantalizm” adıyla anılacağını ifade etmektedir.³⁰⁸

Buna göre ilk dönemde gayri müslimler ile olan temasların sadece Batı ile eşdeğer tutulmadığı görülmektedir. Daha sonraları Batı kavramı çeşitli amaçlarla Müslümanları konu alan çalışmalar yürüten gayri müslim kimseler anlamını taşır hale gelmiştir. Müslüman- gayri müslim ilişkilerinin temelinde ise ilerleyen dönemlerde Müslümanları bir tehdit olarak algılayan gayri Müslim kesimin bu tehdidi ilk olarak siyasî ve askerî kuvvet uygulayarak ortadan kaldırmaya çalıştıkları, bu yöntemle başarılı olamayacaklarını anlayınca ilmî zeminde Müslümanlar üzerinde hâkimiyet kurmaya karar vermişlerdir. Onların kültürel, fikrî, dinî alanlarının hepsine nüfuz ederek ve bu alanlarda etkisi altında alarak kendi ideolojilerini yaymaya çalışacaklardır. Yöntem değiştirip ilmî anlamda Müslümanların değerlerini hedef alarak kendi misyonlarını yaymaya çalışan gayri müslim kesimin bu çabası ise ileride oryantalizm olarak adlandırılacaktır. Bu bağlamda oryantalizmin sadece hadis alanını değil İslam medeniyetinin tüm yönlerini kuşatarak, Müslümanlığın her alanına vakıf olma çabası olduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte böyle bir çabası olan topluluğun Peygamber'e yani hadise yönelmeden bu çabalarını başarıya ulaştıramayacakları da aşıkardır. Hatiboğlu, İslâmî ilimlerin Hz. Peygamberle ilgisi olmayan hiçbir dalı olmadığı düşüncesindedir. Zira Hz. Peygamber vahyi insanlığa tanıtmış, en güzel temsilci ve örnek olması sebebiyle İslam'la adeta eşdeğer hale gelmiştir. Bu sebeple Batı'da İslamoloji ile meşgul olan olan âlimler hadislere yönelmeye mecbur kalmıştır.³⁰⁹

³⁰⁸ Mehmed S. Hatiboğlu , “Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 6 (1992), s. 105-106.

³⁰⁹ Hatiboğlu, “Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine”, s. 105.

Müstakil bir ilim dalı olarak Batının hadisle münasebetinin ise yaklaşık bir buçuk yüzyıllık bir geçmişi olduğunu iddia eden Hatiboğlu bu çalışmaları Avusturya asıllı Dr. Alois Sprenger (1813-1893) ile başlatır. İlerleyen dönemlerde Sprenger’i İskoç Sir William Muir (1819-1903), Hollandalı C. Snouck Hurgronje (1857-1936) ve bu alanda ilk sistemli çalışmaları yapan I. Goldziher (1850-1921) takip edecekler.³¹⁰

Hatiboğlu Türk, Arap ve gayri müslim dünyada İslami ilimleri ile ilgili yapılan çalışmaları, akademik anlamda asistanlığa başladığı 1958 tarihinden itibaren yakından takip etmektedir. Bu gözlemlere göre Müslümanların 14 asırlık ilim geleneği içerisinde ortaya koydukları bu kaynak eserlerden yazma olanlar hakkında yeteri kadar çalışma yapılmamıştır. 19. Yüzyıldan itibaren yazma nüshalarla ilgilenme görevini gayri müslimler üstlenmişlerdir. Böyle bir görev üstlenmelerinin arka planında yatan nedenlerden bazıları yukarıda zikredilmiş olmakla birlikte ortaya çıkan ürünün İslamoloji çalışmalarında bir boşluğu doldurduğu aşikardır. Son dönemlerde İslam çalışmaları yapmak isteyenlerin başvuracağı kaynaklardan en azından bir kısmı oryantalistlerin çalışmalarıdır. Örneğin Kur’an’la ilgili bir çalışma yapılmak istense Gustav Flügel’in (1802-1870) *Concordantince Corani Arabice* isimli eseri ile karşılaştırılması gerekiyordu. Oryantalistler ayrıca hadis alanında ciddi bir boşluğu doldurarak, 1936 yılında A. J. Wensick’in (1882-1939) öncülüğünde, *Concordance et Indices de la Tradition Musûlmane* isimli hadis literatürünü endeksini vücuda getirmişlerdir. Diğer yandan Carl Brockelmann’ın (1868-1956) *Geschichte der Arabian Litteratur (GAL)* isimli eseri yazmalar konusunda ilim talebeleri için oldukça yardım edicidir.

Son zamanlarda Batıda hâkim olan “bilgi güçtür” mottosunun oryantalizmde de kendisini gösterdiği görülmektedir. İnsanlığın düşünsel gelişimine İslam’ın yaptığı katkıyı orijinal kaynaklarından görmek isteyen gayri müslimler bu anlamda İslam’ın ilk

³¹⁰ Hatiboğlu, “Batı’daki Hadis Çalışmaları Üzerine”, s. 197.

temel kaynaklarına inerek bu dinin kültürel ve tarihî gelişiminin incelemek istemişlerdir. Ulaştıkları eserleri kendi tenkid metotlarına göre değerlendirerek yorumlamışlardır. Bilgiyi elinde bulunduran tarafın bunu dilediği gibi kullanacağı malumdur. Bu manzaraya duygusal bir biçimde değil, ilmî bir şekilde bakmış ve son yüz yıllarda Batı ile İslam dünyası arasında ilmî bir uçurum oluştuğu tespitini yapmıştır.³¹¹ Bu sebeple Hatiboğlu klasik yazmaların neşri konusunun önemine dikkat çekmiştir.

Oryantalistlerin hadis alanında yapmış oldukları çalışmaların gerek Türkiye’de gerekse de Müslüman dünyada gereken önemi görmediğini, bu çalışmalardan haberdar olunmadığını belirten Hatiboğlu, bunun bir eksiklik olduğu düşüncesindedir. Müslümanların elinde olmayan kaynaklara ulaşma imkanları olduğundan İslam’la ilgili yapacakları bazı çalışmalarda zaman zaman daha fazla malumata sahip olan oryantalistleri takip etmemek, bu kaynakları ne yönde kullandıklarını gözlemlemek İslam dünyası için bir eksiklik olacaktır. Müslüman âlime düşün görev oryantalistlerin ellerindeki malzemeyi nasıl ve ne şekilde kullandıklarını tespit ederek ilmî tenkid süzgecinden geçirerek en doğru bilgiye ulaşmaktır. Bu yapılmadığı müddetçe onların yaptıkları hatalar selefleri tarafından da yıllarca sürdürülmesi ve ciddi sorunlara yol açması kaçınılmazdır.³¹²

Oryantalistlerin hadis alanında yaptıkları ve hadisin gelişimi ve tarihi üzerine yapılan ilk sistemli çalışmanın I. Goldziher’e ait olduğu bilinmektedir. *Muhammedanische Studien* isimli eserinin ikinci cildi hadis günümüzde hala değerini korumaktadır. Bu eser de diğer oryantalist çalışmalar gibi Müslüman ilim çevrelerinin ilgisini yeteri kadar çekememiştir.

³¹¹ Goldziher, “Okuyucumuza”, 1/s. 27.

³¹² Goldziher, “Okuyucumuza”, 1/s. 20, 29.

Türkiye’de Goldziher’i tanıyan sınırlı sayıdaki ilim insanlarından olan Muhammed Tayyib Okiç’in, onun hadisi kitabını inceleyip kısa değerlendirmelerde bulunduğu bilinmektedir. O eserlerinde zaman zaman Goldziher’e atıfta bulunmuş gerekli gördüğü yerlerde ise onun görüşlerini tenkide tabi tutmuştur.³¹³ Türkiye’de Goldziher tanıyan ilk alimlerden olan Fuad Sezgin, onun kitabının Fransızcasını okuyup tenkidler yöneltmiştir.³¹⁴ Bununla birlikte Hatiboğlu, Türkiye’ye Goldziher’in hadis ve sünnet alanındaki çalışmalarını sistemli bir şekilde tanıtan isim olmuştur. Zira Goldziher’in hadis alanındaki en önemli eseri kabul edilen *Muhammedanische Studien* adlı eserin ikinci cildinin tercümesini 2019 yılında Hatiboğlu’nun gayretleriyle yayımlanmıştır. Bunun yanı sıra Hatiboğlu eserin tercümesine 1965-66 yıllarında Fransız burslu olarak gittiği Paris’te başlamıştır. O dönemde bu tercümeyi ilgilisi ile paylaşan Hatiboğlu, 1972 yılında bu eseri neşretmeye niyetlenmişse de bazı sebeplerden dolayı ertelenmek durumunda kalmıştır. Onun bu gayretinde İlahiyat Fakültesinde eğitim gördüğü sırada, Batı’daki İslam ile ilgili kaleme alınan eserlerin Müslüman gözüyle ilmî tenkidden geçirmenin önemli olduğunu devamlı vurgulayan ve Hatiboğlu’nun dikkatini bu konuya çeken hocası Okiç’in etkili olduğu bilinmektedir.³¹⁵

Hatiboğlu bu eseri çevirisini yapıp dipnotlandırmak suretiyle Türkçe’ye *Goldziher-İslam Kültürü Araştırmaları* adıyla kazandırmıştır. Eserde hazırlarken yoğun, ciddi ve titiz bir mesai harcayan Hatiboğlu bu çalışmasını Goldziher’in kullandığı kaynakların orijinallerine gidip her birine teker teker bakmak suretiyle kaleme almıştır. Böyle yaparak Goldziher’in kaynaklarının doğruluğu ve güvenilirliğinden emin olmak ve İslama ve hadis ilmine kasıtlı zarar verilmesini önlemek adına yapan Hatiboğlu bu sayede eksik ve hatalı bilgileri düzeltme imkânı bulmuştur. Hatiboğlu böylece

³¹³ Bkz. Muhammed Tayyib Okiç, *İslâm Geleneği Sünnet/Hadis*, çev. Behlul Kanaqı (Ankara: Atlas, 2021), s. 19, 26, 27, 28, 45, 80.

³¹⁴ M. Fuad Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât, 2001), s. 53.

³¹⁵ Goldziher, “Okuyucumuza”, 1/s. 17-22.

Goldziher'in yorumlarını ilmî tenkide tabi tutmuş ve bu yöntem vesilesiyle onları kabul etmiş yahut etmemiştir. Bunu yaparak çoğu İslam âliminin çekindiği şeyi gerçekleştirmiştir. Oryantalist olduğu için Goldziher'den geri durmamış bilakis gayri müslim ve Müslüman dünya arasındaki ilmî geri kalmışlığın onlarla temasa geçerek, hakikatlerini alarak, hatalarını ise düzeltip doğrusunu ortaya koyarak ortadan kalkacağını göstermiş ve hedeflediği ilmî tenkid yöntemini teoriden pratiğe nasıl aktarılacağına dair rehber olmuştur.

2.5.2 Mehmed S. Hatiboğlu 'nun Goldziher'e Bakışı

Hatiboğlu'nun 'müsteşriklerin şeyhi' olarak tanımlanan Goldziher'in çalışmaları ile ilgilenmesini ve *Muhammedanische Studien*'in Türkçe tercümesinde Muhammed isminin önüne 'Hz.' ifadesini eklememesini eleştiren kimseler olmuştur. Bu bağlamda Hatiboğlu kendisine metin içerisinde Muhammed adının önüne 'Hz.' ifadesini ekleme teklifinde bulunulsa da bunu kabul etmemiştir. Çünkü böyle bir şey yapılırsa insanların bu eseri, yazarın bir oryantalist olduğunu unutarak, bu durumu dikkate almadan okuyacaklarını ifade etmiş ve metnin bir oryantalist tarafından yazıldığının, o soğukluğu hissetmenin okuyucuyu diri ve tetikte tutmak adına önemli olduğunu düşünmüştür.³¹⁶ Burada ilmî ciddiyet ve insaftan yoksun olan söz konusu eleştirileri teker teker zikretmeyeceğiz. Ancak Hatiboğlu'nun çalışmalarının tümü incelenip konuya bütüncül bir şekilde yaklaşıldığı zaman bu gibi zan ve ithamların ne kadar yersiz olduğu görülecektir. Zira yukarıda verilen örnekten de anlaşıldığı üzere Hatiboğlu, ilme gereken kıymeti verip Goldziher'in İslamolojiye sunduğu katkılara bigâne kalmamış ve onun hakkında araştırmalarda bulunmuştur. Fakat bunun yanı sıra o, Goldziher'in küçük yaşlarından itibaren Yahudi eğitimi aldığının ve bu zihniyetle yetiştirildiği gerçeğinin

³¹⁶ Aknar, "Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu Hakkında Görüşme".

de farkındadır.³¹⁷ Dolayısıyla Goldziher'in yaptığı çalışmalarda zaman zaman duygularına ve hislerine yenik düşerek taraflı olabildiği ve objektiflikten ayrılabilindiğini, bu sebepten dolayı da müsteşrikler hakkında yapılacak çalışmalarının dakik ve titiz bir şekilde incelenerek hatalı bilgilerin İslam'a dahil olmasının engellenmesi gerektiği kanaatindedir:

*“Yazdığım bu kadar sahifeden sonra genç okuyucularımızdan küçük bir ricam olacaktır. Onlar Goldziher'i okurken atalarının dini Yahudiliğe samimiyetle bağlı, fakat Siyonist olmayan bir âlim karşısında olduklarını unutmamalı, mesela onun Kur'an-ı Kerim hakkındaki kanaatini bile daima dikkate almalılardır.”*³¹⁸

Hatiboğlu, Goldziher'in düştüğü ilmî yanlışlarının nedenini küçüklüğünden itibaren aldığı Yahudi eğitime bağlamakla birlikte bu hataların diğer bir sebebinin ise bilgi eksikliği olduğunu düşünmektedir. Ona göre Goldziher'in düştüğü yanlışları tespit ve tetkik çalışmaları Müslüman ilim insanlarının vazifesidir:

*“Goldziher, okuyabildiğim tenkid yazılarında bile edebini muhafaza etmiş bir müsteşriktir. Düştüğü ilmî yanlışlara ve yaptığı bazı keyfi yorumlara gelince, bunların, 120 sene öncesinde içinde bulunduğu kaynak yetmezliğinden ve yanlış anlamalardan ileri geldiğini zannediyorum. Zira önceleri yaptığı yanlışları daha sonra bizzat düzeltecek ilim ahlakına sahip olduğunu gösteren pek çok misal vardır. Onun doğrularını kabul edip yanlışlarını düzeltmek ve eksiklerinin tamamlamak vazifesinin başta Müslüman ilahiyatçularımıza düştüğünü kabullenmek gerekir.”*³¹⁹

Hatiboğlu, Goldziher'in hatalarının bir kısmını tespit etmiş ve İslam Kültürü ve Araştırmaları eserinin 2. cildinde bu tespitlerini ilim çevreleriyle paylaşmıştır. Ancak Goldziher'in Yahudi kültürüne sahip olması ve hatalar yapması onun İslamoloji

³¹⁷ Mehmed S. Hatiboğlu , “Goldziher”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 14/s. 102.

³¹⁸ Goldziher, “Okuyucumuza”, 1/s. 28.

³¹⁹ Goldziher, “Okuyucumuza”, 1/s. 28-29.

alanında yaptığı çalışmaları tamamen değersiz kılmamaktadır. Bilakis klasik yazma eserleri neşretme konusunda günümüz Müslümanlarından daha iyi bir konumda olan oryantalistlerin çalışmalarını dikkate almadan, kendi sınırlı dünyası içinde yapacağı çalışmalarla yetinen İslam dünyasının ortaya koyduğu çabanın beyhude olduğu açıktır. Bu bağlamda günümüz Müslümanlarının artık Batıda gerçekleştirilen İslam çalışmalarına kayıtsız kalmaları mümkün değildir, bu durum bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır:

“Goldziher’in yaptığı yanlışlar düzeltilmediği takdirde, onun otoritesine laf kondurmayan haleflerinin ondan yaptıkları nakillerde bu yanlışları sürdürdükleri görülmektedir ki, bu vebalin altında bizlerin de kalması mukadderdi... Bugün elimizde bulunan İslamî kültür kaynaklarını bizzat değerlendirmeden, ilim dünyasında söz sahibi olmanın imkanı yoktur. Âlemlere rahmet bir Peygamber’e liyakette başka ölçü olmadığına göre, bu şuura sahib ilmiyye sınıfımızın, milleti gayr-i müslim âlimlere muhtaç bırakmayacak bir seviyeye er geç ulaştıracağına olan inancımı dile getiriyorum.”³²⁰

Buna göre Batıdaki İslamoloji çalışmaları, İslami ilimler ile ilgilenen kimselerin artık göz ardı edemeyecekleri bir durumdur. Realiteye bakıldığında ilmî anlamda önemli gelişmeler kaydeden Batı ile rekabet edebilmenin şartı bu kültürle tanışmak ve onların gerek kasıtlı gerekse farkında olmadan iddia ettikleri söylemleri İslâmî tenkid kriterlerimizi oluşturarak eleştirel süzgeçten geçirip hakikate ve güvenilir bilgiye ulaşmaktır.

Hatiboğlu’nun bu düşüncelerine göre yeni dönem hadisçiliğinin ilgi alanına giren konular, klasik dönem hadisçiliğinin konularından farklılık arz etmektedir. Genel olarak bakıldığında ilk dönemlerde rivâyet toplama, bu rivâyetleri tasnif ederek onları şerh etme şeklinde ifade edilebilecek hadis ilminin temel problemleri günümüzde form

³²⁰ Goldziher, “Okuyucumuza”, 1/s. 29.

değişikliğine uğramıştır. Buna ek olarak Aydınlanma'nın beraberinde getirdiği Batı'daki yöntem değişiklikleri ve bu yöntemin genelde İslâmî ilimlere, özelde ise hadise uygulaması beraberinde hadiste yöntem değişikliği sorularını da gündeme getirmiştir.

“Bu dönemde (19. yy.) oryantalist geleneğin oluşumu açısından da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Her şeyden önce oryantalizmin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması, modern Batılı sosyal bilimlerden de destek alarak yöntemlerinin gelişmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Önceki yüzyıllarda Avrupa’da yaygın olan İslam ve Doğu hakkındaki imaj, yeni üretilen söylemler, yöntemler ve bilimler ışığında daha bilimsel bir çerçevede sunulmaya başlandı.”³²¹

İslamoloji çalışmalarıyla ilgili ilk sistemli çalışmaları yapan isimlerden Goldziher'in eserlerinde kullandığı yöntem bu açıdan önemlidir. 100'e yakın eseri olan Goldziher'in bu çalışmalarının birçoğunun henüz Türkçe'ye kazandırılmamış olması bu alana yoğunlaşmayı zorlaştıran etkenler arasındadır. Bununla birlikte *İslâm Kültürü Araştırmaları* bu alandaki büyük bir boşluğu dolduracak niteliktedir.

Hadis ilminde söz konusu alan evrilmesinin idrâkinde olan Hatiboğlu, Türk akademisinde Fuad Sezgin, Tayyib Okiç gibi kıymetli âlimlerin yaptığı çalışmaları bir adım öteye taşıyarak çabalarını, daha önce kimsenin sistemli bir şekilde ele almadığı ‘Batıda İslamoloji araştırmaları’ konusuna yöneltmiş, husûsen Goldziher’le yakından ilgilenmiştir. Bundan dolayı Goldziher'in hadislere uyguladığı yöntemi kendi çalışmalarına uyguladığı ve bu vasıtayla İslam'ın içerisine dahil etmeye çalıştığı yönündeki eleştirilerin de hedefi olmuştur. Şimdi eleştirilerin doğruluk payı olup olmadığını inceleyeceğiz.

³²¹ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2019), s. 86-87.

Hatiboğlu, müsteşriklerin yaptığı çalışmalara saygı duymakla birlikte bu eserlere doğrudan güvenmenin doğru olmadığını, onların gösterdiği kaynaklara giderek bilgiyi teyit etmenin gerekli olduğunu ifade etmiştir:

*“Müsteşriklerin müsbet mesaisine şükran duysak bile, onları nasıl ihtiyatla karşılamak ve başvurdukları kaynaklara bizzat mürâcaat etmek zaruretinde olduğumuzu göstermeye çalışacağım.”*³²²

2.5.3 Hadis Çalışmalarında Yöntem/ Goldziher’in Mehmed S. Hatiboğlu Üzerindeki Etkisi

Mehmed S. Hatiboğlu Türkiye’de özellikle ilahiyat alanında Goldziher ile ilgili yapılan çalışmaların son derece sınırlı olduğu ifade etmektedir. Bununla birlikte onunla ilgilenen sınırlı sayıdaki âlimlerden olan Zeki Velidi Togan (1890-1970), Fuad Köprülü’nün de (1890-1966) başka alanlardan olduğunu söyler. M. Tayyib Okiç (1902-1977) ve Fuad Sezgin’in (1925-2018), Goldziher’i hadis sahasında tanıyan ve onun hadis alanıyla ilgili çalışmalarını değerlendiren ilk isimlerin olduğunu belirtir. Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları* isimli eserinde Goldziher’in iddialarını çürütmeye çalışır ve onu “Büyük Arab dili âlimi” olarak tanımlar.³²³

Yukarıda da bahsedildiği gibi Goldziher, İslâmiyat çalışmalarında oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkiye değeri fazla bilinmeyen bu ismi, husûsiyle Mehmed S. Hatiboğlu ilim çevrelerine tanıtmış ve gerek hadis gerekse de Arap kültürü hakkındaki yorumlarını değerlendirmiş ve tenkide tabi tutmuştur.

Hatiboğlu’nun üzerinde Goldziher’in etkisini görmek için yöntemleri, bakış açıları, ilişkileri, amaçları gibi birçok değişkenin aynı anda analiz edilmesi gerekmektedir. Her ikisinin de yaptığı çalışmalarda amaçlarının ne olduğu, nasıl bir

³²² Hatiboğlu, “Batı’daki Hadis Çalışmaları Üzerine”, s. 108.

³²³ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 24.

çevre içerisinde yetiştikleri, hangi sıfatla bu araştırmayı yaptıkları konusu incelendiği karşımıza şöyle bir manzara çıkmaktadır:

Hatiboğlu ve Goldziher araştırmalarının amaçları bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır. Goldziher'in küçük yaşlardan itibaren ciddi bir din eğitimine tabi tutularak koyu bir Yahudi olarak yetiştirildiği bilinmektedir. Bununla birlikte Hatiboğlu, onun 1873-1874 senelerinde kısa bir süreliğine gittiği Beyrut, şam ve Kahire'ye seyahatinin siyasî bir misyon taşıdığı kanaatindedir.³²⁴ Goldziher'in aynı zamanda Yahudi cemaatinin menfaatlerini her zaman savunduğu, eğitim alanında yenilikler ve düzenlemeler getirmeye çalışarak Yahudiliğe hizmet ettiği de bilinmektedir.³²⁵

Hatiboğlu ise ailesi ve bilhassa babasından etkilenerak doğduğu günden itibaren İslâmî anlayışa göre yetiştirilmiş, dinî arka planı olan bir âlimdir. Akademik yaşantısı boyunca da İslam'ın ve ona eş değer gördüğu Hz. Peygamber'in doğru anlaşılıp yorumlanması araştırmalarının merkezinde olmuştur. Bu bağlamda o, Hz. Peygambere ait olmayan ve istismara konu olan rivâyetlerin, yazılı kaynaklarda duruyor olmasının İslam'ın Peygamberini zan altında bırakarak, olduğundan farklı tanıtılması ve bu durumun farklı sorunlara yol açacağı endişesini taşır.³²⁶ İslâm dinin içinde yaşadığı sorunlara çözümler aramış ve bunun kültürel mirası tenkid süzgecinden geçirerek mümkün olabileceğini belirtmiştir. Çalışmaları da bu doğrultuda doğruyu ve gerçek bilgiyi aramayı amaçlayarak ilerlemiştir.

Araştırmalarının amaçları, siyasî konuları, içinde doğup yetiştikleri çevre ve aldıkları eğitim bakımından Hatiboğlu ve Goldziher arasında bir benzerlik görülmemektedir. Sahip oldukları ortak özelliğin ise İslam dininin gelişimini orijinal kaynaklarından tespit etmek olduğunu söylemek mümkündür. Güvenilir bilgiyi bulma

³²⁴ Hatiboğlu, "Goldziher", 14/s. 102.

³²⁵ Hatiboğlu, "Goldziher", 14/s. 103.

³²⁶ Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, s. 13.

noktasında dayandıkları kaynaklar benzer olsa da bilgiyi yorumlama noktasında ortak noktalarının olup olmadığı aşağıda tartışılacaktır.

Mehmed S. Hatiboğlu'nun tezlerinde, çalışmalarında Goldziher'e sıklıkla atıflar yaptığı görülmektedir. Goldziher'in kaynaklarını orijinalleriyle karşılaştırıp tetkik ettiği için eserlerinde bulunan yanlış, hatalı, eksik bilgilere vakıftır. İlerleyen dönemlerde bunların ciddi sorunlara yol açmaması için muhtelif yerlerde bu tespitlerini dile getirmiştir. Örneklik teşkil etmesi bakımında birkaç durumuna değineceğiz:

Hatiboğlu, Goldziher'in kendi dil bilgisine oldukça güvenerek meslektaşlarının hatasını düzeltmeye çalıştığını ifade etmektedir. Fakat ona göre Goldziher, kendisinin hata yapmayacağını düşünerek bir yanılığ içerisindedir. Bu duruma örneklik teşkil etmesi açısından şu örneği vermiştir:

“Bilindiği gibi, İslâm âlimleri bir ibâre nakledip sonuna “el-hadis” kelimesini koyarlarsa, okuyucuya demek isterler ki, bilesin, o kelam hadistir, benim sözüm değil. Ne var ki فرب حمل فقه ليس بفقیه şeklindeki peygamber kelâmının sonunda böyle bir “el-hadîs” kelimesi geldiği için, Goldziher’ce bu kelam ليس بفقیه الحديث haline getirilmiş, bir yığın yanlış izahlara yol açılmıştır.”³²⁷

Benzer şekilde Hatiboğlu Goldziher'in İslâmî kaynaklarda görmüş olduğu bazı ibareleri yüzeysel bir şekilde ele aldığını ve bunun da ciddi yanlış anlamalara neden olduğunu ifade etmektedir. Buna göre Goldziher, *Muhammedanische Studien* isimli eserin ilk cildinde salât kavramını Hristiyanlık alınma bir kavram olduğunu bunun delili olarak da namaz kılanlara yapılan küçük düşürücü muameleleri anlatırken bağlamdan kopuk bir şekilde şu rivâyeti nakletmiştir. “İbn Dured'den (ö. 321) nakledildiğine göre, sahâbî Amr İbn Sâbit, farz olan namazı hiçbir vakit kılmadığı halde, Peygamberce şehit mertebesinde görülmüş, cennette makam sahibi olmuştur.” Hatiboğlu'na göre Goldziher bu rivâyeti hiçbir izah olmadan nakletmiştir. İbn Hişam onun en çok

³²⁷ Hatiboğlu, “Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine”, s. 108.

kullandığı kaynaklardan olmasına rağmen eserinde aktardığı rivâyeti Goldziher zikretmemiştir. Eğer objektif yaklaştığı rivâyeti bütün olarak verebilse “İslam’da namaz olmadan cennete gidilebilir.” gibi bir algıya yol açacak ilk rivâyeti bağlamdan kopuk bir şekilde vermemiş olacaktır. İbn Hişam’da geçen konuyla ilgili diğer rivâyetler dikkate alındığında ise konun gerçekliği anlaşılacaktır: Bir gün Ebû Hureyre, etrafındakilere sorar “Hiç namaz kılmadığı halde, cennete giren birisini biliyorsanız, söyleyin bana”. Dinleyenler böyle birisini tanımadıklarını söyleyince, Ebû Hureyre söz konusu sahâbînin ismini verir. Bu sahâbî, Uhud savaşı sırasında Müslüman olmuş ve savaş esnasında ağır yaralanarak vefat etmiştir. Durum böyle olunca namaz kılma imkanına erişmeye ömrü yetmemiştir. Hz. Peygamber de burumu öğrenince “O muhakkak cennetliklerdendir” buyurmuştur. Hatiboğlu, Goldziher’in bu rivâyeti görmeme ihtimalini düşük bulmuştur. Zira İbn Hişam onun temel kaynaklarından³²⁸

Hatiboğlu, Goldziher’in 1890 yılında kaleme aldığı bir eserinde hadis ilminde tenkidin sadece isnada ait olduğu, metin tenkidi yapılmadığı yönündeki görüşünü de eleştirmektedir. Zira Goldziher, önce rivâyetin sıhhatini belirlemede ilk olarak metin tenkidinin rol oynadığını bunun arkadaşından isnad tedkikleri yapıldığını söylemesine rağmen birkaç sayfa sonrasında hadis tenkidini sadece isnada bağlamıştır.³²⁹ Bununla birlikte Hatiboğlu, Goldziher’in bu yorumunun 1890 yılında ait olduğunu ve 1896 yılında yayınlan “Neue Materialien...” adını taşıyan makalesinde metin tenkidinin yapıldığı kabul ettiğini tespit etmiştir. Buna göre Goldziher Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inden örnek vererek, ölüm döşeğindeyken oğlu Abdullah’tan *Müsned*’inde bulunan bir rivâyeti peygamberin diğer hadislerine aykırı olduğu gerekçesiyle çıkarmasını istemiştir.³³⁰

³²⁸ Hatiboğlu, “Batı’daki Hadis Çalışmaları Üzerine”, s.108-109.

³²⁹ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 112.

³³⁰ Hatiboğlu, *a.g.e*, s. 112-113.

Goldziher'in görüşüne katılmadığı bir diğer nokta ise isnad tenkidinin başlangıcı hakkında söz konusu oryantalistin İbn 'Avn'ın (v. 150) ve Şu'be'nin (v. 160) devirlerini göstermesidir. Hatiboğlu bu görüşün de doğru olduğu kanaatini taşımaz ve Goldziher'in bu konuda yanıldığını belirtir.³³¹ Zira o, bu faaliyetin İbn Sîrîn'in (34-110) "Fitne vukû buluncaya kadar isnaddan sormamışlardır" rivâyetine dayanarak daha önce başladığını ifade eder. Çünkü bu rivâyete göre İbn Sîrîn 'sormazdık' değil, 'sormamışlardır' demektir.³³²

Hadis âlimlerinin metin tenkidine dair örneklerinden bir diğerini ise İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dil* isimli eserinden vermiştir. Şu'be'nin (82-160) rivâyet tenkitlerinden örnekler verir. Hatiboğlu'na göre Şu'be kendi devrinin temsilcisi olarak kabul edilirse dönemin zihniyetiyle ilgili Goldziher'in hilafına olan şu tespitleri yapar: Öncelikle rivâyetin metnini el alır, metni doğru olabilecek bir rivâyet ise hakikati tespit edebilmek adına isnad analizine geçilir. Metnin sahih olmadığına kanat getirilirse isnad analizine gerek görmez ve metni reddeder.³³³

Böylelikle Hatiboğlu'nun, Goldziher'in hadis ilminde metin tenkidinin varlığı ve başlangıcı konusu ile ilgili olan düşüncelerine katılmadığı ve hadis tarihinden örnekler vererek bu yanlış bilgiyi düzeltip ilim çevrelerine sunduğu görülmektedir. Hatiboğlu, yukarıda da zikredildiği gibi Goldziher'in bu konu hakkındaki yanlış anlamalarına işaret etmekte ve hatalarını, tarihî bilgilerden hareketle örnekler vererek düzeltmektedir.

Hatiboğlu, Goldziher'in kaynaklara ulaşma sıkıntısı yaşadığından dolayı zaman zaman bilgiye ulaşmakta zorluk çektiğini ve bundan kaynaklı hatalar yaptığını kabul etmektedir. Bununla birlikte yapılan hataların sadece bu sıkıntıdan kaynaklandığı söylemek eksik olacaktır. Gerekli bilgiye ulaşmasına rağmen içinde bulunduğu düşünce

³³¹ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 113.

³³² Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 101.

³³³ Hatiboğlu, *a.g.e.*, 132-134.

yapısından, ideolojisinden dolayı zaman zaman duygusal davranarak eksik bilgi verdiğini, yüzeysel yorumlar yaptığını da kabul etmiştir.

Hatiboğlu, Goldziher'in hatalarına dikkat çekip bunları düzeltmekle birlikte, çalışmalarında doğru tespitlerinin olduğunu ifade etmekten de geri durmaz. Bunlardan bazı şu şekildedir:

Hatiboğlu'nun Goldziher'i takdir ettiği ilk nokta daha önce de bahsedildiği gibi İslam kitâbiyatının el yazmalarına Müslüman alimlerin göstermediği kıymeti göstermesi, İslam Ansiklopedisi (1913-1938) gibi bir çalışmayı onlardan önce gündeme getirmesidir. Goldziher ilk defa 1882 yılında bu teklifi sunmuş ve sonrasında da bu ansiklopediye eklediği maddelerle katkıda bulunmuştur.³³⁴

Hatiboğlu Goldziher'in sünnet ve hadis ayrımı hakkındaki yorumunu Türkiye'de yazılan usûle dair eserlerde bulunan değerlendirmelerden³³⁵ daha doğru bulmuştur. Goldziher eserinde³³⁶, Ebû Davûd'un *Sunen*'inde bulunan ihramda iken vefat eden bir Müslüman hakkındaki rivâyete Ahmed b. Hanbel'in şu yorumu yaptığını söylüyor "Bu hadiste beş sünnet vardır."³³⁷ Hatiboğlu, Goldziher'in İslam kaynaklarından yola çıkarak yaptığı ayrımın Müslüman âlimler tarafından bilinmemesini bir eksiklik olarak görmektedir. Bununla birlikte Hatiboğlu, Goldziher gibi Ahmed b. Hanbel'in bu yorumuna dayanarak hadis ve sünnetin aynı anlamlarda kullanılamayacağını, peygamberin sözünden bir sünnetin çıkma ihtimali olduğu gibi çıkmama ihtimalinin de bulunduğunu düşünmektedir.³³⁸

³³⁴ Goldziher, "Okuyucumuza", 1/s. 13.

³³⁵ Goldziher, a.g.e, s. 25-26.

³³⁶ Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu - Cihad Tunç (Ankara: OTTO, 2019), 2/s. 28.

³³⁷ Ebû Dâvud, Cenâiz, 3238.

³³⁸ Goldziher, "Okuyucumuza", 1/s. 25.

Hadis tenkidi konusu ile ilgili olarak Hatiboğlu, Goldziher'in kaynak kitaplardan yaptığı bir tespite dikkat çekmiş ve bunun Müslüman alimler tarafından gerektiği gibi tetkik edilemediğini ve usûl kitaplarında bu rivâyete yer verilmediğini ifade etmiştir. Buna göre Ahmed b. Hanbel yaptığı metin tendikinin sonunda *muttefekun aleyh* olan bir rivâyetin diğer hadislerle çeliştiğini düşünerek *Musned*'inden çıkarılması ölüm döşeğinde iken oğlu Abdullah'tan istemiştir. Goldziher'in bunu tespit etmesi tenkid tarihi açasından çok kıymetli bulmaktadır. Goldziher bu rivâyeti 1896 yılında yayınladığı bir makalede nakletmiş, Türkiye ise M. Tayyib Okiç bu bilgiyi Hatiboğlu ve ilim çevrelerinin istifadesine sunmuştur. Bununla birlikte usûl eserlerinin bu rivâyetten habersiz olup değerlendirmeye almaması Müslümanlarca yapılan çalışmalar için bir eksikliklerdir.³³⁹

Hatiboğlu hadislerin tenkidini gerektiren sebepleri açıklarken bunun sebeplerinden bir tanesini Goldziher'in konuyla ilgili bazı yorumlarına dayandırmıştır. Bu yorumlara göre Goldziher şunları ifade etmektedir:

“Peygamber'in sahib-i takva arkadaşları, O'nun irad ettiği tâlimî sözleri, Üstad'a nisbet ederek kemal-i hürmetle nakletmişilerdir. Cemiyetin tâlim ve terbiyesi gayesiyle, Peygamber'in yerine göre umumi veya hususi olarak söylediği her şeyi muhafazaya gayret sarf etmişlerdir. Bu sözler, kendisi tarafından tesbit edilmiş dinî vazifelerin icrasına müteallik olduğu gibiictimai münasebetlere ve nihayet geçmiş ve geleceğe de mâtuş bulunuyordu. Birbirini tâkib eden seri fetihlerin sevkiyle gittikleri uzak ülkelerde Muhammed'in müridleri, Peygamber'in bu hadislerini, onları bizzat kulaklarıyla duymamış olanlara ulaştırmışlardır. Vefatından sonra, Peygamber'in zihniyetine uygun gördükleri birçok sözü kendiliğinden onlara ilave etmişlerdir. Bununla beraber, onları O'na atfetmekte hiç endişe duydıkları yoktu. Bu sözler, dinin tatbik tarzı ile, bizzat Peygamber'in nazarları önünde inkişaf etmiş olan ve bütün islam

³³⁹ Goldziher, “Okuyucumuza”, 1/s. 26.

dünyasında düsturu'l-amel olarak göz önüne alınacak bulunan şeriatın icrası hakkında bilgi veriyordu. Müteakib mufassal bahislerde arz etmeyi düşündüğümüz âmillerin te'siri altında, nesiller boyunca pek mühim nisbetlerde büyüyecek olan hadis malzemesinin temelleri böyle atılmıştır."³⁴⁰

Goldziher peygamber sözlerinin otoritesinin farkındadır. Bu sözlerin son derece ağırlığının olması ise istismara açık görmektedir. Bu anlamda zaman içerisinde bunun farkında olan insanların siyasî sebeplerden dolayı peygamber sözlerine eklemelerde bulunduğunu düşünmektedir. Hatiboğlu da Goldziher'in bu görüşüne benzer şeyleri söylemektedir. Zira o da hadislerin ümmet üzerindeki ağırlığını kabul etmiş ve zamanla cemiyette oluşan anarşiler, siyasî firkalaşmalar gibi sebeplerin Peygamber sözlerinde eklemelere neden olduğunu ifade etmiştir. Hatiboğlu bu sonuca varırken Goldziher'in bu konuda kullandığı metodunun doğru olduğunu kabul etmekte, Peygamber'in sözlerinin neşir ve talimi yapılırken ifrata kaçılarak icra edilmiş olduğuna tarihî hakikatlerin işaret ettiğini söylemektedir.³⁴¹

Goldziher tarihsel eleştiri metodunu kullanarak Emeviler dönemiyle kıyaslandığında Abbasiler döneminde dinin ağırlığını hissettirdiğini ve bu otoriteden dolayı hadis uydurma faaliyetlerinin ortaya çıktığını ifade etmiştir. Hatiboğlu da aynı düşünceye sahip olup yöneticilerin de istekleri doğrultusunda zaman zaman hadisin metninin değiştirilmiş olduğunu ifade ederek Goldziher'in şu tespitine katıldığını ifade etmektedir: "Nazariyatı, hayatın amelî kısmıyla mutabakatta tutmak isteyen ilahiyatçılar, böyle marifetlere baş vurmaktan geri kalmamışlardır."³⁴²

Hz. Peygamber'in siyasî, akîdevî, ictimaî ve şahsî konular için istismar edildiğini belirten Hatiboğlu bu konuda Goldziher'in "*İslamiyet'te her türlü cereyan,*

³⁴⁰ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 54-55.

³⁴¹ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 54-59.

³⁴² Hatiboğlu, *a.g.e*, s. 92.

ifadesini hadislerde bulmuştur ve hangi sahada olursa olsun, bu birbirinden ayrı çeşitli fikirler arasında hiçbir fark yoktur.” tespitine katılmaktadır. Bununla birlikte Hatiboğlu Goldziher’den farklı olarak kaynaklarda istismar edilmiş rivâyetlerin olduğu kadar güvenilir hadislerin de olduğuna işaret etmekte ve bunu alanın muhaddisleri beklediğini ifade etmektedir.³⁴³

Hatiboğlu, hadis istismarını engellemek için gerçekleştirilen girişimler konusunda Goldziher’in tasnif ve görüşlerine yer vermiş ve bu uydurma faaliyetinin üç farklı karşılığı olduğunu izah etmiştir. Buna göre ilk grup uydurma hadisleri önlemek için hadis uydurma gereği duymuştur. Goldziher من كذب على hadisinin de bu amaçla uydurulduğunu ifade ederken Hatiboğlu bu görüşe katılmamış ancak diğer bazı rivâyetlerin bu doğrultuda uydurulmuş olabileceği konusunda Goldziher ile aynı görüşleri paylaşmaktadır.³⁴⁴ Bu rivâyetlerden bir tanesi şöyledir:

“Ümmetimin ileriki devrinde ne sizin ne de atalarınızın duyduğu haberleri size nakledecek kimseler bulunacak. Bunlardan sakının.”³⁴⁵

Hadisin İslam toplumu için önemini fark ederek bunu değerden düşürmek ve böylece yalan rivâyetlerin ortaya çıkmasına en olmak isteyen ikinci grup ise serbest görüşlülerdendir. Goldziher sadece Kur’an’ın otoritesi ile yetinen sünneti geri plana atan bu topluluğa karşı Peygamberin otoritesini savunmak amacıyla sünni cephede uydurma faaliyetlerinin devam ettiğini söyler. Buna göre “Erike” hadisi bu amaçla icad edilmiştir. Bu durumu nakleden Hatiboğlu ardından Kur’an’la yetinen tarafın hadisi gözden düşürme çabalarına karşı muhaddisler tarafının karşılık bulduğunu ve bu doğrultuda Ebû Kılâbe’nin (ö. 104-107?) “Adama sünneti anlatsan: ‘Bırak bunu da

³⁴³ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 98-99.

³⁴⁴ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 103.

³⁴⁵ Müslim, Mukaddime, 6.

Allah'ın Kitabını getir' der. Bil ki bu kimse dalalete sapmıştır.” rivâyetini delil göstermektedir.³⁴⁶

Hatiboğlu'nun bu konuda da kısmen Goldziher ile aynı görüşte olduğu görülmekte ve hadisçiler ve karşıtları arasındaki mücadelenin bazen hadis uydurma faaliyetlerini tetiklediğini kabul etmektedir.

Bu bahiste dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta ise “Erîke” rivâyetinin isnad açısından da bazı problemler teşkil etmesidir.³⁴⁷ Fakat bu duruma rağmen Hatiboğlu bu konuya hiç temas etmemiş, rivâyetin güvenilirliğini tespit etmek için dönemin sosyo politik durumunu dikkate alarak rivâyeti tahlil etmeyi tercih etmiştir. Zira ona göre rivâyetin metninde bir sorun görüldüğü takdirde isnada bakmaya lüzum yoktur.³⁴⁸

Mehmed S. Hatiboğlu'nun I. Goldziher'den yaptığı alıntılar ve değerlendirmeleri yukarıda zikrettik. Hatiboğlu, bu oryantalist ile hemfikir olduğu ve ayrıldığı noktaları şeffaf bir şekilde dile getirmektedir. Ayrıca Goldziher'in kaynaklarının orijinallerine inerek teker teker kontrol etmiş, onun hatalarını ve eksiklerini bulmak suretiyle ona yardımcı olmuştur. Zira Hatiboğlu'nun tespitlerine göre Goldziher zaman zaman eksik bilgi verebilmekte ve konuyla ilgili diğer rivâyetlere vâkıf olmadığı için hatalı tespitlerde bulunabilmektedir. Hatiboğlu, bu hatalı bilgileri gerek Goldziher'in kullandığı orijinal kitaplardan gerekse de onun ulaşamadığı diğer kaynaklardan tashih etmiştir.

Goldziher rivâyet tahlilinde kullandığı yöntemlere bakılacak olursa, son dönemde Batının kullandığı yöntem çeşitlerini görebilmek mümkündür. Onun hadis araştırmalarında kullandığı tarihsel eleştiri yönteminin daha önce Müslüman dünyada sık kullanılan bir yöntem olmadığı bilinmektedir.

³⁴⁶ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 105-106.

³⁴⁷ Bkz. Özafşar, “Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti”.

³⁴⁸ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 114.

“Ayrıca 19. Yüzyılın sonunda ve özellikle İslâm dünyasında yoğun bir şekilde yaşanan sömürgecilere karşı direniş mücadeleleri de, Batılı devlet adamları ve oryantalistleri; durağan, geri kalmış, tarih dışı sayılmış halklara ilişkin yaklaşımlarını yeniden gözden geçirmek zorunda bıraktı. Goldziher ve Hurgronje’de göreceğimiz gibi Müslüman toplulukları “yaşayan, canlı bir organizma” olarak inceleme gereği ortaya çıktı. Bu değişimde, Batı’da bilim alanında meydana gelen gelişmelerin ve geliştirilen yeni yöntemlerin de kullanılmaya başlandığını görürüz. Tarih ve diğer sosyal bilimlerin yeni bakış açılarından, yöntemlerinden yararlanılmaya çalışılır. Bu dönemde, söz konusu bilimlerin kullanımı çok yoğun ve kuvvetli değildir. Modern bilimlerin oryantalist çalışmalar alanındaki kullanımı, İkinci Savaş sonrasında çok daha yoğun ve belirgin bir şekilde devreye girmiştir.”³⁴⁹

Goldziher “Erîke” rivâyeti gibi bazı rivâyetleri isnad incelemesinden bağımsız olarak sosyo-kültürel açıdan tahlil etmiştir. Hatiboğlu’nun da katıldığı bu görüşe göre rivâyet, hadisçiler ve hadisin önemini yok etmek isteyen grup arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Buna benzer yukarıda zikredilen örnekler gibi Hatiboğlu’nun Goldziher’in görüşleriyle mutâbık olduğu yerler olmuştur. Ancak bu durum Hatiboğlu’nun Goldziher’in kullandığı yöntemi doğrudan alarak hadislere uyguladığını söylemek isabetli olmayacaktır. Zira Goldziher’in hadis tahlili yaparken isnadı değerlendirmeye almadığı ve sadece metni değerlendirdiği görülmektedir. O, metni ele alırken de bunu sahip olduğu tarihî bilgiler ışığında yapmakta, Kur’an, sünnet gibi İslam’ın temel bilgi kaynaklarını dikkate almamaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi bu araştırmaları yaparken amacının farklı olması, aldığı eğitim, içinde yetiştiği çevre ve görevlendirildiği kurumların bunda etkisi oldukça büyüktür. Bu bağlamda

³⁴⁹ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, s. 123.

oryantalistlerin hadislere uyguladıkları yöntemin kendi kutsal metinlerine uyguladıkları yöntemlerden farklı olmadığına da dikkate almak gerekir.³⁵⁰

Goldziher'in, hadislerin güvenilirliğini tahlil ederken kullandığı tarihsel eleştiri yöntemine göre o bir rivâyeti, söz konusu ettiği olay, olgu ve durumları tarihî şartlarını dikkate olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca Yahudi geleneği, efsane araştırmaları, dinler tarihi çalışmaları ve tarihi-filolojik yöntemlere de başvurmuştur.³⁵¹

Goldziher hadis rivâyetlerini tahlil için öncelikle ulaşabildiği kaynaklardan dönemin siyasî-sosyal yapısıyla ilgili bilgileri toplamayı, konuyla ilgili hadis metinlerini bir araya getirmeyi ve rivâyeti bunlara göre tahlil etmeyi amaçlar. Bu konuda ne kadar objektif olduğu, derlediği malzemeler hakkındaki yorumlarının ne kadar tarafsız olduğu yukarıda tartışılmış olmakla birlikte hadis rivâyetinde tarihsel eleştiri denilen bu metodu izlediği ifade edilmelidir. Goldziher'in bu tahlillerinde yaptığı şey adeta söz konusu dönemin bir fotoğrafını çekmektir. Manzarayı bütünüyle yansıtmaya çalışır. Rivâyet bir yapboz olarak düşünülürse Goldziher, rivâyetin siyasî-sosyal veçhelerini de değerlendirmeye katarak bu yapbozun parçalarını birleştirmiş, böylece onu tamamlamayı hedefleyerek rivâyetin güvenilirliğine dair yorum yapma imkânı bulmuştur. Bu bağlamda onun kullandığı yöntemin tarihsel eleştiri metodu olduğu söylenebilir.

Mehmed S. Hatiboğlu'nun ve Goldziher'in hadislere yaklaşımında bir örtüşmeden bahsedilebilir. Bu örtüşme Hatiboğlu'nun sadece hadis perspektifiyle konuya yaklaşmaması, İslam tarihi, düşünce tarihi, siyasî tarih gibi farklı alanların ve bunların kaynaklarını dikkate alarak çok yönlü hareket etmesinden kaynaklanıyor olabilir. Zira Goldziher'in de *İslam Kültür Araştırmaları*'nın ikinci cildinde yazdığı

³⁵⁰ Mehmet Görmez, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine", *İslâmiyât* 3 (2000), s. 17.

³⁵¹ Tahsin Görgün, "Ignaz Goldziher", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (14: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 14/s. 106.

hadis konularına dar bir perspektiften yaklaşmadığı, bu konuları İslam ilimlerinin ve düşüncesinin çoğuyla ilişki kurarak kaleme aldığı görülmektedir. Zira görülmektedir ki Goldziher bu kitabında bir edebiyat eseri olan *el-Egâni* 'yi sıklıkla kullanmaktadır. Bir diğer ifadeyle Goldziher'in sadece hadis ve hadis usûlünden ziyade İslami ilimlerin ve edebiyatın diğer alanlarına ilgi duymuş ve bunları eserlerinde kullanmış olması Hatiboğlu ve Goldziher'in çalışmalarında örtüşükleri nokta olarak zikredilebilir.

Aynı zamanda Hatiboğlu'nun hadisleri değerlendirme noktasında başka kriterleri de mevcuttur ki söz konusu edilen bu kriterler Goldziher'in metodolojisi içerisinde görülmemektedir. Goldziher'den farklı olarak Hatiboğlu, değerlendirme yöntemi içerisine isnad tedkikini dahil etmiştir. Buna göre öncelikle metin tenkidi yapılır. Şâyet metnin güvenilir olmadığı düşünülüyorsa isnad tedkikine geçilmez. Kimi durumlarda ise metnin doğru olabileceği düşünülüyor olmasına rağmen bu tek başına yeterli değildir. İsnad tedkiki yapılması da gerekmektedir.³⁵² Goldziher ile aralarında oluşan en bariz yöntem farklılıklarından olan bu durum metnin kritiğindeki yöntem farklılıklarında da kendisini göstermektedir. Goldziher'de görülmeyen Kur'an-ı Kerim'e, sahih hadise, biriken sağduyuya³⁵³ arz, onun metin tenkidi kriterleri arasında yer almaktadır. Hatiboğlu'na göre bir rivâyeti tahlil ederken başlıca dayanak noktası vahyin kaynağı olan Kur'an'ı Kerim'dir. Vahyin temsilcisi Hz. Peygamber'den nakledilen rivâyetlerde haliyle bu kutsal kitaba aykırı olmamalıdır. Bir rivâyetin sahih olanını sakim olanından ayırmak için dikkat ettiği bir husus ise rivâyetin değerinin kültürlü Müslüman nezdinde bıraktığı izlenimdir.³⁵⁴ Aynı zamanda Hatiboğlu bu metodu kullandığını ifade etmese de rivâyetin güvenilirliğini tespit etme noktasında tahlillerinde tarihsel tenkid metodoloji adı verilen yöntemin yansımaları görülür.

³⁵² Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 134.

³⁵³ Hatiboğlu, *ag.e*, s. 107.

³⁵⁴ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 107.

Hatiboğlu bu tenkidin neticesinde vardığı sonuca göre kimi rivâyetlerin peygambere ait olabileceğini kimi rivâyetlerin ise dönemin sosyo politik durumundan kaynaklı olarak sonradan ortaya çıkarıldığı ve peygambere izafe edilen hadisler olduğuna kanaat getirir.

Hatiboğlu, Müslümanların bir ilim geleneği olduğunu, 14 asırlık bu geleneğin hatalarıyla doğrularıyla günümüze kadar geldiğini düşünmektedir. Gelenek olmadan gelecek inşası mümkün değildir. Ancak İslam'ın ve Müslümanların mevcut geleneği yeniden ele alıp, yorumlamak, değerlendirmek ve tenkidî süzgeçten geçirmediği sürece hak ettiği geleceğe sahip olamayacaklardır. Zira mevcut haliyle içinde hatalar da barındıran bu sistem Müslümanların gelişmesinin önündeki en büyük engellerdendir. Bu engellerin kaldırılmasının da geleneğin tenkidine bağlı olduğunu ve bu ilim çevrelerinin gerçekleştirilmesi gerektiği kanaatindedir³⁵⁵. Yaptığı hadis ve rivâyet tahlilleriyle bunu amaçlayan Hatiboğlu, bu anlamda da Goldziher'den ayrılmaktadır. Zira daha önce belirtildiği gibi Goldziher'in Yahudi geleneğine sahip olması ve siyasî misyonları olabileceği gerekçesi, onun hadislere bakışını etkilenmektedir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Hatiboğlu, Goldziher'in çalışmalarını neticesinde vardığı sonuçların hepsini kabul etmemiş, doğru ve yanlış olanı tespit için ilmî süzgeçten geçirerek hatalı ve doğru olanları ayırmaya gayretinde bulunmuştur. Hatiboğlu, adeta Yahya Kemal'in "kökü geçmişte olan âti"³⁵⁶ mottosunu benimseyerek bugün 60 yılı aşan akademik hayatın boyunca İslam geleneğini en doğru biçimde yeniden yorumlayarak Müslümanların geleceğini inşâ etmenin yollarını aramaktadır.

Hatiboğlu'nun tenkidî eğiliminin Goldziher'den kaynaklı olup olmadığı sorusu ise yetiştiği çevre ve aldığı eğitim incelendiğinde daha net anlaşılacaktır. Buna göre Türkiye Cumhuriyet'in içinde bulunduğu durum, dini alanda baskıların artması ve babası Mehmed Refet Efendi'nin bu alanda yaşadığı sıkıntılı ve engellemeler küçüklük

³⁵⁵ Tahsin Görgün, *Türkiye'de İslami Düşünce Geleneği* (İstanbul: TİRE, 2020), s. 49.

³⁵⁶ Görgün, *Türkiye'de İslami Düşünce Geleneği*, s. 49.

döneminde Hatiboğlu'nun zihin dünyasında tenkidi hareketliliği başlatmıştır. Hatiboğlu lise döneminden itibaren karşılaştığı rivâyetlere tenkidî nazarla bakmıştır. Üniversite yıllarında Hasan Basri Çantay'a Arapça gramerle ilgili hatalarını bildiren mektup yazmıştır. Goldziher'le tanışması ise 1962 yılında doktora çalışmasını vermeden önce fakülte yıllarına denk gelmiştir. Hatiboğlu'nun bu dönemden önce de hadislere tenkidî bakış açısıyla yaklaştığı, bu özelliğin hem fitrî olarak kendisinde bulunduğu hem de içerisin yetişmiş olduğu çevrenin bu zihin yapısını tetiklemiş olduğu söylenebilir. Hocası Tayyib Okiç akademik anlamda Hatiboğlu'nu etkileyen en önemli hocasıdır. Goldziher çalışmalarına da onun tavsiyesi üzerine başlamıştır. Doktora çalışması olan İslami Tenkidi Zihniyet ve Hadis Tenkidini Doğuşu isimli tezi daha önce zihninde oluşan bir problem üzerine seçtiği ve hocasına bu teklifi sunduğu bilinmektedir.

Kısacası kronolojik olarak bakıldığında Hatiboğlu'nda tenkidi zihniyetin oluşumunun Goldziher ile tanışmasından önceki zamanlara dayandığı görülmektedir. Hatiboğlu zaten halihazırda önceden kendisinde olan tenkidi zihniyeti, Goldziher hakkında yürüttüğü çalışmalar ile perçinlenmiştir. Doktora sırasında onun hakkında çalışmalar yaparken, önyargılı davranmamasının bir neticesi olarak kendisinden etkilendiği yerler de olmuştur. Zira Hatiboğlu "İlim müminin yitik malıdır. Nerede bulursa gider alır"³⁵⁷ düsturunca hareket eden bir alimdir.

Yukarıda izah edildiği üzere Goldziher ve Hatiboğlu'nun hadis rivâyetlerini tahlil etme metodolojileri bakımından birbirinden ayrıldıkları birçok nokta olmakla birlikte İslami ilimlerin farklı alanlarına olan ilgileri dolayısıyla örtüştükleri noktalar da olabilmektedir. Goldziher'in İslam araştırmalarındaki amacı, İslam'a yaklaşımı gibi etkenler ile Hatiboğlu'nun İslam dini, hadisler hakkındaki tutumu, rivâyet tahlillerindeki amacı dikkate alındığında bu iki ilim insanının topladıkları bilgileri farklı şekillerde yorumlayıp, mezkûr etkenler ışığında yeniden ele aldıkları anlaşılmaktadır.

³⁵⁷ Tirmizî, İlim, 19; İbn Mâce, Zühd, 16.

2.5.4 Mehmed S. Hatiboğlu'nun Goldziher'in Hadis Konusundaki Görüşlerini Değerlendirmesi

Konuyla ilgili pek çok makale ve eser yayımlamış olan I. Goldziher'in hadislerle ilgili düşünceleri ağırlıklı olarak *Muhammedanische Studien* isimli eserin ikinci cildinde yer almaktadır. Gayr-i Müslimlerin İslam hakkında yürüttükleri çalışmaların takip edilmesi gerektiğinin önemle üzerinde duran Mehmed S. Hatiboğlu da bu esere önem vermiş ve eseri Prof. Dr. Cihad Tunç ile Fransızca çevirisinden Türkçe'ye tercüme ederek ilgililerin dikkatini sunmuştur.

Eserin Türkçe tercümesinin diğer bir önemi ise Hatiboğlu'nun Goldziher'in asıl kaynaklarına inerek verdiği bilgileri tedkik etmiş olması ve hatalı, eksik bilgilerini dipnotlarda belirtmesidir. Bu anlamıyla dipnotlar dikkatli bir şekilde incelendiği takdirde Hatiboğlu'nun Goldziher'e yönelttiği eleştiriler görülebilmektedir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki Hatiboğlu'nun dipnotlarda düzelttiği hatalar genel itibariyle maddi hatalardır. Bir başka deyişle Hatiboğlu bu esere eklediği dipnotlarla Goldziher'in hatalı bulduğu bütün yorumlarını tenkit etmiş değildir. Bu itibariyle Hatiboğlu'nun bu çabasının bir reddiye niteliği taşımadığı belirtilmelidir.

Genel hatlarıyla Hatiboğlu'nun bu eserde Goldziher'e yönelttiği eleştiriler 4 başlık altında toplanabilmektedir:

- 1- Goldziher'in kaynaklarının tedkiki/ Maddi hatalar,
- 2- Goldziher'in naklettiği hadislerin sıhhat bakımından tedkiki ve farklı tariklerin verilmesi,
- 3- Goldziher'in yorumlarına yönelttiği tenkidler,
- 4- Goldziher'in verdiği bilgilere yaptığı eklemeler.

2.5.4.1 Goldziher'in Kaynaklarının Tedkiki/ Maddi Hatalar

Goldziher'in Yahya ibn Sa'îd el-Kattân'ın Mısırlı olduğunu ifade etmesi üzerine Hatiboğlu onun Mısırlı değil Basralı olduğu bilgisini vermiştir.³⁵⁸

Goldziher, Ebû Hureyre'nin oğlunun adının Abdullah olduğunu ifade ederken Hatiboğlu bunun yanlış olduğunu, doğru olanın ise Abdurrahman olduğunu belirtmiştir.³⁵⁹

Hatiboğlu, Hattâbî'nin Sebteli değil Bustlu olduğunu ifade ederek Goldziher'in nüshadaki yazıyı yanlış okuduğunu belirtmiştir.³⁶⁰

Hatiboğlu, Goldziher'in kullandığı nüshalarda geçen bilgilerin matbu nüshalarından tedkikini yapmış ve nüshalar arasındaki farklılıklara da dipnotlarda işaret etmiştir.³⁶¹

Hatiboğlu bazı yerlerde Goldziher'in bazı yanlış ifadeler kullandığını tespit ederek bunun Goldziher'den değil nüsha hatasından kaynaklandığını tespit etmiştir.³⁶²

Benzer şekilde Hatiboğlu'na göre Goldziher muhtelif yerlerde metni yanlış anlayarak gerçek olmayan bilgiler verebilmiştir.³⁶³

2.5.4.2 Goldziher'in Naklettiği Hadislerin Sıhhat Bakımından Tedkiki ve Farklı Tariklerin Verilmesi

Goldziher'in Enes b. Mâlik'e söylendiğini iddia ettiği ettiği "Söylediklerimi kabul et, zira ben onları Peygamber'den aldım, o da melek Cebrail'den, bu da onları

³⁵⁸ Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, 2019, 2/s. 74.

³⁵⁹ Goldziher, *a.g.e*, 2019, 2/s. 107.

³⁶⁰ Goldziher, *a.g.e*, 2019, 2/s. 347.

³⁶¹ Goldziher, *a.g.e*, 2019, 2/s. 60.

³⁶² Goldziher, *a.g.e*, 2019, 2/s. 67.

³⁶³ Goldziher, *a.g.e*, 2019, 2/s. 382.

Allah'tan alıyordu”³⁶⁴ rivayetine karşı Hatiboğlu, Goldziher'in vâkıayı yanlış takdim ettiğini ifade etmiştir.³⁶⁵

Goldziher Buhârî'de yer alan bir rivayete³⁶⁶ göre Hz. Peygamber'in av köpekleri ve çoban köpekleri hariç diğer bütün köpeklerin öldürülmesini emrettiği belirtir. Ancak Hatiboğlu, Goldziher'in kaynak gösterdiği Buhârî rivayetinde öldürülme emrinin olmadığını belirtmektedir.³⁶⁷

2.5.4.3 Goldziher'in Yorumlarına Yöneltiltiği Tenkidler

Mehmed S. Hatiboğlu, Goldziher'in Buhârî'de geçen bir rivayeti dikkatle okumadığını ifade eder. Buna göre Goldziher, İbnu'z-Zubeyr isyanına katılmak istemeyen kişinin Nâfi olduğunu söylerken Hatiboğlu bu bilginin hatalı olduğunu, aslında o kişinin Hz. Ömer'in oğlu Abdullah olduğunu tespit etmiştir.³⁶⁸

Goldziher'in, İmam Ebû Yûsuf'un saray ilahiyatçısı olarak yerine göre halifeyi memnun etmek için dince yasak olan bir şey meşrulaştırdığına yönelik iddiasına Hatiboğlu katılmamakta ve verilen bu bilgiyi düzeltmektedir. Hatiboğlu'na göre Ebû Yûsuf'a yönelik bu iddialar İbnu'l-Mubârek'ten rivayet edilmekte olup reyci Ebû Yûsuf'a karşı Ehl-i Hadis tarafından kasıtlı olarak uydurulmuştur.³⁶⁹

Goldziher, halife Kâhîr'in şarap içenlere çok sert davrandığını fakat kendisinin daima çakırkeyif halde olduğunu söylemesi üzerine Hatiboğlu, bu yorumu kabul

³⁶⁴ Tirmizî, II, 314.

³⁶⁵ Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, 2019, 2/s. 38.

³⁶⁶ Buhârî, Sayd, r.6.

³⁶⁷ Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, 2019, 2/s. 76.

³⁶⁸ Goldziher, *a.g.e.*, 2019, 2/s. 136.

³⁶⁹ Goldziher, *a.g.e.*, 2019, 2/s. 101.

etmemiş ve kaynaklarda verilen bilgiyi Goldziher'in yanlış aktardığını, sürekli bu halde olan kimselerin halifenin zalim askerleri olarak kayıtlarda yer aldığını belirtmiştir.³⁷⁰

Goldziher, muttakî ilahiyatçı olarak adlandırdığı Zuhrî'nin siyasî sebeplerle hadis uydurduğu iddia etmiş ancak Hatiboğlu Goldziher'in bu iddialarının gerçeği yansıtmadığını söyleyerek, aksini ispata çalışmıştır.³⁷¹

Goldziher'in yaptığı değerlendirmeye göre Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in ölümünü kabul edemeyerek ona harikuladelik atfetmiştir. Ancak Hatiboğlu bu yoruma Hz. Ömer'in böyle bir şey iddia etmesi muhal bulur. Ona göre Kur'an-ı Kerim'in bu konudaki beyanları gayet açıkken Hz. Ömer böyle bir kanaatte olamaz. Bunun yanı sıra bu konuyla ilgili rivayetlerin geçtiği İbn İshak'ta böyle bir bilgi yer almamakta olup söz konusu rivayetler Hz. Ömer'in, Rasulullah'ın ölüm haberinin doğru olmadığına inandığını ifade etmektedir.³⁷²

2.5.4.4 Goldziher'in Verdiği Bilgilere Yaptığı Eklmeler

Eserde, Mehmed S. Hatiboğlu'nun Goldziher'in iddialarını desteklediği yerlerde olmuştur. Sözelimi Goldziher, İslam hukukçularının güvercin yarışını yasakladığını söylemekte ve Hatiboğlu bu bilgiyi doğrulamaktadır. Ona göre bu spor, çeşitli dini gerekçelerle h.3 asırda yasaklanmış ve rivayetlere sonradan bu kayıt eklenmiştir. Hatiboğlu, bu şekilde kayıtlara geçmesinin sebebinin ise o günün şartları olduğunu söylemektedir.³⁷³

³⁷⁰ Goldziher, *a.g.e*, 2019, 2/s. 87.

³⁷¹ Goldziher, *a.g.e*, 2019, 2/s. 59.

³⁷² Goldziher, *ag.e*, 2019, 2/s. 381.

³⁷³ Goldziher, *a.g.e*, 2019, 2/s. 101.

2.5.5 Değerlendirme

Oryantalizm konusunun bugün Batıyı algılama ve yorumlamada anlamı değiştirilmiş bir alan ve eleştiri konusu olduğunu söylemek mümkündür. Bu konunun günümüzde bir tabu olarak karşımıza çıktığını ve üzerine konuşmanın çok kolay olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Bununla birlikte Mehmed S. Hatiboğlu Türkiye’de bu konunun ilgililerin gündemine girmesini sağlayan ilk ilim insanlardandır. İlerleyen bölümlerde ifade edileceği üzere Hatiboğlu’na yöneltilen eleştirilerin büyük çoğunluğu oryantalizm üzerinden olmuştur. Hatiboğlu’nun oryantalizmin öğretilerini genelde İslami ilimlere özelde ise hadis alanına uygulamaya çalışıldığı iddia edilmiştir.³⁷⁴ Bununla beraber Hatiboğlu’nun oryantalistleri öven açık bir ifadesine rastlanmamaktadır. Yukarıda detayları verildiği üzere Hatiboğlu, babası Mehmed Refet Efendi ve hocası M. Tayyib Okiç’ten aldığı akademik duruş ve yöntem gereği I. Goldziher’in ilmi hatalarını ve yanlış yorumlarını düzeltmeye gayret göstermiş, isabetli yorum değerlendirmeler yaptığı zaman da çabasını takdir etmiştir. Bu doğrultuda anlaşılmaktadır ki Hatiboğlu Goldziher’in kaynaklarının tümünü dikkatle incelemiştir. Hatiboğlu’nun İslam erken dönem tarihinin ve kaynaklarının değerlendirmesinde yakın tarihin birikim ve yaklaşımlarından da faydalanılması gerektiği yönündeki düşüncesinin onu bu incelemeyi yapmaya teşvik ettiğini söylemek mümkündür. İster Türk ister yabancı olsun başkalarının İslam literatürünü kullanarak ne tür dini söylemler, düşünceler ürettiklerinin takip edilmesi ve iftira mı itiraz mı yoksa bir katkı mı olduklarının tespit edilmesi gerekmektedir. Aksi halde ne kadar görmezden gelinirse gelinsin oryantalizmin İslam dini hakkında söylemler ürettiği bir vakıa olarak karşımızda durmaktadır. Hatiboğlu da öncelikle İslam adına üretilen dünyanın farklı yerlerindeki bilgilerin takip edilmesi, anlaşılması ve cevaplanması gerektiği kanaatindedir. Bununla birlikte Türkiye’de yapılan çalışmaların büyük bir

³⁷⁴ <https://www.yavuzkotas.com/m-sait-hatipoglu-ve-goldziher-son/>, Erişim Tarihi: 13.09.2021.

çoğunluğunun oryantalist geleneği temel kaynaklarından kavrayacak nitelikte olduğu söylenemez. Bu sebeple Hatiboğlu'nun oryantalistlerden etkilendiğine yönelik iddiaların temeli olmayan iddialar olarak tanımlanması mümkündür. Diğer bir ifadeyle Hatiboğlu'nu oryantalizmle ilişkilendirecek olan kimselerin Oryantalist üretimi önce kendi kaynaklarından okuyarak tanımaları sonrasında İslam dininin kaynaklarıyla karşılaştırarak okumaları gerekmektedir ki oryantalist paradigma ile Hatiboğlu'nun ilim paradigması ifade edilebilsin. Aksi halde bu iddialar temeli olmayan sözlerden öteye gidemeyecektir.

2.6 Mehmed S. Hatiboğlu'na Yöneltilen Bazı Eleştiriler

Kendisinde çocukluktan bu yana var olan tenkidi zihniyetin hadis alanında tezahür etmesiyle bu alanda orijinal çalışmalara imza atmış olan Mehmed S. Hatiboğlu'nun iddialarını kabul eden bir kesim olmakla beraber bu iddiaların doğru olmadığını savunan kimseler de olmuştur. Daha önce belirtildiği üzere Türkiye'de ilahiyat alanında tenkid konusuyla ilgili yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu Hatiboğlu'nun açtığı düşünsel zemin üzerinden ilerlemiştir. Bu doğrultuda kendisinden etkilenen isimler olmakla beraber eleştiren kimselerin olması da kaçınılmazdır. Zira Hatiboğlu'na göre olması gereken de budur. İslam dininde Hz. Peygamber dışında hiçbir beşer hatasız ve masum değildir, her düşünce ve her şahıs uygun bir biçimde tenkid edilebilir.³⁷⁵

Hatiboğlu'nun "Kur'an-ı Kerim'de Mahalli Hükümler Meselesi"³⁷⁶ isimli makalesine değerlendirme yazısı yazan Prof. Dr. Salim Öğüt zikredilen yazıda Hatiboğlu'nun şu ifadelerine itiraz etmiştir:

³⁷⁵ Hatiboğlu, "Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti", 2017, s. 41.

³⁷⁶ Mehmed Said Hatiboğlu, "Kur'anı Kerim'de Mahalli Hükümler Meselesi", *İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 2* (Ankara: OTTO, 2017).

“...mesela günümüzün aydın, yüksek tahsilli hanımından, Kur’an’da var diye kendi cahil biraderinin yarısı değerinde şahid sayılmasını bekleyemezsiniz.”³⁷⁷

Öğüt, miras ayetlerinin taabbudi olduğunu ve değiştirilemeyeceğini iddia etmektedir.³⁷⁸ Ona göre, gerek kadîm gerek müteahhirîn bütün tefsir ulemâsı Allah’ın alîm ve hakîm olduğunu, en güzel olanı emredeceğini, kullarına bir anneden daha şefkatli yaklaştığını ifade etmektedir. Ancak Öğüt’e göre bu üslup Hatiboğlu’nun söz konusu ifadeleriyle son 15 yılda değişiklik göstermiştir.³⁷⁹

Hatiboğlu’na göre ise İslam, ahiret hayatını dünyadayken hazırlatan, bu yüzden dünya hayatının düzenlenmesine yönelik hükümler koyan dünyevî bir dindir.³⁸⁰ Buna göre Kur’an-ı Kerim ve sünnetin ışığında, dünya hayatında ortaya çıkan yeni ihtiyaçların karşılanması gerekmektedir.³⁸¹ Bu demektir ki Kur’an ve sünnet, insanlığa bazı temel esaslar getirmiştir ve yeni ihtiyaçlara göre ortaya çıkan durumlarda bu temel esaslar baz alınarak yeni hükümler verilebilmektedir. Zira İslam dini dünya hayatını düzenlemeyi ve devam ettirmeyi esas almaktadır.

Bu doğrultuda denilebilir ki mahalli hükümler konusunda Hatiboğlu’nun üzerinde durduğu anahtar kavram “Kavâid-i külliye”dir. Sözgelimi Hatiboğlu’na göre İslam her konuda temizliği emretmektedir ve temizlik esas gayedir. Ancak temizliğin ne şekilde olacağına ilişkin değerlendirmeler devir ve coğrafyaya göre değişkenlik gösterebilmektedir. Ona göre özellikle temizlikle ilgili algılar geçmişte daha farklıydı ve konu işin uzmanlarına bırakılmaktan ziyade kültür aktarımı vasıtasıyla öğrenilmekteydi. Geçmiş alimlerin her yaptığını kabul eden zihniyet hâkim kültürü sorgulama yoluna

³⁷⁷ Hatiboğlu, “Kur’anı Kerim’de Mahalli Hükümler Meselesi”, s. 50.

³⁷⁸ Salim Öğüt, “‘Kur’an-ı Kerim’de Mahalli Hükümler Meselesi’ Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 8 (2006), s. 18.

³⁷⁹ Öğüt, “‘Kur’an-ı Kerim’de Mahalli Hükümler Meselesi’ Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 16.

³⁸⁰ Hatiboğlu, “Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti”, 2017, s. 41.

³⁸¹ Hatiboğlu, a.g.e, 2017, s. 42.

gitmeyerek yanlış sürdürmeye devam edilmiştir.³⁸² Hatiboğlu, bu doğrultuda mezhepçilik yapan bazı âlimlerin görüşlerini hatalı bulmuş ve verilen hükümlerin İslami tenkid ölçütlerine göre yeniden ele alınması gerektiğini düşünmüştür. Buna göre temizlik konusuyla ilgili aslın değişmesi mümkün olmamakla birlikte furû'un değişmesi kaçınılmazdır.

Değnilmesi gereken diğer bir nokta ise Hatiboğlu'nun mahalli hükümler konusuna temas ederken esas amaçlarından birinin İslam kültür geleneğinde hâkim olan zihniyeti eleştirisidir. Ona göre İslam'ı anlamak Kur'an ve sünnet zihniyetinin anlamakla mümkün olacaktır. Ancak bu konuda kendilerine başvurulmuş âlimler ve eserleri yeterli olmayıp, Kur'an zihniyetini sağlıklı bir şekilde yansıtamamaktadır.³⁸³ Ona göre ilk dönem Müslümanlarında bulunan tenkidî zihniyet, bugün varlığını sürdürebilirse fikhî alanda var olan hatalı ve yanlış yorumların devamı engellenecektir.³⁸⁴

Hatiboğlu'nun görüşlerini tenkid eden bir diğer isim ise Prof. Dr. Yaşar Kandemir'dir. Kandemir "Hadis İnkarcıları Ne Yapmak İstiyor?" isimli kitabında Hatiboğlu'nun Hz. Peygamber'in gayba muttalî olması konusundaki değerlendirmelerini eleştirmiştir.³⁸⁵ Kandemir, Tahrim ayetini³⁸⁶ Hz. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim haricinde de Allah'la ilişki kurduğunun bir delili olarak sunmakta ve Hatiboğlu'nun, Hz. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim dışında Allah'tan vahiy almadığı ve gayba muttali olmadığı yönündeki görüşlerini eleştirmektedir.³⁸⁷

³⁸² Hatiboğlu, "Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti", 2017, s. 47.

³⁸³ Hatiboğlu, "Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti", 2009, s. 41.

³⁸⁴ Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, s. 139.

³⁸⁵ Yaşar Kandemir, *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?* (Tahlil: İstanbul, 2019), 461.

³⁸⁶ Tahrim, 66/3.

³⁸⁷ Kandemir, *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?*, s. 461.

Hatiboğlu örnek gösterilen bu durumun Kur'an'ın üslûbu olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu ve buna benzer ayetlerin lafzî manalarına takılı kalındığı taktirde Hz. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim dışında vahiy aldığı söylenebilir. Ancak Kur'an-ı Kerim'in üslubu dikkate alındığında ayetleri bu şekilde anlamak mümkün olmayacaktır.³⁸⁸ İnsana dair fiilleri Allah'a nispet etmenin Kur'an-ı Kerim'in bir üslubu olduğunu iddia eden Hatiboğlu'na göre "...kalemi ve kalem ile yazmayı öğretti"³⁸⁹ ayeti bu durumu en iyi izâh eden ayetlerdendir. Buna göre Allah'ın bu ifadeden murâdı, insana bu yeteneğin Allah tarafından verilmiş olmasıdır. Ayeti zâhirî manada anlamak ise gülünç olacaktır.³⁹⁰

Hatiboğlu'nun, Hz. Peygamber'in gelecek gayba muttali olamayacağı yönündeki iddialarının temel sebeplerinden bir tanesi ise Rasulullah'ın, vefatından sonraya tekabül eden dönemlerde bu konu hakkında çok fazla istismara uğramış olduğunu düşünmesidir. Zira bu şekilde hadis külliyatına giren rivayetler Kur'an ve sünnetin anlaşılamadığının bir göstergesi olup en büyük zararı da yine İslam medeniyetine vermektedir.³⁹¹

Hatiboğlu'nun Goldziher ile ilgili görüşlerini ve ona yaklaşımını tenkid eden bir diğer hadis profesörü ise Prof. Dr. Yavuz Köktaş'tır. Köktaş, Hatiboğlu'nun *İslam Kültürü Araştırmaları* isimli tercüme kitabında dipnotlara Goldziher'in eksiklerini tespit ettiği bazı maddelere değinmiş ve ardından şu yorumları yapmıştır:

"...Eksikleri giderme ve düzeltme adına yapılanlar bunlar... Ne demiştik? Bunların dışında Goldziher'e bir şey denmediği için görüşleri zımnen kabul ediliyor demektir."³⁹²

³⁸⁸ Hatiboğlu, *Hiz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 39.

³⁸⁹ 96/Alak, 5.

³⁹⁰ Hatiboğlu, *Hiz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*, s. 39.

³⁹¹ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s.16-17.

³⁹² <https://www.yavuzkotas.com/m-sait-hatipoglu-ve-goldziher-son/>, Erişim Tarihi: 06/09/2021.

Bu konunun daha net anlaşılabilmesi için Hatiboğlu'nun dipnotlandırma yaparken nasıl bir yöntem izlediği ve hangi amaçlarla bunu yaptığını tespit etmek önemlidir. Hatiboğlu'nun değerlendirmelerinden anlaşılmaktadır ki onun amacı Goldziher'in kullandığı temel kaynaklara giderek kaynak kritiği yapmak ve maddi hataları tespit etmektir. Hatiboğlu *İslam Kültürü Araştırmaları* isimli eseri tercüme edip dipnotlandırırken esere reddiye yazmayı hedeflememiştir.

Köktaş'ın tenkit ettiği bir diğer noktası ise Hatiboğlu'nun *İslam Kültürü Araştırmaları* isimli kitabın önsözünde şu sözleri söylemesidir:

“Goldziher'i okurken Yahudiliğe samimiyetle bağlı fakat Siyonist olmayan bir âlim karşısında olduklarını unutmamalı, mesela onun Kur'an hakkındaki kanaatini bile daima dikkate almalılar.”³⁹³

Köktaş ise bu değerlendirmeye şu şekilde itiraz etmiştir:

“Dikkate almak mı? Goldziher Kur'an hakkında ne düşünüyor? Kur'an, İslam Peygamber'inin şahsî eseridir. Şimdi bu mu dikkate alınmalı? Ne demek dikkate almak? Herhalde burada sürç-i lisan vardır. Yani bu görüşünden bile haberdar olmaları lazım denileceğine dikkate almalılar demiş!!”

Hatiboğlu'nun önsözde geçen uyarısı okuyan herkesin de ilk bakışta anlayabileceği gibi Goldziher'i okurken onun bir Oryantalist olduğunun dikkate alınması, Kur'an hakkındaki yorumlarının bilinmesi ve bu doğrultuda verdiği bilgilerin ve değerlendirmelerinin tenkidi süzgeçten geçirilerek dikkatli bir şekilde okunmasına yönelik bir uyarıdır.

Dr. Mehmet Apaydın ise Hatiboğlu'nun hadis kaynaklarında yer alan “İmamlar Kureyş'tendir” sözünü içeren rivayetlere yönelttiği tenkidler hakkında genel bir değerlendirme yapmıştır. Buna göre Hatiboğlu'nun söz konusu rivayeti metin tenkidi kriterlerini kullanarak yapması nihâî sonuca ulaşmada yeterli olamamıştır. Zira sened

³⁹³ Goldziher, “Okuyucumuza”, 1/s.28.

tenkidi kriterini kullanarak rivayeti değerlendiren diğer alimler Hatiboğlu'nun ulaştığı sonuçlardan farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Apaydın'a göre rivayet, senet ve metin tenkidi kriterlerine göre değerlendirilip bu değerlendirme neticesinde zıt sonuçlar elde edildiği taktirde üçüncü bir yol olan *bütünsel yaklaşım* metodunu kullanmak gerekmektedir.³⁹⁴

2.7 Mehmed S. Hatiboğlu'nun İddialarının Kamuoyundaki Bazı Yansımaları

Mehmed S. Hatiboğlu, ileri sürdüğü fikirleri ve ortaya koyduğu çalışmalarıyla hem hadis alanında hem de diğer ilahiyat alanlarında Türkiye'deki tartışmalara yön veren bir ilim insanıdır. İddialarına yönelik kendisini tenkit eden kimseler olduğu gibi aynı zamanda kendisine destek çıkan, fikirlerini benimseyen birçok isim ortaya çıkmıştır. Hatiboğlu'nun tezlerini ve düşünce yapısını büyük ölçüde benimseyen öğrencilerinden daha önceki bölümlerde bahsedilmişti. Bu doğrultuda Hatiboğlu'nun ve talebelerinin Türkiye hadisçiliğinin evrilmesinde kritik rol oynadığı bilinmektedir. Bununla beraber Karar Gazetesi'nde köşe yazıları yayınlanmakta olan Taha Akyol gibi ilahiyat alanının doğrudan içerisinde olmayan bazı kimseler de Hatiboğlu'nun iddialarını doğrulamaktadır. 3 Kasım 2019 tarihli "İmamlar Kureyş'ten Olur" köşe yazısında Akyol, hilafetin Kureyşliliği konusunu din-siyaset ilişkisi bağlamında ele almış ve bu rivayetin günümüzde çeşitli terör örgütlerinin iddialarını desteklemelerine yardımcı olduğunu ileri sürmüştür. Bu bağlamda Mehmed S. Hatiboğlu'ndan "zamanımızdaki en büyük hadis âlimi" olarak söz eden Akyol, Hatiboğlu'nun bu rivayetin uydurma olduğunu bilimsel metotlarla ispat ettiğini ve "Kureyş" meselesinin günümüzde bir öneme sahip olmadığını ifade etmektedir.

³⁹⁴ Mehmet Apaydın, "İmâmetin Kureyş'e Ait Olduğuna Dair Hz. Peygamber'e İsnâd Edilen Rivâyetlerin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti", *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), s. 220.

Bu durum göstermektedir ki Hatiboğlu'nun ilgilendiği rivayetler ve değerlendirmeleri günümüzde önemini korumaktadır. Zira söz konusu köşe yazısında belirtildiği gibi birçok terör örgütü “Hilafetin kureyşliliği” rivayetini kendilerine dayanak noktası edinip faaliyetlerini meşrulaştırma yoluna gitmekte bir sakınca görmemektedir. Hz. Peygamber'in böyle bir durumda zan altında bırakılmasının yanlış olacağı düşüncesin olan Hatiboğlu, bu rivayetin kabul edildiği kişinin kendisiyle çelişeceği görüşünü benimsemektedir. Zira herkesin malumu olduğu üzere içerisinde bulunulan zaman diliminde hilafet Kureyşlilerin elinde değildir.³⁹⁵ Hz. Peygamber'in geçersiz bir söz söylemesinin muhal olduğuna inanan Hatiboğlu bu rivayetin ona ait olamayacağını ve dolayısıyla İslam dini adına hareket ettiğini ileri süren grupların bu rivayeti kullanmasının da bir geçerliliği olmayacağını ve bu rivayete dayanarak geçilen aksiyonların İslam'a atfedilmesinin mümkün olmayacağı kanaatini taşımaktadır.

İsmail Küçükkılınç ise 2020 yılında Star Gazetesinde yayınlanan “Said Halim Paşa'da İslamcılık, hilafet ve laiklik” başlıklı köşe yazısında Paşa'nın halifelik ve hilafet konusuyla ilgili görüşlerini Hatiboğlu'nun Hilafetin Kureyşliliği tezindeki değerlendirmelerine benzetmektedir.³⁹⁶

³⁹⁵ Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, s. 13.

³⁹⁶ <https://www.star.com.tr/acik-gorus/said-halim-pasada-islamcilik-hilafet-ve-laiklik-haber-1593935/>,

Erişim Tarihi: 07/09/2021.

SONUÇ

Türkiye’de tenkidî zihniyetin eksikliğine vurgu yaparak hadis alanında metnin ihmal edildiğini iddia eden ve bu konuda ilk ciddi çalışmalara imza atan ilim insanı hiç şüphesiz Mehmed S. Hatiboğlu’dur.

Hatiboğlu, oryantalistlerin temel tezi olan, İslam’da metin tenkidi olmadığı yönündeki iddiaları reddetmektedir. O, bu görüşe İslam tarihinden örnekler getirerek karşı çıkar. Ancak ona göre, İslam toplumları vahyin indiği ilk dönemlerde Hz. Peygamber’in gayretiyle oluşan tenkidî zihniyeti zaman içerisinde kaybetmişlerdir. Hatiboğlu, İslamî ilimler alanında yapılacak tüm çalışmalarda seleflerin görüşlerinin tek doğru olarak kabul edilmesine karşı çıkmaktadır. Ona göre İslam dininde masum olan sadece Hz. Peygamber’dir. Hadis, fıkıh, mezhep imamları dahil olmak üzere bütün insanlık hata yapabilir nitelikte yaratılmıştır. Hadisleri sonraki nesillere aktaran hadis imamlarının da yanlış yapabileceği her zaman dikkate alınmalıdır. Âlimlerin görüşleri tenkide açık olmalı ve bir usûle bağlı kalarak bu görüşlerin ilmî çerçevede değerlendirilmesi yapılmalıdır.

Hatiboğlu’nun, hadislerin Hz. Peygamber’e aidiyetini tedkik edebilmek için yaptığı metin tenkidi faaliyetinde ne sadece geleneğe bağlı kalarak değerlendirmede bulunduğu ne de sadece modern dönemde hâkim olan bilim anlayışına ve metodolojilere göre rivâyetleri değerlendirdiği söylenebilir. Hatiboğlu’nun, İslam kültür geleneğine ve klasik eserlere son derece vâkif olduğu görülmektedir. O, yeni bir metodoloji oluşturmanın gelenekten bağımsız olamayacağını düşünmüş ve geleneğe belli ölçülerde bağlı kalmıştır. Ancak bu bağlılığı hataları görmesine engel olmamıştır. İslam medeniyetinin gelişimin ve ilerlemesinin, geleneğe objektif şekilde yaklaşmakla mümkün olabileceğini düşünmüş ve geleneksel İslam düşüncesine tenkidî bir zihniyet

ile yaklaşılarak tedkik etme gereği duymuştur. Zira zaman içerisinde İslam geleneğinin içerisine doğru-yanlış birçok düşünce ilave edilmiştir. Bugün gelinen noktada yapılmasını gereken, sistemde görülen eksiklikleri tespit ederek bu eksikliklerin yerine, geleceğe ışık tutacak güvenilir bilgiye ulaşmaktır. İslam düşüncesinin tıkanığını iddia eden Hatiboğlu'nun, özelde hadis alanı olmak üzere İslami ilimler alanının tümünde yaptığı çalışmalarda bu tıkanıklığı açarak ilimleri tekrar eski canlılığına kavuşturma gayreti içerisinde olduğu görülmektedir. Öyle ki çalışmaları, geleneğin tahlili ve çözüm önerileri üzerinde yoğunlaşmıştır.

Hatiboğlu metin ağırlıklı hadis değerlendirmesi taraftarıdır. Bu durum tarih içerisinde hadislerin sıhhatinin tespiti için uygulanmış olan yöntemleri yok saymış değildir. Klasik hadis usûlü de hadislerin metinlerinden ziyade kendisini isnat üzerinden temellendiren, güven oluşturan bir yapıya sahiptir. Bu konuda Hatiboğlu metinleri dikkate alarak bazı yanlış anlamaların, uydurmaların nasıl gerçekleştiğini söylemiştir. Bununla beraber belirtmelidir Hatiboğlu'nun kullanmış olduğu tenkidî yöntem tarihte ilk kez kullanılıyor değildir. Onun bu konudaki destekçisi bizzat erken dönemdir, sahabe dönemidir. Yine de Hatiboğlu'nun bu yöntemi teknik olarak kullanması ilim anlayışı, birikimi, kaynak kullanımı dikkate alındığında daha farklı bir çabayı beraberinde getirmektedir. Hatiboğlu söz konusu tenkidî yaklaşımı metinlere interdisipliner yaklaşımla ele alıyor olup kaynak ve düşünce tarihi zemininde detaylandırmaktadır.

Hatiboğlu'nun metin tenkidi alanında yaptığı çalışmalar her şeyden önce, günümüz araştırmacılarına örneklik teşkil edebilecek alternatif bir hadis tenkid metodolojisi sunması bakımından önemlidir. Hatiboğlu, İslam düşünce geleneğinde kullanılan “Kur'an'a arz”, “sünnete arz”, “akla arz”, “küllî kaidelere arz” “tarihi vakıya arz” gibi kriterlerin yanı sıra son yüzyıllarda gündemde olan “tarihsel tenkid metodu”, yine son dönemlerde yaygın bir söylem olan “ilimlere bütüncül bakış” ve bunun

neticesinde hadislerin “müspet bilimlere arzı” gibi ölçütler kullanmıştır. Rivâyetin Hz. Peygamber’e aidiyetinin tek ölçüt esas alınarak tespit edilmesi hatalara neden olabilmektedir. Hatiboğlu’nun yaptığı çalışmalarda görülmektedir ki o, tenkidlerinde tek bir kriteri esas almamış, birçok ölçütü değerlendirmeye katarak rivâyeti tahlil etmiştir. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki Hatiboğlu’nun, eserlerinde ve konuşmalarında bu ölçütleri kullandığına dair açık bir beyanı bulunmamaktadır. Tespit edilen kriterler, Hatiboğlu’nun hadisleri tedkik ederken nasıl bir yöntem izlediği takip edilerek belirlenmiş olup, nihâî ölçütler değildir, değişime ve eleştiriye açıktır.

Hatiboğlu’nun kullandığı bazı kriterleri gelenekten farklı yorumladığını söylemek mümkündür. “Hadislerin sünnete arzı” ölçütü bunlardan birisidir. Nitekim gelenekte “sünnet” kavramı, Hz. Peygamber’in dine taalluk eden davranışları olarak tanımlanırken³⁹⁷ Hatiboğlu, bu kavramın sınırlarını genişletmektedir. O, Hz. Peygamber’in dışındaki kimselerin de sünnet koyabileceği düşüncesindedir. Hz. Peygamber’in hadisine dayanarak yaptığı bu tanıma göre İslam dininin özünü kavramış kimselerin ortaya koyduğu istikamet üzerindeki davranışlar sünnet olarak isimlendirilebilmekte olup rivâyetler bunlara arz edilmelidir.

Hatiboğlu’na göre bir rivâyeti öncelikle metin tenkidi kriterlerine göre değerlendirmek gerekmektedir. Bu değerlendirmenin sonucunda Hz. Peygamber’e ait olamayacağı kabul edilen rivâyetler isnad tenkidine tabi tutulmamalıdır. Zira Peygamberî zihniyete aykırı olan bir rivâyetin isnadı sahih dahi olsa O’na nispet edilmesi düşünülemez. Bununla beraber Hatiboğlu, bazı rivâyetlerin metin tenkidi kriterlerine göre değerlendirilmesinin sonuçsuz kalabileceğini de ifade etmektedir. Ona göre, böyle bir durumda isnad tenkidini kullanmak gerekir.

³⁹⁷ Yusuf el-Kardavî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul (Kayseri: Rey, 1990), s. 20-21.;
Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), s. 45.

Netice olarak Hatiboğlu, metin tenkidinde yararlandığı kriterler ile hadis alanına yeni bir metodoloji vadetmektedir. Metodolojilerin sabit olmayıp değişime açık olduğu düşünülürse, günümüzde hadis ilminde rivâyetin Hz. Peygamber'e nispeti konusunda takip edilecek bu usûlün, ilerleyen zamanlarda da en güvenilir bilgiye ulaşma noktasında araştırmacılara yardımcı olacağı konusunda şüphe yoktur. Bununla beraber Türkiye'de hadiste metin tenkidi konusu etrafında şekillenen tartışmalar Hatiboğlu'nun açtığı düşünsel zemin üzerinden ilerlemektedir. Bir grup araştırmacı onun iddialarına cevap vermek için antitez üretirken bir diğer grup ise onun tezlerinin devamı niteliğinde çalışmalar yürütmektedir. Keza, Türkiye hadisçiliğinde daha önce benzerine nadir rastlanılan tek kişi, tek hadis ve tek eser eksenli tenkid çalışmalarının sayısında artış gözlemlenmektedir.

Hatiboğlu'nun tenkid faaliyetlerini yürütürken esas kaygısının Hz. Peygamber'i doğru anlamak ve O'na söylemediği bir sözü isnat etmemek olduğunu belirtmek gerekir. Zira Hatiboğlu'na göre Hz. Peygamber, Kur'an'ın tatbik edicisi konumunda olup Müslümanlar için en güzel örnektir. İslam dinine göre, Hz. Peygamber'e ittiba etmemek kadar, O'na yanlış bir söz isnad etmek de büyük günahlar arasındadır. Rasulullah'a nispet edilen hatalı bir söz, doğrudan İslam'a yanlış bir söz eklenmesi anlamına gelmektedir. İslam'ın doğru anlaşılıp yorumlanması ve Müslüman toplumun Peygamberî zihniyet ile hak ettiği standartlara kavuşması ancak mevcut külliyyatın tenkidi zihniyet ile tetkikten geçirilmesi ile mümkündür. Ona göre, Hz. Peygamber'e ait en sahih bilgiler elde edilmelidir. Zira yanlış temel üzerine sağlam bina yapılması mümkün değildir. Bu anlamda Hatiboğlu'nun ortaya koyduğu bu ilmî çaba ve gayret her türlü takdirin üzerindedir.

Hatiboğlu, Batıda son iki yüzyıldır yaygın olarak kullanılan tarihsel tenkid metodunu Türkiye'de ilk kullanan isimdir. O, Goldziher'le ilgili çalışmaları ve Fransa'da aldığı eğitim dolayısıyla Batı metodolojisini tanıma imkânı bulmuştur.

Bununla birlikte Hatiboğlu, bu metodu kullanarak her zaman oryantalistlerle aynı sonuca ulaşmamış, kanaatleri farklılık arz etmiştir. Zira o, söz konusu kriteri kullanırken İslamî düşünceyi, metodolojisin merkezine almış ve tarihsel tenkid metodunu rivâyetlere bu şekilde uygulamıştır.

EKLER

MEHMED S. HATİBOĞLU HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELER

Mehmed S. Hatiboğlu, öğrencileriyle kurduğu birebir ve samimi ilişkileriyle öğrencilerinin hayranlığı kazanan bir ilim insanıdır. Hatiboğlu’nu etkileyen, ilmî hayatının inşasında ona yol gösteren hocaları olduğunu gibi hocalık vazifesine başladığı günden itibaren kendisi de öğrencilerinin hayatına dokunmayı başaran bir akademisyen olmuştur.

Öğrencileriyle muhabbeti, münasebeti, onlara açtığı ufuklar sayesinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin bir ilim geleneğine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Hatiboğlu kendi ilmî çalışmaları ve yetiştirdiği öğrencileri vesilesiyle Fakülte’nin bugün sahip olduğu imaja büyük katkılar sağlamıştır.

Abdulfettah Ebû Gudde

Mehmet Görmez hadis âlimi Abdulfettah Ebu Gudde ile yaptığı bir söyleşide ilim talebelerine neler tavsiye etmek istediğini sorduğu zaman Ebu Gudde, Hatiboğlu’nun ilmi kişiliği ve *Şerefu Ashâbi’l-Hadis* hakkında yaptığı çalışmalar hakkındaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir:

“Maşallah sizin Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu gibi bir hocanız var, ben ne söyleyebilirim ki? Gerçekten çok kıymetli, yönlendirici ve yaptığı işe önem veren bir hocanız var. Onun Şerefu Ashâbi’l-Hadis’e yaptığı katkıları okuyunca, ne kadar dakik ve sabırlı bir araştırmacı olduğunu gördüm. Bazı insanlar vardır günde bir kitap çıkarıp yayınlar. Ancak iki gün sonra çöpe atılır. Fakat bir söz vardır: “Hayatında bir tek kitap telif eden âlimden korkacaksın”. Çünkü daima onu inceler ve daha güzel olması için çaba sarf eder. Fakat bir kişi çok yazmışsa, yazdıklarını kontrol etme imkânı

bulamaz. Size hocanızın yönlendirmeleri yeter. Bende bir şey yok. İnceleme ve araştırmada güvenilirlik ve meseleye hakimiyet çok önemlidir. Bir insan yapabileceği araştırmalara girişmelidir. Altından kalkamayacağı araştırmalar yapmamalıdır. İmam Şafii der ki, “Eğer bir kişi çekemeyeceği yükün altına girerse altında kalır.” Hocanız Sayın Hatiboğlu’nun yaptığı araştırma gerçekten örnek bir araştırmadır.”³⁹⁸

Prof. Dr. Mehmet Görmez

Öğrencilerinden Mehmet Görmez’in ifadeleriyle Hatiboğlu tek yönlü bir ilim adamı değildir. Hadis ilminin yanı sıra onlara fıkıh, felsefe, sosyoloji nosyonu da kazandırmıştır. Kitap okuma usûlü, kitap sevmeye usûlü, yazma usûlü, ilim öğrenme usûlü, araştırma yapma usûlü, ilim ahlâkı, ilim-amel ilişkisi gibi birçok konuda Hatiboğlu kendisine yol göstermiştir. Görmez’in akademiye girmesinde de Hatiboğlu’nun bu çok yönlü karakteri etkili olmuş ve üniversiteye başladığı ve hocasını tanıdığı ilk günlerden itibaren Hatiboğlu’nun asistanı olmak istemiştir.

Editörlüğünü Mehmed S. Hatiboğlu ’nun üstlendiği İslâmi Araştırmalar dergisinin fikir olarak konuşulduğu yer ise Görmez’in odasıdır. Onlar bu düşüncelerini Hatiboğlu’yla paylaştıklarında Hatiboğlu bu fikri büyük bir sevinçle karşılamış ve kendilerine her türlü desteği sağlama noktasında söz vermiştir.

Prof. Dr. İlhami Güler

Mehmed S. Hatiboğlu’ndan doktora dersi alan gerek ders içi gerekse de ders dışında Hatiboğlu ile ilmi sohbetler yapma imkanı bulan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Ana Bilim Öğretim Üyesi İlhami Gülerde Hatiboğlu’nun ilmî ve ahlakî özelliklerinden etkilenen kimseler arasındadır. Güler, Hatiboğlu’nun üzerinde önemli

³⁹⁸ Mehmet Görmez, “Abdulfettah Ebu Gudde ile Sünnet ve Hadis Üzerine Bir Söyleşi”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 10/1-2-3-4 (1997), s. 144.

etkiye sahip babası Mehmed Refet Efendi vesilesiyle çocukluktan itibaren dinî arka planı olduğu, sonrasında Fransa’da kaldığı süre boyunca bölgenin, hocanın akademik titizliği ve bilimsel ciddiyetini artırdığı kanaatindedir. Türkiye’de özellikle ilk dönemlerde tenkid sahasında ciddi bir boşluk olduğunu ve Hatiboğlu’nun bunun idrakinde olarak İslam kültürünün ciddi bir kritikten geçirilmediği müddetçe İslam toplumlarının toparlanamayacağı düşüncesinde olduğunu ifade eder. Ona göre, Hatiboğlu bu düşünce yapısıyla sadece hadis alanında değil tüm İslami ilimler alanında, kültür tarihi alanlarında değişimin öncülerinden olmuştur. Ona göre, Hatiboğlu yakın dönem Cumhuriyet tarihiyle ilgilenmesi ve bu tarihi, kritiğe tabi tutarak yorumlaması gibi meziyetleriyle de öne çıkmaktadır. Güler’e göre Hatiboğlu her alanda yaptığı titiz okumalarla da kendisi üzerinde etki bırakmıştır. Hadis, tefsir, fıkıh, siyer gibi muhtelif alanlarda yaptığı okumalar hocaya bütüncül bir bakış açısı kazandırmıştır. Buna ek olarak hocanın bu çalışmaları yaparken her bir iddiasını temellendirmesi de ilmî kişiliğinin en güzel örneklerindedir. Hocanın ilmî kişiliğinin yanı sıra dinî hamiyet ve salabete sahip olması açısından da oldukça saygıdeğerdir. Güler’e göre Hatiboğlu, ilmî çalışmalarla dine bağlılığı paralel bir şekilde ilerleten bir ilim insanı olarak her türlü hürmete layıktır.

Güler, Hatiboğlu’nun yetiştirdiği Hayri Kırbasoğlu, Mehmet Emin Özafşar, Bünyamin Erul, Mehmet Görmez ve İsmail Hakkı Ünal gibi asistanları ve onların yetiştirdiği talebeler ve çalışmaları vasıtasıyla Türkiye’nin tamamında hadis alanında etkilerinin zuhur ettiği görüşündedir. Aynı zamanda İslâmiyat ve İslâmî Araştırmalar dergilerinin editörlüğünü de üstlenen Hatiboğlu bu dergiler vasıtası ile Türkiye’de tenkidî düşüncenin yolunu açarak, bu düşüncelerin ilahiyatlar alanında belli oranda aktif olmasını sağlamıştır.

Prof. Dr. Kamil akin

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis ğretim yesi Kamil akin, Türkiye’de hadis alanında Hatiboğlu’ndan öncesinin olmadığını ve Hatiboğlu’nun bir ekol olduğunu dile getirir. Ona göre Hatiboğlu her yerde her Şeyi konuŐmayan, ilmin ağırlığını taŐıyabilecek kimselere bu emaneti veren bir kimsedir. Hatiboğlu’nun görüşleri, yayınladığı kitap ve makalelerin yanı sıra ekseriyetle öğrencileri tarafından ilim dünyasına tanıtılmıŐtır ve halen tanıtılmayı beklemektedir. Bu vesileyle Hatiboğlu’nun görüşleri dini sirayet etmiştir. akin’a göre Hatiboğlu’nu diğer ilim insanlarından ayıran en temel özellik, onun kültürel mirasımızı tenkid etmeye verdiği hususi önemdir.

Prof. Dr. Ali Dere

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis ğretim yesi Ali Dere, Mehmed S. Hatiboğlu çok yönü olan, bu perspektifiyle de ilmî üretim ve söylem geliŐtirebilen, ğrenci yetiŐtirebilen, iletiŐim kurabilen niteliğe sahiptir. Hatiboğlu’nun sadece hadis alanını değil, İslami ilimlerin pek çok alanını etkilediğini ifade eden Dere, *Hilafetin Kureyşliliği* adlı makalenin İslam Tarihi hocaları tarafından tavsiye edildiğini ve bu çalışmanın etkisinin sadece hadis alanıyla sınırlı kalmayıp çok yönlü olduğunu dile getirmektedir. Talat Koçyiğit ve Mehmet S. Hatiboğlu’nun akademik duruŐları ve çalışma yöntemlerini ağırlıklı olarak M. Tayyib Okiç’ten aldıklarını ifade eden Dere, Koçyiğit ve Hatiboğlu’nun hadis ilminin farklı bölümleriyle uđraŐmıŐ olsalar bile ikisinin de alanda ihtiyaç duyulan boşluğu doldurmaya yönelik önemli çalışmaları olduğunu önemle vurgulamaktadır.

Veli Aknar

Veli Aknar, Hatiboğlu ile uzun yıllar çalışma imkânı yakalamıŐ ve bu vesile sayesinde hoca ile yıllarca yakın temasta bulunmuştur. Hocanın yayın hayatıyla ilgili

kıymetli bilgiler veren Aknar, onun yayımlanan eserlerinin fazla olmamasının gerekçesini düşüncesinin sürekli gelişim halinde olmasıyla açıklar. Bu halde metin sürekli gelişmektedir ve nihai şeklin verildiğine dair Hatiboğlu'nda bir kanaat oluşmamaktadır. Bu durum Hatiboğlu'nun başladığı hiçbir çalışmayı bitirmemesi ile ilgilidir. Hatiboğlu'nun bu yaklaşımı ilmî anlamda enteresan taraflarından biridir. Zira Hatiboğlu yaklaşık 50 sene önce tamamladığı doktora tezi için dahi, halen okumalarını yapmakta, eklemelerine devam etmektedir. Hiçbir çalışmasını bittiğini düşünerek bir kenara koymuş değildir. Aknar'ın ifade ettiğine göre Hatiboğlu bu durumun kendisi için fazladan bir külfet olmadığını, çalışmaktan zevk aldığını belirterek “Oturup dinlenmek istediğim zamanlarda açıyorum yazdıklarımı tekrar okuyorum.” demektedir. Tezdeki temel fikir değişmemekle birlikte yeni delillerin bulunmasıyla çalışmanın daha da zenginleşeceği kanaatinde olduğu için çalışmalarında oldukça titiz bir şekilde hareket etmiştir. Örneğin 1974'te teslim ettiği *Hilafetin Kureyşliliği* tezi yeni eklemelerle beraber 4 dosyalık bir yazı haline dönüşmüştür. Normalde ortalama 4-5 yıllık bir çalışmanın ürünü olacak bu çalışmalar, Hatiboğlu'nun emeği sayesinde 50 yıllık çalışmalara dönüşmektedir. Bu da Hatiboğlu'nun alanda neden fark yarattığının önemli nedenleri arasında yer almaktadır.

Aknar'a göre Hatiboğlu'nun bakış açısı da oldukça enterasan ve dikkat çekicidir. Konuyla ilgili şu örneği verir:

“*el-Egani*” isimli eserde Sufyan es-Sevrî'nin Bağdat'a giderken müzik sesi duymamak için kulaklarını tıkadığını rivâyet edilmekteymiş. Hoca bana bu rivâyetten ne anladığımı sordu. Ben de demek ki Sufyan es-Sevrî tasavvuf ehli bir adammış, dedim. Hatiboğlu ise ‘Ben öyle anlamadım, Bağdat'ta eğlence hayatının gelişmiş olduğunu anladım’ dedi.”

Hocanın başka kimselerde nadir bulunan tersine bir bakış açısına sahip olduğunu dile getiren Aknar, bu kıssadan böyle bir sonuç çıkarabilmenin iyi bir zihin ve farklı bir

bakış açısı gerektirdiğini söylemektir. Aynı zamanda hocanın boş bir anının olmadığını, ilmin adeta onun için bir yaşam tarzı haline geldiğini ifade eder:

“Hoca tam anlamıyla bir ilim adamı. Biz işimiz gereği yüzlerce binlerce akademisyenle bir araya geliyoruz ama hocanın hakikaten ayrı bir yeri var. Yanında olduğumuz her zaman on okuduğu kitaptan bahseder, konuşmaları hep ilmîdir, gündelik fayda vermeyen şeylerden söz etmez. Çünkü öyle bir dünyası yok. Kütüphanesinde bir akademik dipnotu bulmak en büyük mutluluklardandır.”

BİBLİYOGRAFYA

- Akın, Zeliha. “Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu Belgeseli”. *Diyanet TV*.
- Aknar, Veli. “Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu Hakkında Görüşme”.
- Alpkıray, Abdulcelil. *İhtilâfu'l-Hadis Bağlamında Metin Eksenli Hadis Tenkit Yöntemi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Altıntaş, Fatma Betül. *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivayetlere Uygulanması Sorunu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Apaydın, Mehmet. “İmâmetin Kureş'e Ait Olduğuna Dair Hz. Peygamber'e İsnâd Edilen Rivâyetlerin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti”. *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), 219-268.
- Aydar, Hidayet. “Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006), 23-43.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 5. Basım, 2011.
- Ayhan, Halis. “İlâhiyat Fakültesi”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 255-268.
- Bağdâdî, el-Hatîbu'l. *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*. çev. Mehmed Said Hatiboğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslam İlmihali*,. ed. Mehmet Talu. İstanbul: Kıtış, 2003.
- Bulut, Mehmet. “Osmanlı'dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri”. *Dini Araştırmalar* 15/41 (2012), 80-98.

Bulut, Yücel. *Oryantalizmin Kısa Tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları, 8. Basım, 2019.

Çakın, Kamil. “Hadisin Kur’an’a Arzı Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1993), 237-262.

Çelebi, İlyas. “Gayb”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 13/404-409. Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

Dere, Ali. “Mehmed S. Hatiboğlu ve İlmî Kişiliği”.

Dikici, Ali. “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 42 (2008), 161-192.

Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı. “1995 Yılı Ramazan Bayramı”. Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı, 23 Şubat 1995. Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı.

Erul, Bünyamin. “Hadis İlmine Vakfedilmiş Bir Ömür, Prof. Dr. Talât Koçyiğit”. *Diyanet Aylık Dergi* 245 (2011), 62-64.

Erul, Bünyamin. “Hadiste Eleştirel Yaklaşımın Öncüsü Olarak Hz. Aişe”. *Hadis Tetkikleri*. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2016.

Erul, Bünyamin. “Sahabe Döneminde Tekzib ve Tekzibin Mahiyeti”. *Hadis Tetkikleri*. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2016.

Erul, Bünyamin. “Talât Koçyiğit”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. EK-2. Ankara, 2019.

Erzen, Mustafa. *Tarihsel Süreçte Yeseviyye Tarikatının Türk Mûsikîsine Etkileri ve Ahmed Hatiboğlu'nun Mâhûr Form (Yeseviyye) Adlı Eserinin Analizi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Goldziher, Ignaz. *İslam Kültürü Araştırmaları*. çev. Mehmed Said Hatiboğlu -

- Cihad Tunç. 2 Cilt. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2019.
- Goldziher, Ignaz. *İslam Kültürü Araştırmaları*. çev. Mehmed Said Hatiboğlu - Cihad Tunç. 2 Cilt. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2019.
- Goldziher, Ignaz. “Okuyucumuza”. çev. Mehmed Said Hatiboğlu - Cihad Tunç. *İslam Kültürü Araştırmaları*. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2019.
- Görgün, Tahsin. “Ignaz Goldziher”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 14/105-111. 14: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Görgün, Tahsin. *Türkiye’de İslami Düşünce Geleneği*. İstanbul: TİRE, 2020.
- Görmez, Mehmet. “Abdulfettah Ebu Gudde ile Sünnet ve Hadis Üzerine Bir Söyleşi”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 10/1-2-3-4 (1997).
- Görmez, Mehmet. “Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine”. *İslâmiyât* 3 (2000), 11-31.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu*. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2020.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: OTTO, 5. Basım, 2014.
- Gündüz, Turgay. “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi (1923-1998)”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 7/7 (1998), 543-557.
- Hatiboğlu, Ahmed. *Ahmed Hatiboğlu Külliyyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Muhammed Tayyib Okiç”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 33/336-338. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Batı’daki Hadis Çalışmaları Üzerine”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 6 (1992), 105-113.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Büyük Alimler Büyük Hatalar”. *Kültürel Mirasımızı*

- Tenkid Zarureti*. Ankara: OTTO, 5. Basım, 2017.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Goldziher”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 14/102-105. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşliliği*. Ankara: OTTO, 6. Basım, 2017.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Hz. Âişe’nin Hadis Tenkidciliği”. *Hadis Tedkikleri*. Ankara: OTTO, 4. Basım, 2016.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hz. Peygamber ve Kur’an Dışı Vahiy*. Ankara: OTTO, 5. Basım, 2016.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Hz. Peygamber’e Nesebî Yakınlığın Değeri”. *Hadis Tedkikleri*. Ankara: OTTO, 4. Basım, 2016.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “İslam Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Malikî Hanefî Kıyası”. *İslam’ın Aktüel Değeri Üzerine 1*. Ankara: OTTO, 4. Basım, 2017.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “İslam Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Maliki-Hanefi Kıyası”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, 185-196.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “İslam’ın Kadın Eğitiminin Doğuşu”. *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*. Ankara: OTTO, 5. Basım, 2017.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “İslam’ın Kadına Bakışı”. *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*. Ankara: OTTO, 5. Basım, 2017.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*. Ankara: OTTO, 2. Basım, 2016.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Kur’anı Kerim’de Mahalli Hükümler Meselesi”. *İslam’ın Aktüel Değeri Üzerine 2*. Ankara: OTTO, 4. Basım, 2017.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti”. *Kültürel*

- Mirasımızı Tenkid Zarureti*. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2009.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti”. *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*. Ankara: OTTO, 5. Basım, 2017.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Muslim’e Yönelik Eleştirileri”. *Hadis Tedkikleri*. Ankara: OTTO, 4. Basım, 2016.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu ile Görüşme”.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Redd-i Şems Rivayeti ve Bir Zihniyetin Tahlili”. *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*. Ankara: OTTO, 5. Basım, 2017.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebeti*. Ankara: OTTO, 2. Basım, 2017.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Tarihlerimizin Irk Anlayışı Üzerine”. *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*. Ankara: OTTO, 5. Basım, 2017.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Yaşar Kaplan’ın Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu ile ‘Sünnet’ Kelimesi Etrafında Yaptığı Söyleşi”. *Hadis Tedkikleri*. Ankara: OTTO, 4. Basım, 2016.
- Hatipoğlu, Nihat. “‘Hz. Peygamber (s.a.v)’e Kur’an Dışında Vahiy Geldiğini Red Düşüncesine Yönelik Bir Alan Taraması’ -Tahlil ve Eleştiri-”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/3-4 (1998), 273-295.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu’l-Arab*. I-XV Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnu’l Cevzî. *Kitâbu’l-Mevzûât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: Mektebetu’s- Selefîyye, 1966.
- İbnu’l-Mulakkin, Ömer b. Alî. *el- Mukni’ fî Ulûmi’l Hadîs*. ed. Abdullâh b. Yûsuf el-Cudey’. I-II Cilt. İhsâ, 1992.
- Kanaqı, Behlul. *M.Tayyib Okiç ve Hadis İlmindeki Yeri*. Bursa: Uludağ

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

- Kandemir, Yaşar. *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?* Tahlil: İstanbul, 2019.
- Karakaş, Ali. “Hadis Tenkidi ve Tayyib Okıç”. *Comparative Religious Studies*14/4 (2019), 643-661.
- Kardavî, Yusuf el-. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Bünyamin Erul. Kayseri: Rey, 1990.
- Keleş, Ahmet. “İmam Şâfiî'nin Fıkıh Usulünde Sünnet Vahiy İlişkisi”. *Eskiyesi* 37 (2018), 35-56.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: OTTO, 5. Basım, 2015.
- Kırbaşoğlu, Mehmet Hayri. *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Koca, Fatih. *Ahmet Hatipoğlu'nun Hayatı, Eserleri ve Mûsikî Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Usûlü*. Ankara: İlmî Yayınlar, ts.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis-i Şerif Külliyyatı*. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1983.
- Limon, Hasan. *Ru'yetullah İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Lugal, Mihin. “Mehmet Necati Lugal”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 27/218-219. Ankara, 2003.
- Muhammed b. Fâris el-Cemîl. *en-Nebî ve Yahûdu'l-Medîne*. Riyad: Merkez el-Melik Faysal, 1. Basım, 2002.
- Naim, Babanzâde Ahmed. “Sahih-i Buhari Tecrîd-i Sarih Tercemesi”. *Mukaddime*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 13. Basım, 2018.

- Okiç, Muhammed Tayyib. *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*. Ankara: Atlas, 2017.
- Okiç, Muhammed Tayyib. *İslâm Geleneği Sünnet/Hadis*. çev. Behlul Kanaqı. Ankara: Atlas, 2021.
- Okiç, Muhammed Tayyib. *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*. thk. Hayati Yılmaz. İstanbul: Nun, 1995.
- Öğüt, Salim. “‘Kur’an-ı Kerim’de Mahalli Hükümler Meselesi’ Üzerine Bir Değerlendirme”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 8 (2006), 11-38.
- Özağşar, Mehmet Emin. “‘Hadisin Neliği’ Sorunu ve Akademik Hadisçilik”. *İslâmiyât* 1 (2000), 33-55.
- Özağşar, Mehmet Emin. “Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mâhiyeti”. *İslâmiyât* 3 (1998).
- Özcan, Zeynep. *Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2014.
- Özdemir, Mehmet. “İlahiyatsız Yıllar (1933-1949)”. *Türkiye’nin İlahiyat Birikimi Ankara İlahiyatın 70 Yılı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Polat, Salahattin vd. *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Salahattin, Polat. “Hadiste Metin Tenkidi III”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1992), 79-109.
- Sayıcı, Nuran. *Nâsiruddîn el-Elbâni’nin Silsiletü’l-Ehâdis’d-Daîfa ve’l-Mevdûa İsimli Eserinde Metin Tenkidi Uygulamaları*. Kastamonu: Kastamonu Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî’nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât, 2001.

- Subaşı, Necdet. *Ara Dönem Din Politikaları*. İstanbul: Küre Yayınları, 1. Baskı., 2005.
- Ugan, Zâkir Kâdirî. *Dinî ve Gayr-i Dinî Rivâyetler*. Samsun: Daru's-Sünne, 2000.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Velioğlu, Neriman. *Hiz. Aişe'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Metin Tenkidi Yöntemleri*. Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Rağbet, 2. Basım, 2014.
- Yıldırım, Enbiya. "Metin Merkezli Bir Çaba Olarak Hadiste Metin Tenkidi". *Hadis ve Sünnet*. İstanbul: KURAMER, 2020.
- Yılmaz, Orhan. *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Hadis/Sünnet Anlayışı ve Metin Tenkidindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Zerkeşî, Bedruddîn ez-. *Hiz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. çev. Bünyamin Erul. Ankara: OTTO, 11. Basım, 2020.
- "Mukaddime". *Hadislerle İslam*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2020.

ÖZET

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
TÜRKÇE TEZ ÖZETİ FORMU

Mehmed Said Hatiboğlu ve Hadis Tenkitçiliği

Çakır, Rabia Sena, “Mehmed Said Hatiboğlu ve Hadis Tenkitçiliği”, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar, s. 188

Bu çalışmada modern dönemde hadislerin tespit edilmesi ve anlaşılıp yorumlanması konusunda eksikliği hissedilen tenkidî zihniyetin ve metin tenkidinin önemine vurgu yapmak ve Hatiboğlu'nun metin tenkidinde kullandığı alternatif metodolojiyi sistemli bir şekilde sunmak amaçlanmıştır.

Aynı zamanda bu tezde Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu'nun hadislerin sıhhatini tespit ederken kullandığı ölçütler incelenmiştir. Son iki yüz yılda Batıda meydana gelen Aydınlanma düşüncesi ile hadis ilmine ve bu alanda metin tenkidi yapılmadığına yönelik eleştirilere Hatiboğlu'nun verdiği cevaplar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tezin giriş kısmında konu, amaç ve tezde izlenen yöntemin ne olduğuyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Bunun yanı sıra Mehmed Said Hatiboğlu'nun yaşadığı dönem olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk zamanlarında gerçekleşen dinî, siyasî ve sosyal politikalar hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Birinci bölümde, Mehmed Said Hatiboğlu'nun kişisel gelişiminde etkili olan isimler ve olaylar ele alınmış, aynı zamanda ilmi ve akademik kişiliğiyle ilgili bilgilere yerilmiştir.

İkinci bölümde, kavramsal analiz yapılarak Mehmed Said Hatiboğlu'na göre metin tenkidinin gelişim seyrinin nasıl olduğu incelenmiş ve Hatiboğlu'nun hadislerin sıhhati hakkında değerlendirmede bulunurken kullanmış olduğu kriterler tespit edilerek hadis metodolojisi üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra Hatiboğlu'nun Batı'da devam eden hadis çalışmalarına yaklaşımı ele alınmıştır. Ayrıca Hatiboğlu'na yöneltelen eleştiriler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tenkid, isnad, metin, analiz, muhteva, râvî.

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
TÜRKÇE TEZ ÖZETİ FORMU

ABSTRA

CT

Mehmed Said Hatiboğlu and the Criticism of Hadith

Çakır, Rabia Sena, “Mehmet Said Hatiboğlu and the Criticism of Hadith” Master’s
Thesis, Advisor: Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar, p. 188.

In this study, it is aimed to emphasize the importance of the critical reasoning and text criticism, which is felt to be lacking in the evaluation, understanding and interpretation of hadiths in the modern period, and to present the alternative methodology used by Hatiboğlu in text criticism in a systematic way.

at the same time in this study, The criteria that Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu used to determine the authenticity of the hadiths were examined. It has been tried to evaluate the answers of Hatiboğlu to the criticisms of the Enlightenment thought toward the science of hadith and the lack of text criticism in this field, which are putforward in the West in the last two hundred years.

In the introduction part of the thesis, the subject, purpose and the method followed in the study are explained. In addition, evaluations are made about the

religious, political and socio-political circumstances of the the early days of the Republic of Turkey, the period in which Mehmed Said Hatiboğlu lived.

In the first part, the names and events that were influential in the personal development of Mehmed Said Hatiboğlu are discussed, alongside information about his scientific and academic personality are given.

In the second part, through conceptual analysis the course of development of text criticism according to Mehmed Said Hatiboğlu is examined and by determining the criteria that Hatiboğlu used while evaluating the authenticity of hadiths his hadith methodology is evaluated. In addition, Hatiboğlu's approach to hadith studies of the West is discussed. In addition, the criticisms directed at Hatiboğlu are evaluated.

Keywords: Criticism, isnad, text, analysis, content, narrator.